İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1073

HRAND D. ANDREASYAN

POLONYALI SİMEON'UN SEYAHATNÂMESİ

1608 — 1619

BAHA MATBAASI — İSTANBUL, 1964

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1078

HRAND D. ANDREASYAN

POLONYALI SİMEON'UN SEYAHATNÂMESİ

1608 — 1619

BAHA MATBAASI — İSTANBUL, 1964

DOI: 10.26650/AB/AA14.2022.148
E-ISBN: 978-605-07-1265-0

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V - VII

I. LVOV'DAN İSTANBUL'A
Sinatin — Seçov — Yaş Pazar — Vaslov — Berlad — Kalas — Pravadi — Aydos — Kırkkilise . . . 1 — 3

II. İSTANBUL
Ermeniler ve kiliseleri — Ayasofya — Arslanhane — Atmeydanı — Hünkâr sarayı — Bedestenler — Esirpazarı — Sulumanastır — Hanlar — Galata — Şehrin nüfusu ve binalar — Selâmlık merasimi . . . . 4 — 15

III. EGE VE MARMARA SÂHİLLERİNDE BİR GEZİNTİ
Mudanya — Bursa — Bandırma — Edincik — Marmara adası — Balıkesir — Manisa — İzmir — Tire — Güzel Hisar — Gelibolu — Tekirdağ — İznik — Adapazarı — İzmit . . . . . 16 — 22

IV. İSTANBUL'DAN VENEDİK'E
Edirne — Filibe — Tatar Pazarsık — Yenipazar — Bosnasaray — Kilis — Spalato — Karantina — Zadra 23 — 28

V. VENEDİK
Kiliseler ve manastırlar — Saraylar — Tarihi olaylar v.s. . . . . 29 — 40

VI. PAPA DEVLETİ
Ankona — Bellibaşlı ziyâretgâhlar — Âdetler ve sosyal hayat . . . . . 40 — 46

VII. ROMA
Şehrin umumi manzarası — Roma ermenileri — Meşhur kilise ve manastırlar — Hastahâneler — Âbideler Papa ve kardinaller — Papa'nın huzurunda — Merâsim ve şenlikler — Roma yahudileri v.s. . . . . 47 — 81

VIII. MUŞ YOLUNDA, ANADOLU
Venedik yolu ile dönüş — Adalar — İzmir — Bursa yolu ile Bolu — Tosya — Osmancık — Merzifon — Gümüş — Amasya — Tokat — Sivas — Malatya — Harput — Palu — Muş — Surp Karabet manastırı . 82 — 96

IX. MUŞ — İSTANBUL

Gölcük — Ergani — Diyarbekir — Şemsiler ve tarikatları . . . . . 97 — 101

X. MISIR

Deniz yolu ile hareket — Rodos — Korsanların hücûmu — İskenderiye — Reşid — Arap hırsızlar — Kahire — Kıptiler ve Fellahlar — Mısır'da hayat — Bellibaşlı binalar — Kilise ve manastırlar — İktisâdî durum — Örtü ve Feyazan şenlikleri . . . . . 102 — 117

XI. KAHİRE — KUDÜS

Hazine ile beraber seyâhat — Salâhaddin ve kınaköyü Hilas — Gatya — Gazze — Remle . . . . . 118 — 122

XII. KUDÜS

Ermeni manastırı ve patrikliği — Lâtin, Rum ve diğer hıristiyan cemâatler — Kilise, manastır ve ziyaret yerleri — Dinî törenler — Hükûmet ve cemâatlar münasebeti . . . . . 123 — 145

XIII. SURİYE

Hacılar kafilesinde "yarıyarıya"lar — Nablus — Nâsıra — Arap göçebeler — Şam — Humus — Hama — Maanoğlu — Haleb . . . . . 146 — 156

XIV. AVDET YOLU ÜZERİNDE

Maraş — Zeytun — Sis — Kayseri — Ankara — Afyonkarahisar — Beypazar — İzmit — İstanbul ve avdet . . . . . 157 — 163

EKLER

I. Selâmlık merasimi 165
II. İzmir 168
III. Edirne 171
IV. Tokat 174
V. Diyarbekir 179
VI. Maanoğlu Fahreddin 182
VII. Ankara 186

BİBLİOGRAFYA 189

İNDEKS 191

ÖNSÖZ

Osmanlı ülkelerinin XVII. asır başlarındaki vaziyetini aydınlatması bakımından ehemmiyetli olan *Seyahatnâme*siyle ilgi çeken Polonyalı Simeon, aslen Kefe'li bir ermeni âilesine mensub olup takriben 1584 senesinde Polonya'nın Zamotsa (Zamosc) şehrinde doğmuştur. Servet îtibâriyle mütevazı bir durumda bulunan babasının isteğiyle ilk derecede bir tahsil görmüş olan Simeon, kilise ve ruhanî şahsiyetlerle olan sıkı münâsebeti sâyesinde, zamanı ve muhitinin bahş ettiği bilgi sahasında az çok ilerlemiş ve aranılan bir müstensih olmuştur. Yazılarından anlaşıldığı gibi çok dindar bir genç olan Simeon, ruhban sınıfına girmeği heveslenmişse de, ancak *tıbir* (kilise hânendesi) mertebesine kadar çıkmış ve nihayet, 1620 senesinde Lemberg'de evlenerek dünyevî hayâta girmiştir. Dindarlığı ve bilgiye karşı duyduğu şiddetli alâka sebebiyle, Simeon, binbir meşakkatı göze alarak mukaddes mahalleri ziyaret arzûsunu tahakkuk ettirmiş ve çeşitli sıkıntılarla geçen yolculuğu sırasında "hacılar ve seyyahlara faydalı olabilecek" olan eserinin notlarını toplamağa gayret sarf etmiştir. Kudüs'e hacca gitmek gâyesiyle çıktığı seyâhat dolayısiyle İstanbul'a gelince, önüne çıkan her fırsattan istifade ederek, Venedik ve Roma gibi yabancı şehirleri, Anadolu'nun en uzak bölgelerini ve Osmanlı ülkelerinden Mısır, Suriye ve Filistin'i de görebilmiştir.

15 şubat 1608'de, 24 yaşında olduğu halde, Lemberg'den yola çıkan Simeon, 10 eylûlde İstanbul'a varmış ve bir sene kadar burada kaldıktan sonra Ege ve Marmara havzasında bir gezinti yapmış, 1611'de, ermeni katolikosunun bir mümessiline refâkat ederek Rumeli yolu ile Venedik ve Roma'ya gitmiş, 1612'de deniz yolu ile avdetinde İzmir'e çıkarak 1613'de seyahatini Anadolu'nun içlerinden Muş'a kadar uzatmış ve 1614'de tekrar İstanbul'a gelmiştir. Simeon, nihayet, 15 ağustos 1615'de, seyahatinin asıl hedefine gitmek üzere gemiye binerek Mısır'a

ve oradan da kara yolu ile Kudüs'e vâsıl olmuş ve ahdini yerine getirmiştir. 1616'da oradan ayrılan Simeon, Suriye yolu ile yine Anadolu'ya geçerek 1618 senesinde tekrar İstanbul'a gelmiş ve ayni sene içinde Polonya'ya avdet etmiştir.

İhâta ve muhâkeme bakımından mütevazî bir vasıf taşıyan Simeon, *Seyahatnâme*'sinde, gördüklerini ve duyduklarını olduğu gibi nakletmiştir ki, bu keyfiyet eserin kaynak olarak değerini artırmaktadır. Müellif, dinî hislerini uyandıran ziyâret yerlerinden mâadâ, uğradığı mahallin topografik, etnik ve iktisadî durumunu belirten basit teferruat vererek, dolayısiyle içtimâî hayatın çerçevesini çizmiştir. Bu bakımdan İstanbul, Tokat, Diyarbakır, Kahire, Kudüs, Halep ve diğer bâzı şehirler hakkında verdiği nisbeten mufassal ma'lûmat dikkate şâyandır.

Müellif, yazmasında kayd etmiş olduğu gibi, eserini 1619 senesinde kaleme almıştır. Binâenaleyh, seyahati esnasında yazdığı notları, avdetinden sonra Lemberg'de tasnif ve tedvin etmiştir. Eserin dili, ermeni edebî ve halk dilinin halîtası olup, birçok yerlerde - tercümesinde itâlik olarak aynen verdiğimiz - türkçe, bâzan da lehçe kelimeler kullanılmıştır.

Simeon'un *Seyahatnâme*'si, meşhur ermeni Mekhitarist filolog Per Nerses Akinian tarafından, 1932'de, Lemberg Üniversitesi yazmaları arasında keşf ve 1936'da Viyana Mekhitarist manastırı matbaasında bastırılmıştır.

Adı geçen Üniversitesi kütüphanesinin Ermenice yazma eserleri içinde, 58 numara ile kayıtlı bulunan Seyahatnâme'nin metni, 1925'de ilk defa Fransız armenologlarından Frédéric Macler görmüş fakat layıkı ile tetkik etmemiş ve *Revue des Etudes Arménienne*'deki (t. VII, 1927) bir makalesinde "bir seyahat hikâyesine benzer" kaydı ile zikr etmiştir. Nihayet, P. N. Akinian, eseri yerinde tetkik ettikten sonra, chemmiyetini taktir ederek, müellifin hayatı ve eseri hakkında yaptığı etraflı bir etüd ile beraber, 1936'da neşretmiştir.

Yazma, 15.3×10 sm ebadında 198 varak (= 396 sahife) dan ibaret, temiz yazı ile kırmızı deri ciltli bir defter halinde olup, yazan ve sahib olarak"Polonyalı tıbir Simeon" adını taşır.

Seyahatnâme metnine, müellifin bir otobiyografyası ile 1622 - 1635 seneleri hadiselerinden olup kezâ Simeon'un yazdığı *Sultan Osman'ın Lehistan seferi* (1622), *Abaza Paşa ve Yeniçeri kitâli*, *Rus-Leh harbı*

(1632), *Abaza Paşa'nın Lehistan'a taarruzu, Sultan Murad'ın Lehistan seferi,* v.s. gibi ufak vekayinâmeler de eklenmiştir.

Seyahatnâme, yukarıda zikr edilen basmasından aynen tercüme edilmiş; ancak fasıllara ayırma hususunda tasarruf olunup, mukayese zemini hazırlamak ve tamamlayıcı malûmat verebilmek için garb müelliflerinin seyahatnâmelerinden, ehemmiyetli görülen bâzı parçalar, not ve ek olarak ilâve edilmiştir.

Kitabın hazırlanmasında kıymetli yardımlarını gördüğüm Tarih asistanı Dr. Bekir Kütükoğlu'na burada teşekkürlerimi bildirmekle zevk duyuyorum.

HRAND D. ANDREASYAN

I

LVOV'DAN İSTANBUL'A

Ermeni takviminin 1057'nci (= 1608) yılında, Büyük Perhiz devresinin ikinci haftasına tesadüf eden 15 şubat pazartesi günü, kaadir-i mutlak Allah'ın iradesiyle, Rûhülkuds'e sığınarak, yirmidört yaşında olduğum hald L v o v (Lemberg) şehrinden hareket edip Boğdanlı ermeni tacirleriyle beraber yola çıktım. Mevsimin kış olmasından dolayı, Leh ve Ulah memleketlerinin sınır şehri olan S i n a t i n'e ancak on günde varabildik. Bu şehirde bir gün kaldıktan sonra, dokuz günlük bir yolculukla Boğdan voyvodalarının makamı ve Ermeni ve Ulah patrikliklerinin merkezi bulunan "Allahyapısı" S e ç o v şehrine vardık. Seçov, çok yüksek bir mevkide, güzel manzaralı, mûtedil ve iyi havalı bir şehirdir. Şehrin yakınından bir nehir geçer. Seçov'da 3-4 yüz hane ermeni, üç kârgir kilise ve şehir haricinde çok güzel iki manastır vardır. Manastırlardan biri şehrin hemen yanında, diğeri iki mil uzağındadır. Burada Hovannes adlı bir piskopos, Mıgırdıç adlı Hizan'lı bir vardapet ve Mesrop isminde diğer bir vardapet vardır. Şehir halkı çok misafirperver ve dindar insanlardır [1]. Yoldaşlarıma uyarak üçbuçuk ay Seçov'da kaldım.

Sonra, Ulah memleketinden İstanbul'a Türk *hünkârına* [2] hazine götürülmekte olduğunu duyarak sevindim ve hemen yola çıkarak üç günde Y a ş P a z a r'a geldim. Hazinenin yola çıkmasını bekleyerek üç ay orada kaldım. Yaş'da yerli ve hariçten gelmiş yüz hane Ermeni ile on-

1. XVIII. asır müellifi İnciciyan'a nazaran, aynı adı taşıyan çayın kenarında bulunan Suçova şehri, harâba yüz tutmuş binâ, sur ve mezarlıklarından da anlaşıldığı gibi, Boğdan beyliği merkezi iken geniş ve çok mamûr bir şehir idi; fakat beylik makamı Yaş'a nakl edildikten sonra gitgide sönmüş, sâkinleri de azalıp 1000 hâneye düşmüştür. Nüfûsun 200 hânesini, umumiyetle tâcir olan ve üç kiliseye sahib bulunan ermeniler teşkil ediyordu (*Coğrafya*, Venedik 1804, VI, 222).

2. İtalik harflerle belirttiğimiz kelimeler, metinde türkçe olarak yazılıdır.

ların kârgir muhteşem bir kiliseleri, okumuş papazları ve zengin *devletlu*ları vardır[3].

Urûc-i Meryem yortusu haftasının pazartesi günü, hazine ile beraber yola çıktım. *Haznedar*lar koca Hovannes ve Keronentz ve Avram oğlu koca Haçik adlarında Yaş'lı ermenilerdi. Allah Haçik'ten râzı olsun ve gerek dünyâda, gerek âhirette onu aziz etsin, zira beni kendi arabasına aldı ve âcizlere İstanbul'a kadar pek çok yardım etti.

Yaş'dan çıktıktan iki gün son Vaslov adlı bir kasabaya vardık[4]. Burada yirmi hane ermeni, ahşab bir ermeni kilisesi ve bir papaz vardı. Birbuçuk gün orada kaldıktan sonra Berlad'a geldik[5]. Bu kasabada dört gün kalarak Urûc-i Meryem yortusunu orada geçirdik. Çünkü âdet üzere hazine her şehirde üç gün kalır ve her bir durakta erzakı oranın halkı temin eder.

Berlad'dan çıktıktan sonra üç günde Boğdan'ın son şehri olup Türk memleketinin giriş noktası olan Kalas'a vardık[6] Kalas'ın önünden deniz kadar büyük, korkunç ve sür'atli Tuna nehri akmaktadır.

22 ağustos pazar günü bu sonsuz nehri geçtik ve pazartesi karşı kıyıya çıkarak Orta adlı bir köye geldik. Üç gün kaldığımız bu köyde Türkler gümrük resmi aldılar. Oradan hareketle ikibuçuk günde Karasu kasabasına, 26 ağustosda Pazarcık'a, oradan da iki günde Pravadi'ye geldik. Pravadi şehri iki yüksek dağın arasındadır. Yerli halktan bâzılarının söylediklerine göre buraları vaktiyle denizmiş. Hakikaten de arazinin bir takım hususiyetleri bunun doğru olduğu kanâ-

3. Önceleri bir köy durumunda olan Yaş, Boğdan beyi İstefan'ın, makamını Suçova'dan oraya naklettikten sonra genişlemiştir. Çeşitli milletlerden terekküb eden büyük bir nüfûsa mâlik olan Yaş'da, ermenilerin iki aded kârgir kiliseleri, lâtinlerin ve protestanların da ayrı kiliselerinden mâadâ, beyler tarafından inşâ ettirilmiş birçok kilise ve manastırlar vardır. Yaş evlerinin çoğu tek katlı mütevâzi binâlardır. Sultan Hamid (I.) zamanında, Kostantin Bey, susuzluk içinde olan şehirde birçok çeşme yaptırmıştır. 1753 senesinde çıkan büyük bir yangında, beylik sarayı da dâhil olmak üzere, şehrin mühim bir kısmı yanmıştır (İnciciyan, *ayni eser*, s. 221).

4. Yaş'dan 12 saatlik mesâfede bulunan Vaslov'un, XVIII. asırda 100 hanelik bir kasaba olduğunu İnciciyan söyler (*ayni eser*, 224).

5. Prut ırmağının Seret'e karıştığı düzlükte olup, 13 köyü bulunan Berlad, XVIII. asırda, pek azı ermeni olan 800 haneden ibaret olup iki kiliseye sahibdi (*ayni eser*, 224).

6. Tuna'nın ağzında, Boğdan'ın limanı olup Kara ve Akdeniz'den gelen gemilerin uğrağı olan Kalas'dan, büyük miktarda keresteden başka, bal, mum, tuz, tereyağı, potas, buğday ve sâir hubûbat ihrac edilirdi. XVIII. asırda, şehrin 400 haneden fazla nüfusu, 11 aded de köyü vardı. Ermenilerin Kalas'a yerleşmeleri 1783'den sonra başlamıştır (*ayni eser*, 225).

atini vermektedir. Burada küçük bir kilise, iki papaz ve bir keşişleriyle hayli ermeni bulunmaktadır [7].

Pravadiden Yenkigöy'e gelerek Çeng i'de konakladık. Ertesi sabah Balkanları geçmeğe başladık. Balkan yolları, iki dağ arası dar ve taşlık olduğundan pek zor bir geçid teşkil ediyordu. Yol o kadar sarpdı ki araba bin müşkilâtla ilerleyebiliyordu. Dağların arasından akan çay o kadar dolambaçlı idi ki bir gün içinde üzerinden yirmialtı defa geçtik. Bu müşkilâttan dolayı ancak üç günde Aydos'a varabildik [8]. Deliorman'ı da geçerek Kırkkilise'ye geldik. Burası hayret edilecek bir yerdi. Her tarafta yerden fırlayan muazzam kayalar, vâdi ve tepeleri bir taş ormanı gibi kaplamıştı. Evler de hep taştan yapılmıştır [9].

Kırkkilise'den hareketle, 10 eylûlde, nihâyet, herkesin arzuladığı şanlı payitaht şehri olan İstanbul'a muvâsalat ettik. Fakat ne kara tâli'im varmış ki Kudüs'e giden Mısır gemilerine yetişemedim. Bundan dolayı bütün kışı İstanbul'da geçirmeğe mecbur kaldım; zira yollar kapanmıştı ve İranlılardan korkuluyordu.

7. Üç tuğlu bir paşalık olan Özü eyaletinin kadılıklarından biri olan Pravadi, türk ve bulgarlarla meskûndur. Eyâlet paşası, ara-sıra, câmi ve hamamları bulunan bu şehirde oturur. Başlıca istihsâli tütün, bal, mum ve ipekten ibarettir (*ayni eser*, 117). Pravadi'nin XVIII. asırdaki durumunu anlatan Inciciyan'ın, orada ermeni bulunduğuna dâir hiç bir şey söylememesi dikkate şâyandır.

8. Denize yakın olan Aydos kasabasının yanında meşhur bir kaplıca vardır ki Kanuni Süleyman tarafından kubbe ile örtülmüştür. Aydos'da her sene panayır kurulur (*ayni eser*, 117).

9. Vaktiyle kiliselerin çokluğundan dolayı Grekler in *Dessarakondi eklisie* dedikleri ve kayalık bir arazi üzerinde bulunan Kırk-kilise'nin nüfûsu, XVIII. asrın sonlarında, türk, rum ve Botolya'dan gelmiş bozuk bir alman lehçesiyle konuşan birçok yahudiden ibaretti. Yahudilerin başlıca işi, tereyağ ve peynir imâli idi. Onlar, ma'mûllerine damgalarını vurarak, dinleri icâbı olarak başka milletlerin yaptıklarını yiyemeyen İstanbul yahudilerine gönderirlerdi. Kırk-kilise'de birçok câmi ve hamam, bir de büyük bir kervansaray vardı (*ayni eser*, 143).

II

İSTANBUL[1]

İstanbul'da ermenilere aid beş kilise var. Bunlardan Surp Nikoğayos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlı olan üçü Langa'da; biri Balat'ta; Surp Georg adını taşıyan diğer biri de Sulumanastır'dadır. Şehirde, keşişler hariç olmak üzere, 4-5 vardapet, üç piskopos ve yüzden fazla papaz mevcuttur. İstanbul'un yerli ermeni halkı ancak seksen haneden ibârettir; fakat hâriçten gelerek İstanbul, Galata ve Üsküdar'da gurbet hayatı geçirenlerin sayısı 40,000 hâneyi geçer. Zira Celâlîler *öteyakayı* tahrib ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a ilticâ etmiş bulunuyordu. Boğdan'dan İstanbul'a ve bütün Rumeli'den büyük Venedik şehrine kadar her yerde ermeni bulunmayan tek bir şehir, tek bir köy ve çiftlik yoktur. İşte, deniz kadar çoğalmış günâhlarımızdan dolayı yer yüzünde toz gibi dağılmış bir halde bulunuyoruz.

Ermeni patriği Grigor, Kayseri'li bir vardapetti[2]. Son derece dindar, sert tabiatlı, faziletli, aziz ve ayni zamanda mukaddes kitaplara vâkıf olan bu zat, oruc ve perhiz hususunda çok titiz olup kat'iyyen et yemiyor, şarap içmiyor, her gün yalnız çorba ile yaşıyor, ancak cumartesi ve pazar günleri, yağ, peynir, balık, zeytinyağı ve yumurta yemekle perhizini bozuyordu. Büyük Perhiz devresinde ise yalnız iki günde bir def'a yemek yiyordu. Bu patriğin yanında tam bir sene kaldım. Patriğin Culfalı Movses adlı bir şâgirdi vardı ki çok mütevâzî, faziletli bir adamdı ve günde sekiz fasıl mezamir okumayı asla ihmal etmiyor, gece gündüz yorulmadan dua ediyor ve daima mukaddes kitapları tilâvet ediyordu. İşte ben, Allah'ın sevgili kulu olan bu insanların yanında kaldım.

1. Müelliflimizin İstanbul ve âbidelerine âid verdiği ma'lûmata burada ayrıca açıklayıcı notlar ilâve etmektense, okuyucuya, tarafımdan tercüme ve tahşiye edilen Eremya Çelebi'nin *İstanbul Tarihi* (İstanbul 1952)'ne mürâcaatı tavsiye ederiz.

2. Muasır ermeni müelliflerinin sitâyişle bahsettikleri bu rûhanî 1601-1608, 1611-1621 ve 1623-1626 sen'elerinde olmak üzere 20 yıl İstanbul ermeni patriği olmuştur.

AYASOFYA

Bir gün, bir şehirliden rica ettim ve onunla beraber, herkesin gıpta ettiği Ayasofya'ya gittim. *Şeyhlere* bahşiş verdik ve bizi içeriye aldılar. Mâbedin büyüklüğünü, yüksekliğini ve güzelliğini temaşa ederek hayran olduk ve Allah'a şükrettik. Hiç bir yerde böyle bir bina görmüş değiliz. Orada şaşılacak derecede büyüklükte ve kalınlıkta zarif ve güzel birçok mermer sütûnlar gördük. Sütûnlar muhtelif boy ve kalınlıkta olduğu gibi kırmızı, beyaz, mavi, yeşil, siyah ve erguvani, bâzıları da benekli mermerden idi. Bir kısım sütûnlar çukurlu olarak yontulmuş, bu çukurlar yaldızla ve mavi renklerle doldurulmuştu. Bu san'at güzelliğini tadabilmesi için insanın bin gözü olmalı. Mâbedin içinde bir insan boyu kadar, toprakla örtülü ve bakırla kaplı bulunan büyük bir sütûnun mütemadiyen terlediği âşikâr bir sûrette görülüyordu. Kitablarda okuduğumuza göre, Grigor Lusavoriç'in ve Teoloğos Greguar'ın bakıyeleri burada bulunmaktadır. Bu sütûnun niçin bakırla kaplanmış olduğunu merâk ettim. Mâbedin kayyimleri de, müslüman ve hıristiyan kadın erkek büyük bir halk kitlesinin buraya gelerek taştan sızan teri elleriyle alıp yüzlerine sürdüklerini ve sütûnun binlerce elin teması yüzünden üç parmak kadar aşınmış olduğundan, muhafaza endişesiyle bakırla kaplanmış olduğunu söylediler.

Bizi en üst kata çıkarmalarını rica ettik; çünkü bina kubbeye kadar üç katlı idi. Kapıyı açtılar ve yüz basamaklı bir merdiveni çıkarak orta kata, oradan da diğer yüz basamaklı bir merdivenle üst kata vardık. Katlar otuzbinden fazla adam alacak genişlikte idi. Burada hayret edilecek san'at eserleri müşahede ettik. Garb tarafında bulunan iki yassı mermer ışık saçıyordu ve buna türkçe olarak *yanar taş* diyorlardı. Orada, Hazret-i İsâ'nın hayat sahnelerini canlandıran resimler ve Meryem-Ana'nın, havariyunun, peygamberlerin, patriklerin ve diğer azizlerin tasvirlerini de gördük. Bunlar kazınmış olduğundan ancak izleri fark ediliyordu.

Daha ileride, bir duvarın ortasında beyaz bir mermer kapının üzerinde Hazret-i İsa ve oniki havarinin resimleri hakkedilmişti ki bu şekiller de kazınmış ve bozulmuştu. Ayni kapıdan içeri girerek, üzerinde hiç yazı bulunmayan ve yalnız iki haçı olan bir mezar gördük. Mezarın kime aid olduğuna dâir sualime cevaben, bâzıları İmparator Konstantinos'a bâzıları da mâbedin bânisine aid olduğunu söylediler[3]. Oradan,

elli basamaklı bir merdivenle kubbeye kadar çıktık. Buranın dört tarafında bulunan pencerelerden şehir gözümüzün önünde beyzî bir şekilde görünüyordu. Başka birçok şeyler de gördük amma okuyucuları usandırmamak için hepsini birer birer yazmaktan çekindim. Bütün bunları temâşâdan sonra, benim gibi günâhkâr bir adamı Ayasofya'yı ziyarete lâyık gördüğü için Cenab-ı Allah'a hamd ü senâ eyledim. Onu inşâ eden ve ettirenlere ne mutlu! Zira binanın güzelliğini lâyıkiyle tavsif etmek ve yapılan masrafın hesabını tutmak hiç bir kimsenin harcı değildir.

Binaenaleyh, rûhanî sınıfının en aşağı derecesinde, âciz bir adam olan ben, Ayasofya'yı nasıl medh eder veya onu hangi bina ile mukayese edebilirim? Nikya'nın 318 patriği ve diğer 150 büyük rûhanî oraya kabûl edilmekle mâbedi şereflendirmişlerdir. Büyük Roma şehri, Petrus ve Paulus ile nasıl övünüyorsa, büyük Konstantinopolis de Teoloğos Greguar ve Hrisostomos İoannes gibi dünyayı aydınlatan din âlimleri ile iftihar eder. Bundan mâadâ, zîkıymet eşyâlar ve mücevherler kabilinden olan sayısız mukaddes bakıyeler de buraya defnedilmiş bulunuyor.

Ayasofya'nın bugüne kadar gösterdiği sayısız büyük mûcizelerden zamanımızda vuku'bulan birini anlatacağım. 1609 senesinde, *meramet* (meremmet) ve tâmir etmek üzere bâzı ustalar padişahın emriyle Ayasofya'nın damına çıkmışlardı. Tabiî ihtiyaç hisseden ustanın biri, aşağı inmeğe üşenerek kireç kabının içine işer ve bunu harca karıştırarak kullanmağa koyulur. Fakat Ayasofya bu saygısızlığa tahammül edemiyerek adamı elindeki kapla birlikte, herkesin gözü önünde yere atar. Adamın vucûdu sihirbaz Simon'un lâşesi gibi paramşparça olmuştu. Bu vak'ayı gözleriyle görenler dehşete kapılmışlardır. Padişah vaka'yı duyunca hayrette kalarak Allah'a yalvarmış, bundan böyle kimsenin bu gibi küstâhlık ve cür'ette bulunmayıp tabiî ihtiyaç duyunca aşağı inmesini ve mâbede riâyet ve hürmet ile hizmet edilmesini emretmiştir. Herkesi hayret içinde bırakan bu mûcizeyi bizzat görmedikse de, orada çalışan şâyân-ı itimad ermeni, rum ve türklerin ve kezâ papazların ağzından işittik. Bu hâdise, Ekanim-i Selâse'nin şerefi ve hıristiyanların iftiharı, Allah'ın azizlerine hürmet göstermeyenlere ise mücâzat olarak vuku'bulmuştur.

3. Chevalier d'Arvieux de, türklerin, sahanlığın altında bulunan bir mermer mezarın imparator Konstantin'e âid olduğunu söylediklerini zikr eder (*Mémoires*, Paris 1735, IV, 458).

ARSLANHANE

Ayasofya'nın birkaç adım ilerisinde kubbeli muhteşem bir kilise gördük. İçeri girdiğimizde, aziz tasvirlerinin hâlâ mevcud olduğunu ve geniş bir yapı olan baş mihrabın mevcud bulunduğunu müşahede ettik. Kilisede yüksek tavanlı ayrı ayrı müteaddid hücreler vardı ki hâlen yırtıcı hayvanlara tahsis edilmiştir ve binaya türkçe "Arslanhane" adı konulmuştur. Kilisenin ayrı ayrı kısımlarında arslan, pars, deniz kedisi, vaşak, v.s. gibi vahşi hayvanlar bulunuyordu. Bu manzara karşısında gözlerim yaşardı; içimden Allah'a dua ederek dışarı çıktım. Bu kilisenin vaktiyle bir râhibeler manastırı olduğunu söylediler.

ATMEYDANI

Bu kilisenin önünde Atmeydanı denilen büyük bir sâha bulunuyordu. Meydanda, yekpâre mermerden, yüksek bir sütûn vardı ki, üzerinde bakırdan mâmûl dört arslan bulunan diğer bir sütûnun üzerine oturtulmuştu. Muazzam sütûn öyle bir san'at meharetiyle dikilmişti ki görenler hayret içinde kalıyorlardı. İnsânın, bunu fânî insanların değil de, devlerin yapmış olduğuna inanacağı geliyordu. Fakat üzerinde Roma ve Frenk yazıları vardı ve onu tek bir usta *fend*le rekz etmişti.

Birkaç adım ilerleyince, üç insan boyu yüksekliğinde ve bir kulaç kalınlığında bakırdan mâmûl ve birbirine sarılı üç başlı bir yılan gördük. Bunun ne olduğunu sorunca, âlimlerin icad ettiği bir tılsımdır, dediler. Şehir, tahammül edilemiyecek derecede yılanla dolu olduğu için bu yılan heykelini dikmişler, yılanlar derhal telef olmuş ve bir daha görülmemiştir. Bu, Musa'nın bir yılanla bütün yılanları yok ettiğine dair Ahd-i Atik'de okuduğumuz şekilde cereyan etmiştir. Nitekim Hazret-i İsâ'nın da "Musa'nın sahrâ içinde yılanı yokettiği gibi" sözü de mevcuttur.

HÜNKÂR SARAYI

Bir ok menzili kadar ötede, harcsız olarak iri taşlardan örülmüş, yedi insan boyu yüksekliğinde bir sütûn gördük. Sütûnun bu vaziyette durması herkesin hayretini çekiyor.

Bunların yakınında, bir şehir kadar büyük olan Hünkâr sarayı vardır. Üç sıra surla çevrilmiş bulunan sarayın ikametgâh kısmı üçüncü surun içerisindedir.

SARAY MEYDANLARI

Saray sâhalarının genişliğini, çeşmelerini, odunluğunu, baltacılar yerini, bahçelerini ve bostancılarını, acemioğlanlarını ve cebecilerini birer birer târif etmek imkân hâricindedir.

CEBEHANE

Sarayda kubbeli büyük bir kilise vardı ki vaktiyle Hrisostomos İoannes'in patrikhanesi olmuştur ve rivâyete göre onun kemiklerinin bakıyesi de orada medfun bulunuyor. Kiliseyi şimdi *cebehane* yapmışlar ve yalnız cemaat mahalli ile kubbe kalmış bulunuyor. Bianın kilise olduğu belli olmasın diye kubbeyi de yıkmak istemişler; fakat azizin mûcizesi ile, uzanan eller kurumuş ve suratları çarpılmşı olduğundan bunu yapamamışlar; duydukları korkudan dolayı yaptıklarına pişman olarak azizin şerefine gece gündüz ışık yakılmasına karar vermişlerdir.

DİVANHANE

Bunun ilerisinde, vezirler ve paşaların oturduğu *Divanhane* vardır. Burada, hükûmet ricali, *çavuş, zaîm* ve çeşitli milletlere mensub diğer binlerce insan toplanır. Divanın üst tarafında çok güzel bir şehnişin vardır ki (padişah) bunun *müşebbek*inden aşağıya bakarak herkesi görür; fakat kimse kendisini göremez. Yaldızlı iki yüksek kubbesi bulunan Divanhane büyük ve güzel ağaçlarla, selvilerle ve çeşmelerle dolu görülmemiş güzellikte bir yerdir. Deniz kıyısındaki büyük köşk de hayret edilecek güzellikte idi. Oradan eve döndük.

YENİ BEDESTEN

Başka bir gün de Bedesten'e gittik. Eski ve Yeni olmak üzere iki Bedesten vardır. Biz evvelâ Yenisine girdik. Burada bulunan kumaşların, altın ve gümüş eşyaların ve çok kıymetli dibâların, çeşitli silahların, baha biçilmez kalkan ve kılıçların, murassa' hançerlerin, nefis yayların, som altından ve sapları mücevherli bıçakların güzelliğini temâşa edebilmek için insânın bin gözü olmalıdır. *Serâser, atlas, mahmur, kemha, kutnu*lar, envai *alaca kaftan, sof, yağmurluk*, kıymetli taşlar, iri inciler, mücevherat ve diğer birçok nâdir *töhfe*ler orada pek çok bulunuyor, satılıyor. İstediğiniz *matah* (meta') ı orada bulabilir ve satın alabilirsiniz.

Bu Bedestenin dört kapısı vardı. Kapılardan biri hiç bir memlekette bulunmayan mâhir kuyumculara aiddi. Tahayyül ve arzu edilen her şey bu kuyumcularda bulunur. Zümrütler, yumurta büyüklüğünde *lâl*ler, *elmas zehkırlar* ve bardakların önünde insan hangisine bakacağını veya hangi birini alacağını şaşırır.

ESİRPAZARI

Bedesten'in ikinci kapısı, muhtelif milletlerden birçok esirlerin satıldığı mahaldir. İhtiyar, erkek ve kadın esirler oturmuş vaziyette beklerler; kız ve erkek çocuklar, gençler ve güzel yüzlü kadınlar ise, dellâllar tarafından ellerinden tutulup gezdirilir ve satılırlar. Esirlerden bir kısmı da mandırada birikmiş koyun sürüsü gibi bir sâhada toplanmış bulunuyordu. Alıcılar yaklaşarak bâkir kızların yüz ve göğüslerini açıyor ve yara bere bulunup bulunmadığını anlamak için vucûdlarını baştan aşağıya kadar yokluyorlardı. Sonra da, sessiz sedâsız duran esirlerden beğendiklerini satın alarak baba, anne ve kardeşi birbirinden ayırarak alıp götürüyorlardı.

Ben ömrümde bu kadar acıklı bir manzara görmemiş olduğumdan bütün vucûdum sarsıldı. Esirlerin dilini bildiğim hâlde, korkudan onlara yaklaşmağa ve sual sormağa cesâret edemedim.

Bedesten'in üçüncü kapısında *yorgancılar, kitapcılar, sırmacılar* ve diğer çeşitli dükkânlar vardı.

Dördüncü kapı takkeciler ve *kavukcu*lar, az ötede de *frenk iskerleti, yetmiş çile, seksen çile* ve *yüz çile* kadifeler gibi muhtelif cins nefis kumaş ve çuhalar satılan kârgir mağazalar vardır.

ESKİ BEDESTEN

Diğer bir gün de Eski Bedesten'e gittik. Burada dahi envai kumaşlar ve başka yerlerde bulunmayan yaldızlı, nakışlı, sırmalı ve mücevherlerle müzeyyen çok kıymetli eğer takımları, dizginler, *dikdik*ler, bir yerde de büyük ve pahalı çadırlar ve selvi ağacından yapılmış sandıklar satılıyordu.

SULUMANASTIR

Bir gün de Yedikule'nin yakınında bulunan Sulumanastır'a gittik. Burada, Ermenilere aid kubbeli ve kârgir büyük bir kilise vardır. Deni-

ze nâzır yüksek bir mevkide bulunan ve Surp Georg adını taşıyan bu kilisenin Konstantin'in oğlu imparator Kostas tarafından yapılmış olduğu söylenir. Kilisenin etrafında güzel çiçek ve yemiş bahçeleri, bağlar, iyi sular, ayazmalar, yerli ve misafir rûhanî ve siviller için ayrı ayrı evler bulunuyordu. Burada, denize nâzır yüksek bir mevkide yaldızlı ve rengârenk boyanmış çok şirin küçük bir köşk, bunun önünde de üstü kapalı büyük bir sofa vardı ki sıcak zamanlarda orada oturanlar bir daha dışarı çıkmak istemezler. Kilisenin arka kısmında, Edirne'deki Alipaşa ve Bursa'daki Gelincik gibi dar ve uzun kârgir bir kemer vardı. Kemerin etrafında, başta Hazret-i İsa, sağ tarafında imparator Konstantin, solda ise oğlu ile beraber imparatoriçe Helen olduğu halde 318 patriğin resimleri bulunuyordu. Rivâyete göre, İstanbul Konsili burada toplanmış ve burası aynı zamanda Hristostomos İoannes'in sofra mahalli olmuştur. Şimdi ise Ermeni Patrikhanesi ve patriklik makamıdır.

AVRADPAZARI

Yolda Avradpazarı'na uğradık. Burada, tepesi ancak görülebilecek yükseklikte bir *dikmetaş* vardı. Taşın üzerinde çok güzel muhtelif insan ve at şekilleri ve yazılar hakkedilmişti. Başka *dikmetaş*lar da vardı; fakat onlar bunun kadar yüksek değildi.

TAVUK-HANI

Hayli gittikten sonra Tavuk-hanı'na geldik. Orada da bir mermer sütûn vardı, fakat bu, Avradpazarındakine benzemeyip, birçok çelik çenberlerle tarsin edilmişti. Hazret-i İsâ'nın takdisi ile çoğalan ekmek ve balık kırıntılarını ihtiva eden yedi zenbilin bu sütûnun altında bulunduğu rivâyet edilir.

Şehrin hemen her semtinde, aziz bakıyeleri ihtiva eden büyük ve küçük birçok kârgir kilise vardı. Güzel ve yüksek mevkilerde bulunanları müslümanlar almış, beğenilmeyenler ise rumlara bırakılmıştır. Rumların yüzden fazla kiliseleri, müslümanların ise binlerce cami ve mescidleri vardı. Kezâ, kemerli ve şehir kapısı kadar büyük demir kapılı muazzam birçok kârgir hamam ve hanlar vardır. Yüz, ikiyüz ve üçyüz oda ihtiva eden hanların her birinde tatlı su şadırvanları bulunur. Hamamlar da kilise gibi kubbeli büyük binalar olup bâzılarının duvar-

ları beyaz mermerden, bâzılarınınki rengârenk taşlardan olduğu gibi, bir kısmınınki de çini kaplamalı idi. Bütün hamamlarda şadırvan ve müteaddid kapılar vardır. Her birinde birçok hizmetkâr; bol miktarda *peştemal, mahrama* ve havlu bulunur. Muntazaman yakılan hamamlar hergün de gidilse keyfine doyulmayacak kadar câzibdir.

YEDİKULE

Eski ve yeni birçok şâyân-ı hayret binâlar ve vezir, paşa, ağa ve *zaim*lere mahsus olup kırallara lâyık güzellikte saraylar gördük.

Onsekizi sâhilde, altısı da karada olmak üzere, şehrin 24 kapısı vardır. Şehir Akdeniz'le çevrilmiş olduğu için dalgalar surları mütemadiyen dövmektedir. Kapılardan biri, çok metin bir kale olan Yedikule'dir. Tevkif ve esir edilen büyük prensler, baronlar ve han'lar bu kal'eye kapatılırlar. Kal'e kapısı üzerinde beyaz mermerden birçok büyük insan şekilleri yapılmıştır.

Kadırga limanı'na, Çatladıkapı'ya ve Samatya'ya da giderek hayret verici binâlar, şehrin altında pek çok bulunduğu rivâyet edilen su ile dolu yer altı kemerleri, köprüler ve diğer çeşitli yapılar gördük ki bunların birer birer tavsifinden okuyucuları usandırıp uykularını getirmek korkusu ile sarf-ı nazar ediyorum. Çünkü İstanbul'da kaldığım müddetçe her gün ya bir kiliseyi veya başka bir binâyı ziyâret ettim.

BALAT

Konstantin sarayının bulunduğu Balat'a da gittim. Saray, yüksek ve havadar bir mevkide olup, imparator, yazın orada otururdu. Sarayın yakınında kâmilen yaldızlı ve müzeyyen çok nefis bir kilise vardır. Balat'ta, yarısı frenklere, yarısı da ermenilere aid bir kilise vardır ki iki millet mensupları burada müştereken âyin icrâ ederler[4].

GALATA

Karşı sâhilde geniş ve vâsi "Galata adası"nda, onu rumlara, onu frenklere, biri de ermenilere aid olmak üzere 21 kilise vardır. Surp

4. Müellifin kast ettiği kilise, Edirnekapısı civarında, Kırım'dan gelen frenk ve ermenilerin müştereken kullandıkları ve bilâhare 1629'da Kefeli Câmii adı ile câmi'e çevrilmiş olan Surp Nikoğayos kilisesidir.

Lusavoriç adını taşıyan ermeni kilisesi kârgir ve kemerli çok güzel bir binâdır. Frenk kiliselerinin başlıcası San Domenik adlı çok büyük bir binâdır. Kilisenin, senede bir def'a, Paskalyanın dokuzuncu haftasının perşembesine tesâdüf eden büyük bir ziyâret günü vardır ve o gün kilisede pek çok insan toplanır. Kapatma kızlar da dahil, müslüman ve hıristiyan kadın ve erkekler, kısmen ziyâret maksadiyle, kısmen de donanma temâşâsına gelir gibi seyre gelirler. Fransa, İngiltere, Venedik v.s. kırallarının *vekil*leri olan *balios*lar ve *elçi*ler Galata'da ikamet ederler. Bundan dolayı, orada *misket* ve *malmazya* gibi nefis şaraplar bulunur. İstanbul şehrine ve limanda açık-denize nâzır geniş ve üç-dört katlı yüksek meyhâneler vardır. Burası her türlü zevk ve safâ yeridir. Burada çeşitli leziz deniz balıkları, envai havyarlar, tuzlu balıklar, portakal, limon, nefis zeytin ve zeytinyağı bulunur. İstakoz, midye ve sair lezzetli yiyecekler de buradan çıkar. Galata o kadar bereketli bir yerdir ki İstanbul'un buradan ve Mısır'dan beslendiği ve bu iki şehir olmazsa kalabalık İstanbul halkının açlıktan kırılacağı söylenir. Çünkü İstanbul, surunun çevresi yirmi mil kadar geniş bir şehirdir. Şehirde, her biri ayrı bir şehir teşkil eden yedi tepe, beş aded *dikmetaş* ve yedi tane kule vardır.

ŞEHİR NÜFÛSU VE MÜESSESELER

İstanbul'da 40,000 hane yahudi, 40,000 hane rum ve 10,000 hane ermeni bulunduğu söylenir. Türk nâfûsunun haddi hesabı yoktur [5]. Şehirde 80,000 dükkân, 30,000 de meyhâne vardır. Bundan başka, pek çok sayıda mescid, misafirhâne, *vakıf*lar, medreseler, *tembelhâne*ler, hastahâneler, *aşhâne*ler, *mutbah*lar, *bezesten*ler, *saraçhâne*ler, ahırlar, meydanlar, hamamlar, hanlar, çarşılar ki her gün birinde pazar kurulur, kahvehâneler, *kavafhâne*ler, saraylar, bostanlar vardır. Vlanga bostanı bir şehir büyüklüğündedir. Çarşılar mallarla, sokaklar insanlarla doludur.

5. Hemen bütün müellifler, şehirde gördükleri kalabalıktan dolayı, bu devirdeki İstanbul nüfûsunu takriben bir milyon kadar göstermişlerse de, o zamanlara âid istinad edilecek sarih hesap ve kayıtlar bulunmadığı için bu rakam sırf bir tahmin olarak kalır. 1672'de İstanbul'a gelmiş olan Chevalier d'Arvieux (IV, 456), Osmanlı payitahtının nüfûsunun Paris'inki kadar, yâni takriben bir milyon olabileceğini söyler. İnciciyan da, İstanbul Efendisi'nin 1765 senesine âid kayıtlarında şehrin ev sayısının 88,185 olduğunu ve günlük buğday sarfiyatı hesabına dayanarak, İstanbul nüfûsunu bir milyonun içinde gösterir (bk. ayni müellifin tarafımdan tercüme ve tahşiye edilen *XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul 1956, s. 13, n. 122).

HAYIR MÜESSESELERİ

Türkler o kadar hayır seven bir millettir ki her sokak başında bir çeşme bulunduktan başka, gelen geçenlerin içmesi için bir çok yerlerde iyi su ile dolu ve içine kar atılmış su kapları konulmuştur. Issız ve kurak yerlerde de, yolculara mahsus soğuk sular bulundurulur. Bundan başka, bâzı kimseler, su kaplarını omuzlarına almış veya eşeklere yüklemiş oldukları hâlde gezdirerek: "Allah aşkına *sebil* suyu için" diye bağırırlar; *gâvur*u ve yahudiyi ayırd etmeksizin herkese verirler. Mektepleri de vardır. Hastalara ve misafirlere günde iki def'a yemek çıkarılır. Şehirde bulunanlar hâricinde, köylerde, ıssız yerlerde, dağlarda, ormanlarda ve çöllerde de hanlar, büyük mescidler, hamamlar ve *şadırvan*lar yapılmıştır. Kervanlar buralara iner; yolcular, günde iki def'a meccânen yer, soğuk su içer, hamamlarda yıkanır ve yollarına devâm ederler.

KÖPRÜLER

Nehir, ırmak ve bataklıkların üzerinde, elli, yüz ve daha fazla gözlü geniş ve uzun köprüler kurulmuştur. İnsan ve hayvanlar, bilâ ücret bu köprülerden serbestçe geçerler. Bu, bataklık bir yerde koydukları bir iki tahtadan veya tahta köprüden geçen insanlar ve arabalar için cebren para alan sahte hıristiyanların yüzlerini kızartcak bir keyfiyettir.

MÜSLÜMANLARIN DUA VE ORUCLARI

Müslümanlar çok dindar insanlar olduklarından, beş vakit namazı, yalnız evde değil yolda bile kusûr etmeyip gece gündüz ve hattâ şiddetli kış mevsiminde de buz gibi su ile abdest alarak edâ ederler. Yazık bize! Hıristiyan olduğumuz hâlde günde bir def'a bile kiliseye gitmeğe üşenir ve bir zahmet sayarız. Kezâ, evde ve yolda onlar gibi yapmadığımızdan başka, kilisede bile dua etmiyoruz.

Müslümanlar, Ramazan denilen ayda Yahudi ve Süryanîler gibi otuz gün oruc tutarlar ve akşamları et ve diğer yemeklerle oruclarını bozarlar. Sabâha kadar uykudan üç dört def'a kalkarak bu sûretle doya doya yerler. Şarabı haram sayarak içmezler ve asla sarhoş olmazlar. Müslümanların, adâlet, *zakat* (zekât) ve sadaka gibi diğer hayır işleri de vardır; gerçi bu âdetler, şimdi, hıristiyanlarda olduğu gibi onlarda da kalkmış bulunuyor.

HAYVANLARA İHTİMAM

Hayvanlara ve kuşlara da ihtimam gösterirler. Karaman'da bulunan büyük bir mescidin avlusunda, et kebabı yaparak sâhipsiz köpek ve kedilerin önüne atarlar. Kargalarla diğer kuşlar da buna alışmış olup muayyen saatte sürülerle orada yemeğe toplanırlar.

ŞEHRİN BÜYÜKLÜĞÜ

İstanbul o kadar büyük bir şehirdir ki yangın zuhur edip on veya yirmi bin ev yanmış olduğu halde diğer semtlerdeki halkın haberi olmaz. Her bahçe bir serviliktir. Bütün yollar, altı günlük uzunlukta da olsa, Edirne'ye kadar olan yol gibi kâmilen kaldırımla döşelidir. Her yerde çeşme bulunduğu gibi, kimseye fenâlık edilmemesi ve kavga çıkmaması için *yasakçı*lar ve *zabtiye*ler mevcuttur.

MÜSLÜMAN DİNİ

"Allah" diye hitap ederler fakat Peder, Oğul ve Rûhülkuds'den müteşekkil Ekanim-i Selâse'yi inkâr ederler. Bununla beraber, kitaplarında mevcud olduğu gibi, arapça olarak Allah, Tallah ve Ruh demekle Ekanim-i Selâse'yi tanımış olurlar. İsâ'yı sâdece bir peygamber olarak tanırlar. Mukaddes Kitâb'ın yalnız Tekvin, Mezamir ve İncil kısımlarını kabul ederler ve Muhammed'e nâzil olan Kur'an denilen dördüncü kitabı hepsinden üstün tutarlar.

SELÂMLIK MERÂSİMİ

Hünkâr'ın büyük saltanatla Çuma namazına çıkmasını kısaca anlatayım. Sultan, her cuma günü, selâtin câmilerinden birine ve ekseriya Ayasofya'ya namaza gitmeğe mecbur olup tantana ve debdebe ile yapılan bu gidiş ve gelişlerde kendisine yaya ve atlı askerler, harbe gider gibi kuşanmış ve süslenmiş devlet ricali refâkat eder. Bu esnâda bütün şehir, pâdişahı görmek için galeyâna gelir ve binlerce insan sokağa dökülür.

Evvelâ, başlarında *mücevvez* (mücevveze) ler olduğu hâlde üç dört yüz yeniçeri gelerek saray kapısının iki tarafında dizilir. Bunların serpuşları türlü türlüdür. Bâzılarının *keçe*si gümüşlü olmayıp beyaz, bâzılarınki sarı, bir kısmının *mücevvez*leri ise yaldızlı ve mücevherle süs-

lenmiştir. Pâdişah sefere çıktığı veya bir yere gittiği vakit yeniçeriler dâima yaya olarak önden giderler.

Yeniçerilerden sonra *solak*lar, *çorbacı*lar ve bunların arkasından da başlarında altın sırmalı sorguçlarla gümüş *tulga*lar ve ellerinde yaylar olduğu halde atlı *yayabaşı*lar gelir. Bunların ardından, başlarında çok büyük *tülbend*ler olduğu hâlde, altın teçhizatlı, *serâser dîbâ*larla süslü ve gümüş eğerli atlara binmiş *çavuş*lar ve *çavuşbaşı*lar gelir. Sonra, başlarında gümüş kaplı *kavuğ*a benzeyen yuvarlak miğfer olduğu halde ve yaya olarak *peyk*ler yâni postacılar gelir. Bunların arkasından, arap ve *bedevî* atlara binmiş olup birbirini tâkîben *ağa*lar, *zaim*ler, *paşa*lar, iki *kazasker, müftü* ve *vezir*ler gelir. Hepsinin inci ve mücevherle müzeyyen olan teçhizâtı o kadar muhteşemdir ki, diğer memleket kıral-larının bu kadar ziynete sâhip olacaklarını hiç zannetmiyorum.

En sonra *Vezîr-i âzam,* arkasından da som altınla mücehhez muhteşem bir ata binmiş Pâdişah gelir. Pâdişahın atının eğeri, *dikdik*'i ve diğer takımları, göz kamaştıran iri inciler ve mücevherlerle müzeyyendi. Diğer hiç bir kıralda bulunmayan bu *hazine*nin ve altınların değerini takdir veya tasvir etmek imkân hâricindedir. Pâdişahın başında, üzerinde her biri binyüz kuruş değerinde iki mücevher bulunan çift *sorguc*lu çok kıymetli bir *tülbend* vardı. Pâdişahın tam ardından, saçları yüzlerine dökülmüş ve ellerinde balta, iri yarı iki korkunç *zilifdar aznavor* geliyordu. Bunları da *hazinedar* ve *kızlarağası* tâkîb ediyorlardı. Alayın arkasından gelenler ve seyirciler, gûyâ pâdişah dünyevî bir allahmış gibi, "hu! hu!" diye bağırıyorlardı.

İşte pâdişah böyle şan ve şerefle ve muhteşem bir alayla namaza gider. Ona *Yer halife* derler [6].

Ben ise, bütün bunları gördükten sonra, Allâh'ın onlara bahşettiği bu azamet için hayret ediyor; murâdıma nâil olup niyet ettiğim yerleri nasıl ziyâret edebileceğimi düşünüp duruyordum. Fakat ne çâre ki mevsim kıştı ve yollarda çok fırtına vardı.

6. IV. Mehmed'in Edirne'deki bir selâmlık alayı tasviri için bk. EK I.

III

MARMARA VE EGE SÂHİLLERİNDE BİR GEZİNTİ

Katolikos Azarya'nın şâgirdi olan Harput'lu Mıgırdiç adlı bir vardapet İstanbul'a geldi. Bitinya bölgesinde bir tedkik seyahatine çıkacak olan vardapet, yazı bildiğimi anladığından, kendi bölgesinden (Harput'tan) beş günlük mesafede bulunan Muş'a götürmek vaadi ile beraber gitmemizi teklif etti. Bundan dolayı, hizmetine girerek gideceği bütün yerlerde ona refâkat etmeğe râzı oldum.

İstanbul'dan gemi ile hareket ederek ikinci günü, bir *iskele* olan M u d a n y a 'ya vardık. Burada birkaç hâne ermeni ile bir papaz vardı. Fakat kiliseleri yoktu ve bir evin içinde âyin icrâ ederlerdi. Orada beş gün kalarak, İncilci İoannes'in ve Prokhoron'un çalıştıkları hamamı görmeğe gittik. Bu hamam şimdi câmi'e çevrilmiştir. Mudanya'da pek çok rum vardı [1].

Mudanya'dan hareket ederek, şimdi Bursa denilen Efesos [2] şehrine kadar olan kara yolunu birbuçuk günde kat'ettik. Geniş bir şehir olan B u r s a'da üçyüz hâne ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşab kilise vardı. Burası çok lâtif ve bol meyvalı bir yer olduğundan bir ay kaldık. Şehrin civarı kâmilen bağ ve bahçelikti; ortasından küçük bir çay akıyordu. Fakat havası çok sert, suları da hastalıklı idi. Orada eski binâlar ve bü-

1. A. de La Motray (1700), Mudanya'da, yalnız ötede beride dağınık bir hâlde bulunan bâzı kitâbesiz taşlardan başka eski eserlere aid bir şey görmediğini; türk, ermeni ve rumlarla meskûn şehrin, İstanbul ile mühim ticarî münâsebette bulunarak payitahtın bütün meyve ihtiyacını temin ettiğini söyler (*Travels*, London 1732, I, 216).

2. Müellif, Bursa'nın *Prusa* olan eski adını Efesos ile karıştırmış ve - bir az aşağıda görüleceği gibi - "Uykuya dalan yedi genç" in efsânesini (*Kur'ân*, sure 18, *Ashâbu'l-Kehf*) zikr ederek onların esasen Efes'de bulunan mağarasını gûya Keşiş-dağı'nda gördüğünü söylemekle hatâya düşmüştür.

yük yapılar ve câmi'e çevrilmiş kubbeli kiliseler vardı. İri taşlarla yapılmış çok büyük bir mescidin Nero'nun yaptırmış olduğunu söylediler [3].

Şehir dışında, kıral yapısı muazzam, şifâ-verici ılıcalar ve *kaplıcalar* vardı. İçlerinde havuzlar, şadırvanlar bulunan ve müteaddid yerlerden sıcak ve şifâlı sular fışkıran bu kaplıcalara bir def'a giren, suyun bolluğundan duyduğu râhatlığa kapılarak bir daha dışarı çıkmak istemez. Kaplıca duvarları kâmilen çini ile kaplanmış, zemini mermerle döşenmiş, üstlerine de kilise gibi büyük kubbeler binâ edilmişti. Kaplıcaların içi o kadar *pak* ve berrak tutuluyordu ki bir kıl bile göze çarpmıyordu. Bu büyük binâların bir az ötesinde onu mütecaviz küçük kaplıcalar vardı. Bunların içine girince râhatlıyor ve bütün sıkıntı ve gurbet acılarını unutuyordum [4].

Şehrin öbür tarafında, Yedi Genc'in ölüm uykusuna daldıktan sonra tekrar dirildikleri ve mezarlarının halâ mevcud bulunduğu *Keşişdağı* denilen Olkos dağı vardır. Dağın zirvesinde hâlen harap bir kilise vardır. Erciyes'den daha büyük ve yüksek olan bu dağda, yazın ve kışın daima kar bulunur; fakat karın bozulup kurtlanmış olduğu rivayet ediliyor. Kilisenin bulunduğu yere kadar dağa çıktık; fakat daha yukarıya gidemedik, çünkü yaz olmakla beraber şiddetli bir fırtına vardı ve hava çok soğuktu. Oradan, şehrin yarısının Celâlîler tarafından yakılmış ve tahrib edilmiş olduğunu müşâhede ettik.

Bursa'dan hareket ederek, sahil yolunu takiben M ı h a l ı ç kasabasına geldik. Burada bir ay beş gün kaldık; çünkü orada yüz kâne ermeni

3. A. de La Motray, Bursa kervansaraylarının, gördükleri içinde en muhteşem ve güzelleri olduğunu, Bedesten'in de İstanbuldakinden aşağı olmadığını, şehrin büyük nüfûsunun çoğu türk, mütebâkîsinin de rum ve ermenilerden ibâret olduğunu, dört-köşe kuleleriyle eski surun hâlâ aynen mevcud bulunduğunu söyler. İlk Osmanlı hükümdarlarının türbelerinden sitâyişle bahs eden müellif, "eskiden bir grek kilisesi olan" câmi kapısının üzerinde asılı olup Sultan Orhan'ın bizzat çaldığı muazzam bir davul ve tâneleri başparmak iriliğinde kehribardan yapılmış pek uzun bir tesbih gördüğünü, şehirde 30 aded güzel câmi bulunduğunu ilâve eder (*ayni eser*, s. 216).

Paul Lucas, Bursanın bolluk ve ucuz bir şehir olduğunu, ticâretinin ipek, pamuk, yün, nefis cinsten ve fevkalâde güzel işlemeli kumaşlarla inhisar ettiğini söyler (*Voyage*, Paris 1704, s. 209-213).

4. Paul Lucas, Bursa kaplıcalarında 5 hamam sayar: 1) Eski Kaplıca, kâmilen mermer döşeli büyük bir salon olup ortasındaki geniş havuzun üzerinde sekiz sütûna oturtulmuş bir kubbe vardır; 2) "Kükürdlü" denilen hamamın mermer göbektaşı, ayrı ayrı hücreleri vardır; 3) Kara Mustafa adını taşıyan hamam, altı ay evvel, suyu soğumuş olduğundan terk edilmişti; 4) En büyüğü ve en sıcağı olan Yeni Kaplıca, geniş havuzlu, dört kubbeli ve birçok hücreleri bulunan bir hamamdır; 5) Kaynarca, daha ufak fakat çok sıcak bir hamamdır (*ayni eser*, 213).

ve iki papaz vardı. Mıhalıç'tan sonra, bir günlük yolculukla, bir liman şehri olan B a n d ı r m a kasabasına vardık. Burada birkaç hâne ermeni, bir keşiş, bir de papaz vardı ve küçük bir evin içinde âyin icrâ ederlerdi. Rum halkı pek çoktu. Orada on gün kaldıktan sonra, her birinde bir veya iki ermeni bulunan köy ve çiftliklerden geçerek birbuçuk günde E d i n c i k şehrine vardık. Yüksek bir tepede ve *yalı* mevkiinde olan Edincik kâmilen zeytinlikler ve nar bahçeleri ile çevrilmişti. Burada mevcud yüzelli hâne ermeninin bir papazları olup bir evde âyin icrâ ederlerdi. Bu şehrin bütün çeşme ve *kurna*ları üzerinde haç şekilleri bulunduğundan bunların hıristiyan yapısı oldukları anlaşılıyordu.

Denizin yarım mil kadar açıklarında, İstanbul şehrinden daha büyük bir ada vardır. Ada ıssızdır; orada yalnız bâzı harâbeler, *burc*lar ve *kule*ler görülmektedir. Adaya gittiğimizde eski devirlere aid şâyân-ı hayret inşaat, büyük yapılar; zemini, tavanları ve duvarları büyük taşlarla kaplı mağaralar gördük. Bu yeraltı dehlizleri o kadar geniş ve uzundur ki bir ucundan diğerine ancak üç günde varılabilir. Rivâyete göre, kıral Bizas'ın ilk önce yaptırdığı Bizantya şehri burada imiş; fakat sonra terk edilerek bilâhıre Konstantinopolis adını verilen şehir inşâ edilmiştir. Şimdi harab ve ıssız bir halde kalmış olan adadan, *payzen*ler, *kadırga*larla büyük mikyasda mermer taşınmaktadır. Orada, o kadar çok taş vardı ki bin seneden beri taşınmakta olduğu halde bitmemiş ve daha da bitmeyecektir.

Biraz ileride bulunan küçük bir adada beş hâne ermeni vardı. Edincik'teki ermeniler bize büyük misafirperverlik gösterdiler ve orada iki ay kaldık.

Edincik'ten B a l ı k e s i r'e geldik. Burası da, yeşillikten mahrum yüksek kayalık dağların üzerinde kâindi. Kırk hâne ermeni ve bir papaz ları bulunan bu şehirde iki hafta kaldık.

Balıkesir.den sonra meşhur M a n i s a şehrine geldik. Burası *şehzade*lerin, büyüyüp tahsil etmeleri için oraya gönderilen padişah oğullarının *tahtgâhı* idi. Burada, biri dağın üzerinde, biri de düzlükte olmak üzere iki adet ahşab ermeni kilisesi, Fırnuz'lu Hagop adlı bir piskopos ve iki papaz vardı. Buradaki birkaç yüz hâne ermeni bize büyük hüsnükabul gösterdi. Çok nîmetle dolu ve her türlü meyvenin bolca bulunduğu Manisa'da iki ay on gün kaldık.

Manisa'dan hareket ederek yarım günde aziz Nikolayos'un şehri olan İ z m i r 'e vardık. Büyük bir liman şehri olan İzmir'de İstanbul, Venedik, Sakız ve diğer yerlere aid gemiler ve şehirde birçok Frenk ve Rum bulunuyordu. Burası da çok bereketli ve meyve ile dolu bir şehir olup dere ve tepeleri zeytin ve nar ağaçları ile dolu idi. Şehrin ermeni mevcudu yüz hâne olup bir piskopos, bir keşiş ve bir de papazları vardı. İki kiliseden biri kal'enin iç kısmında, diğeri dışında idi. İzmir'in de, Manisa gibi, yüksek bir tepede metin bir kal'esi vardı. Fakat buranın havası ve suyu çok fenâ idi. İzmir'de üç ay kaldık [5].

İzmir'den çıktıktan sonra iki günlük bir yolculukla T i r e 'ye vardık. Burası da *bender* ve mâmur büyük bir şehirdi, her gün yükler bağlanır ve bir *kervan* yola çıkardı. Buradaki ermeniler ancak on hâneden ibâretti ve papazları yoktu. Tire'nin gerek ermeni ve gerek türk halkı hepsi de çok misafirperver insanlardı. Sekiz gün orada kaldık.

Tire'den ayrıldıktan sonra birbuçuk günde G ü z e l-H i s a r 'a vardık. Yolun ortasında, zirvesinde bir tatlı su membaı bulunan yüksek bir dağa rastladık. Su o kadar soğuktu ki insan yazın bile iki yudum içemezdi. Dağdan inip ovanın çok ezici havasına girince hastalandık. Çünkü, arazi, burada *sahra* halinde olup cenup tarafındaki muzir suların yüzünden hastalıklı bir mıntaka olmuştu. Buranın meyveleri sırf portakal, turunç ve limondan ibâret olup çok mebzul ve ucuzdu. Kış mevsimi yoktu ve bütün sene yaz olduğundan hayvanlar senede iki def'a doğuruyor, ekin ve hasad da iki def'a yapılıyordu. Buranın sıcağı o kadar şiddetli idi ki, bir sene, câmi'inin kurşunlarının eriyip döküldüğünü naklettiler. Bu mıntakada leylekten başka kuş görülmez; bunlar da o kadar çoktur ki bütün kasaba ve köylerin damlarını işgal ederler. Burada otuz hâne ermeni, bir papaz, kilise olarak da ahşab bir ev vardı.

Oradan sâhil yolu ile Patmos adasına gitmeyi arzu ettik. Havari Ioannes'in, gördüğü hayâl üzerine İncil'ini yazdığı bu adada, Prokhoronun tahnit edilmiş vucûdu, bir gümüş tabutun içinde, canlı bir vaziyette bulunur. Ada, bulunduğumuz yere üç günlük bir mesâfede olduğu hâlde, birçok *levend*in kayıklarla orada dolaşmakta olduklarını duyunca korkudan gidemedik ve tekrar İzmir'e dönerek oradan İstanbul'a doğru yola çıktık.

5. İzmir için bk. EK II.

İzmir'den gemiye binerek hareket ettikten sonra deniz üzerinde o kadar uzun bir zaman çalkalanıp durduk ki beş günlük yolu ancak yirmiüç günde kat'edebildik. Yolda müteaddid adalarve harab olmuş kasabalar gördük. Midilli adlı büyük bir rum adasına geldiğimizde orada 360 köy ve beş şehir olduğunu söylediler. İskelede hamallık ederek geçinen üç hâne ermeni bulduk ve yanlarında iki gün kaldık.

Midilli'den sonra Boğaz-Hisar'a geldik. Boğazın Anadolu ve Rumeli kıyılarında metin kal'eler inşâ edilmiş ve İstanbul'da dahi bulunmayan muazzam toplar yerleştirilmişti. Bunların içinde *balyemez* denilen bir topun ağzı bir kulaç kadar genişti. Orada üç-dört hâne ermeni vardı. Bunlar, sıtmalı ve hasta hâlimizi görerek bize îtina gösterip evlerine götürdüler ve bir hafta yedirip içirdikten başka Gelibolu'ya kadar bize refâkat ettiler.

Gelibolu büyük bir liman şehri idi. Sefere çıkan *kadırga* ve *gemi*lerin hepsi orada toplanıp kapudanlarını bekler ve buradan düşmana karşı hareket ederler. Mısır *galyon*ları dahi orada demir atarlar. Gemilerin yiyecek ve içeceği burada hazırlanır ve yükletilir. Gelibolu'da bir ay kaldık; çünkü ermeni mevcûdu çoktu, bir papaz, bir de keşiş vardı ve *taşhan*'ın bir odasında âyin icrâ ederlerdi. Fakat buradaki insanlar fenâ huylu idiler [6].

Gelibolu'dan Tekirdağ'a üç günde geldik. Burası da küçük bir liman şehri idi. Denize nâzır bir mevkide, Zeytun'lu Hagop adlı bir

6. 1573 senesinde Gelibolu'dan geçen Philippe de Fresne-Canay, şehrin türk evleriyle büsbütün değişmiş olduğunu ve kadim surun kısmen sulara gömülü olarak görünmekte olduğunu söyler. Müellif, şehirde müteaddid câmi'in mevcud bulunduğunu ve eski bir kal'ede Provence'lı bir muhtedi olan sancak beyinin oturduğunu, şehre takriben bir mil mesâfede, zeytin ağaçlarının gölgesi altında bir cami'in yanında bulunan bir türbede, ilk defa Avrupa'ya geçerek Gelibolu'yu zapt eden Orhan veya Murad Bey'in [Süleyman Paşa olacak] yatmakta olduğunun rivâyet edildiğini yazar (*Le Voyage du Levant*, Paris 1897, s. 155-156).

N. de Nikolai (aynı asırda), Türkiye'den avdet edip Boğazdan geçen her büyük geminin, hangi millete mensub olursa olsun, taharri edilmek üzere Gelibolu'da üç gün demir atmak mecburiyenide olduğunu söyler (*Les Navigations* ....., Anvers 1577, s. 52).

Chevalier d'Arvieux, Gelibolu limanında bir tersane kalıntısı ve içinde Lepanto deniz muharebesinden kurtulan Osmanlı kalyonlarının iskeletlerini gördüğünü söyler. Müellif, şehrin nüfusunun, yarısından faziası türk, kalanı da rum ve yahudi olmak üzere, 20,000 olduğunun iddiâ edildiğini, birkaç kubbesi olan bedestende her türlü mal ve yiyecek maddelerinin bol ve ucuz olduğunu ilâve eder (*Mémoires*, IV, 442-443).

İnciciyan (XVIII. asrın sonları), Gelibolu nüfusunun çoğunun türk ve rum olduğunu, ermenilerin 100, yahudilerin 120 hâneden ibaret bulunduğunu, halkın yarısının dokumacılıkla meşgul olup hususiyle yelkenbezi imâl edip İstanbul'a gönderdiklerini, aynı zamanda iyi yay ve ok yaptıklarını söyler (*Coğrafya*, VI, 157).

vardapet'in büyük gayret sarf ederek yaptırdığı ve kendisinin de medfun bulunduğumetin bir kilise vardı. Tekirdağ'da 200 hâneden fazla ermeni, bir papaz ve iki keşiş vardı [7]. İki ay orada kaldık.

Tekirdağ'dan K a r a m ü r s e l iskelesine geldik. Burada az sayıda ermeni ve ihtiyar bir papaz vardı. Böylelikle, gittiğimiz her yerde ermeniye rastlıyorduk; çünkü toz gibi dağılmış ve yer yüzünde serpilmiş bulunuyorduk. Dört gün Karamürsel'de kaldık.

Karamürsel'den Nikya'ya geldik. Bu şehre şimdi Ç i n i k İ z n i k denir; çünkü burada türlü türlü çini, fincan ve sürahi imâl edilir. İznik büyük bir şehirdi; fakat şimdi büyük bir kısmı harâb olmuştur; havâsı da fenâdır. Şehrin dışında şâyân-ı hayret binâlar, *yapı*lar, temel bakıyeleri ve İstanbul'daki gibi bir *dikmetaş* vardır. Rivâyete göre, şehir vaktiyle bu taşın bulunduğu yere kadar uzanıyordu ve mel'un Arianos bu sütûnun altında can vermişti. Burada onbeş hâne ermeni ve iki papaz bulunduğundan oniki gün yanlarında kaldık. Şehrin yanı başında büyük bir göl vardır ki Lusavoriç'in oğlu patrik Vırtanes suları öküz ve sapanla sürmüş, gök yüzünü da yarmış ve yağmur yağdırmıştı. Suyun üzerinde sapan izleri hâlâ görülmektedir. 318 aziz patriğin ictimâ ettiği mevkî, şehrin ittisalinde ve gölün kenarında bulunur. Bir az ötede de kubbeli büyük bir kilise vardır. Arianoscular bu kiliseyi bir vakit ortodokslardan gasp etmişlerdi; fakat aziz Basilianos'un dualarî sâyesinde tekrar ibâdete açılmış ve Arianoscular mahçup olmuşlardı. Şimdi çok eskimiş bir hâlde olan kilise rumların elindedir. Şehrin etrafında büyük surlar ve müteaddid *burc*lar vardı. Burcların içleri kilisede olduğu gibi, aziz tasvirleri ile süslenmiştir. Girdiğimiz her *kule*nin de ayni sûrette tezyin edildiğini gördük;fakat bunlar bugün metrûk bir hâldedirler. Şehrin kapısında muazzam iki söke taşı vardı. Bunların birisinin üzerinde çok tiksindirici bir vaziyette mel'un Nestor'un, diğerinde de karnı deşik ve eması dışarı sarkmış bir vaziyette Arios'un resimleri hakkedilmişti. Nestor'un resmi, ağzı açık ve dili boğazına sarkmış olup korkunç bir manzara arz ediyordu. Şehrin havâsı çok sert ve fenâ oldu-

7. İnciciyan (*ayni eser*, s. 140-141), Tekirdağ nüfûsunu teşkil eden türk, rum ve yahudiler meyanında, iki kiliseye sahip Kemalı menşeli 1000 hane kadar ermeni bulunduğunu, şehirde faal çarşı-pazar, hamam ve câmiler mevcud olup, Rüstem Paşa'nın sâhile yakın bir yerde yaptırdığı câmi'in imaretinde yolculara meccânen yemek verildiğini söyler.

ğundan, şehirde gerek yerli ve gerek dışarıdan gelmiş bütün insanların yüzleri sararmıştı.

İznik'ten hareket ettikten sonra, otuz hâne ermeni ve bir papazları bulunan S a k a r y a [8] adlı bir köye, oradan da bir yanında orman, diğer tarafında kayalık bir dağ bulunan bir düzlüğe geldik. Dağın üzerinde küçük kârgir bir manastır [9] ve içinde Erzincan'ın Kabos manastırından gelmiş bir piskopos, iki de keşiş vardı. Manastırın yanında yalnız ermenilerle meskûn üç yeni köy mevcud olup burada üç gün kaldık.

Oradan, büyük ve *bender* bir şehir olan İ z m i t'e geldik. Burada iki papaz ve 180 hâne ermeni vardı [10]. İzmit'te bir ay kaldıktan sonra İstanbul'a avdet ettik. Yolda, mel'un Valens'in aziz Nerses'i nefyettiği adaya rastladık fakat karaya çıkmadık [11]. Diğer adalarda da ermeniler vardır.

İstanbul'da üç ay kaldık. Vardapet[12], kendi memleketi ve Muş ovası Kızılbaşlar tarafından tahrib edilmiş ve insanları esir edilmiş olduğundan, başka bir yere gitti. Ben de korkarak o taraflara gitmeğe cesâret edemedim. Böylelikle, me'yus bir hâlde bir zaman İstanbul'da kaldım; fakat murâdıma nâil olacağıma Allah'tan ümidimi kesmedim.

8. "Tahta bir köprü üzerinden geçtiğimiz Sakarya nehri civarında ne köy, ne de kervansaray bulunur; yalnız, nehirden bir mil mesafede, sâkinlerinin çoğu ermeni olan Ada (Adapazarı) denilen bir kasaba vardır" (Tavernier, *Les six voyages en Turquie...*, Paris 1682, s. 6).

9. Müellifin kasd ettiği manastır, bilâhare meşhur bir ermeni manastırı ve yüksek bir ruhban mektebi hâline gelmiş olan Armaş manastırıdır.

10. Tavernier'ye göre (*ayni eser*, s. 5): "Kısmen tepe yamacında, kısmen de denize kadar yayılan bir düzlüğün üzerinde kurulmuş olan İzmit şehrinin limanında, yontulmuş iri taşlarla yapılmış iki sed ve tersane olarak kullanılan duvarla çevrili bir sâhada, ev ve kalyon yapılmağa mahsus çok miktarda kereste ile dolu üç aded kapalı depo vardır. Sultan Murad (IV.) şehrin denize ve civar kırlara nazır çok güzel bir yerinde bir saray inşa ettirmiştir. Şehrin nüfûsunun büyük bir kısmını teşkil eden yahudiler, buğday ve kereste ticareti ile meşguldürler". İzmit'e nefyedilmiş bulunan Macar prensi Tekely (Thököly) yi ziyârete gitmiş olan A. de Motraye, hayli türk, rum ve ermenilerle meskûn İzmit'te birkaçı çok şirin binâ olmak üzere 20 câmi, rum ve ermenilerin müteaddid kiliseleri, halkın azınlığını teşkil eden yahudilerin de 2 sinagogları bulunduğunu; kadim surlarının kalıntısından şehrin eski İstanbuldan daha büyük bir şehir olduğunun fark edildiğini, fakat inşaatda kullanılmış bâzı kitâbe parçalarını hâvi taşlardan başka eski esere rastlanmadığını söyler (*Travels* I, 214).

11. Yassı-ada kast edilmiştir. IV. asırda, ermeni katolikosu Büyük Nerses'in bu adaya sürüldüğü hakkında bk. *İstanbul Tarihi*, s. 304, n. 43.

12. Faslın başında adı geçen ve müellifin seyâhatinin bu kısmında refîki bulunan Harput'lu râhib Mıgırdiç.

IV

İSTANBUL'DAN VENEDİK'E

Muş tarafları âsâyişe kavuşuncaya kadar, havariyun Bedros (Petrus) ve Boğos (Paulus)'un mukaddes kabirlerini ziyârete gitmek düşüncesinde bulunduğum sırada, herkese gönlüne göre lutûflarını ihsân eyleyen ve bütün dilekleri yerine getiren *bîniyaz* Allah, âcizlerinin arzûlarını da yerine getirdi. Zira o günlerde Ankara'dan *sof* yüklü bir kervan geldi. Kervana ermeni tâcirler ve Vanakan Zakarya [1] adlı bir de vardapet katılmış bulunuyordu. Vardapet benimle tanıştıktan sonra kendisine refâkat etmemi ısrarla teklif etti. Böylelikle, 1060 (= 1611) senesi haziran ayının 11'inci günü, Allah'ın yardımına sığınarak büyük bir hazırlıkla yola çıktık.

Altı günlük bir yolculuktan sonra E d i r n e 'ye vardık. İstanbul'dan Edirne'ye kadar uzanan yol kâmilen kaldırımla *ferş* edilmiş olup insan ve hayvanlar ayakları ıslanmadan yürürlerdi. Bundan başka, her menzilde kârgir büyük mescidler, hanlar, *oda*lar, hamamlar, misafirhâneler ve hastahâneler vardı. Bahçeler, selviler, çeşmeler ve nefis suların bulunduğu menzillerde, günde iki def'a *pilav, yahni, zerde* ve iki *fodula* ekmekten ibâret yemek çıkar. Kervan bin kişilik de olsa buralarda konaklar ve herkes, hayvanlar da dâhil olmak üzere, yer içer, istirâhat eder, istediği vakit hamamda yıkanır ve sonra yoluna devam eder. Yolda, geniş ırmakların üzerinde atılmış yirmi, kırk ve hattâ yetmiş gözlü kemerli taş köprüler gördük.

Pek meşhur bir *payitaht* şehri olan Edirne çok bereketli ve her bakımdan bir bolluk yeri idi. Şehrin etrafından geçen üç büyük ırmak, Peygamber Davud'un: "Nehrin suları Allah'ın şehrini müferrih kılar" sözüne göre halkı şenlendirirdi. Şehirde, aslen yerli olanlar pek az ol-

1. Van'lı râhib Zakarya için bk. Fasıl VII, n. 6 ve 29.

mak üzere, 200-300 hâne ermeni bulunup, kârgir bir kiliseleri, altı papaz, iki keşiş ve bir piskoposları vardı. Orada beş hafta kaldık. Yarım günlük bir sâhayı kâmilen kaplamış *bağ ve bahçe* ile çevrili olan Edirne, *bender* ve *şen* bir şehir ve her cihetten medhe şâyan bir *bazirgân şehristanıdır*[2].

Edirne'den ayrıldıktan sonra, Rumeli yolunu tâkîben altı günde büyük H u l u b a (Filibe) şehrine vardık. Şehrin içinden büyük bir nehir akar. Bu şehrin, İskender'in babası Makedonyalı Filip tarafından inşa edildiğini kitaplarda gördükse de, bâzı kimseler bunun doğru olmadığını ve deniz kıyısında Filibe adlı diğer bir şehrin mevcud bulunduğunu söylediler. Şehirde yüz hâne ermeni ve bir papaz vardı. Bunlar gelip bizi ağırladılar ve evlerine götürdüler; fakat kervan yoluna devâm etmekte olduğundan dolayı kalamadık. Haluba şehrinden pirinç çıkar; fakat Mısır pirinci gibi olmayıp kırmızı renktedir[3].

Yarım *konaklık* yol gittikten sonra T a t a r p a z a r ı denilen bir *kasaba*ya[4], oradan da, birçok dağ ve çam ormanları geçtikten sonra yedi günde Ü s k ü b 'e vardık. Oniki gün orada kaldık, çünkü *levend* ve *harâmî*ler yüzünden yollar korkulu idi. Üsküb'de üç hâne kadar bahçevan ermeni vardı. Pek misafirperver ve dindar insanlar olan bu

2. Edirne'ye aid tamamlayıcı mâlûmat için bk. EK III.

3. Philippe du Fresce-Canay (1573), Hèbre (Meriç) nehrinin kenarında çok geniş bir düzlüğün ortasında bulunan Filibe'ye otuz kemerli ahşab bir köprüyü geçerek girildiğini; şehrin, eski vaziyetine nisbeten çok büyümüş ve asgarî yedi mil çevresinde olup, bütün evlerin türk tarzında, fakat pek alçak binâlar olduğunu söyler. Müellif, evinde misafir kaldığı Raguza tercümanının verdiği mâlûmata istinâden, Pâdişâh'ın Filibe ve civar yerlerden senevî 570 yük akçe, yâni 2000 *écu* geliri olduğunu ve bu meblağın yalnız şarabdan alınan 150 yük, pirinçten 190, demir mâdenlerinden 70, nehirden çıkarılan altından 70 ve diğer vergi ve gümrük resmi olarak alınan 40 yük akçeden ibaret olduğunu bildirir. Müellif, Filibe'nin dışında Pâdişâh'a âid büyük bir haranın, şehre beş mil mesâfede de kadim şehrin harâbeleri yanında birçok kaplıcaların bulunduğunu söyler (*Le Voyage du Levant*, s. 41-43).

İnciciyan (XVIII. asır), Filibe nüfûsunun, çoğu rum olmak üzere, türk, bulgar, bir kısım yahudi ve Surp Georg adlı ufak bir kiliseye sâhib 80 hâne kadar ermeniden ibâret olduğunu, şehrin içinden geçen Meriç'in üzerinde ahşab bir köprü bulunduğunu, istihsâlin, çoğu pirinç olmak üzere, hubûbattan ibâret, Pâdişâh'ın gelirinin de 40 yük akçe olduğunu söyler (*Coğrafya*, VI, 7-8).

4. Philippe du Fresne-Canaye, Tatar Pazarcığı'nın büyük ve fevkalâde güzel bir kasaba olduğunu, Mehmed Paşa'nın orada "mükellef ve muhteşem" bir hamam inşâ ettirdiğini ve hamamın suyunun beygirle işletilen bir çıkrıkla meşin kovalar vâsıtasiyle yanında bulunan bir kuyudan te'mîn edildiğini söyler (*ayni eser*, s. 41). İnciciyan, nüfûsu türk ve rumlardan olan Tatar-Bazarı'nın mühim bir ticâret şehri olup "Maraş" denilen büyük bir pazarında bilhassa *aba* üzerinde çok alışveriş yapıldığını, şehirde birkaç kaplıca bulunduğunu söyler (*ayni eser*, s. 9).

ermeniler bizi bahçelerdeki evlerinde kabûl ederek yemekleri ve tatlı dilleriyle teselli ettiler. Nihayet başka bir kervan geldi ve onunla berâber yola koyulduk. Mavi taş yâni *göztaşı madeni* burada bulunur ve ihtiyar bir kadın bu mâdeni *amal*la tutmuştur.

Üsküb'den çıktıktan sonra, muazzam ve yüksek dağları ve derin vâdileri geçerek beş günde Yenipazar'a varabildik. Vâdinin içinden şiddetle ve müthiş bir gürültü ile akan büyük bir ırmak o kadar dolambaçlı bir yol tâkîb ediyordu ki bu suyu bir günde beygir ve katırla altmış kerre geçtik. Yol o kadar dar bir patika idi ki hayvanlar çok güçlükle ilerleyebiliyordu. Başımızın üstünde kayalık ve ormanlık dağlar yükseliyor, altımızda ise derin vâdinin içindeki su ancak görülebiliyordu. Biz bu uçurumun orta kısmından geçtik. Geçtiğimiz dağlardan biri o kadar yüksek ve sisle kaplı idi ki gök ve güneş görünmüyordu. Ağustos ayında bulunduğumuz hâlde, sis ve soğuk rüzgârdan dolayı o kadar üşüyorduk ki hepimiz de hayvanlardan inmeğe mecbur olduk, içimizden birçoğu da hastalandı. Bundan başka, bu yolları büyük korku ve dehşet içinde kat'ettik, çünkü *bölük* halinde oralarda dolaşan *harâmî*ler, köy ve kasabaları yakıyorlar ve *softa*ların Anadolu'da yaptıkları gibi bâzı köyleri haraca bağlıyorlardı.

Yenipazar'da büyük ve küçük her türlü türk kilitleri imâl edilir. Pazar kurulduğu günlerde, sâkinleri kâmilen *kilitçi* olan civar köy ve kasabalardan getirilen kilitler meydanda yığılır ve *bazirgân*lar bunları alıp, satmak üzere dünyanın her tarafına yayarlar. Şehrin içinden, Kızılırmak gibi kırmızımtrak ve bulanık bir ırmak akar.

Yenipazar'dan sonra, beş günde, yüksek bir dağın üzerinde büyük bir şehir olan Bosnasaray'a vardık. Bu şehrin içinden, gördüklerimizden çok daha geniş bir nehir akar. Bosnasaray *şen* ve *bender* bir ticaret şehri olup Rumeli (?) beylerbeyisi orada oturur. Orada rastladığımız dört ermeni *bazirgân*, handa bize hüsnükabul ve ihtimam gösterdiler. Cenâb-ı Hak ecrini ihsan buyursun. Bosnasaray'da iki gün kaldık. Boylu boslu ve güçlü kuvvetli aznavur insanlar olan yerliler, hiç türkçe bilmiyor ve yalnız bulgarca konuşuyorlardı. Rumeli'de, bulgar şehirlerinden mâadâ seksen bin bulgar köyü bulunduğu rivâyet ediliyor. Bunlar Rum mezhebine merbuttur ve başpiskoposları Edirne'de oturur. Bütün eyâlet halkının neden müslüman olduğuna dâir duyduğumuz rivâyete göre, günün birinde *haraççı*lar gelmiş, halk da yoksulluktan

dolayı, haraç vermemek için müslüman olmuştur. Haraççılar *Kapı*'ya giderek Bosnalıların Allah için değil, haraçtan dolayı müslüman olduklarını *hünkâra* anlatmışlardır. Bunun üzerine, padişah, Mekke'ye giden hacılardan mâadâsının müslüman olmakla beraber harâca tâbi tutulmalarını emretmiştir. Bosnalılar, eski dinlerini inkâr etmelerine rağmen yine harâca tâbi tutulduklarını görünce Mekke'ye hacca gitmeğe başlamışlar; bundan dolayı hemen hepsi de hacı olmuşlardı. İçlerinde harâca tâbi tutulan pek az kimse kalmıştır. Bunlara *Rumeli gazileri* denir.

Bosna civârında pek çok Bulgar manastırları vardır. Beş mil mesâfede yüksek bir tepenin üzerinde bulunan meşhur ve muhteşem büyük bir manastırın idâresi altında üçyüz köy bulunduğunu söylediler. Bu manastırı ziyâret ederek her tarafını dolaştık ve Allah'a şükrettik. Manastırın yanında, ayrı ayrı 13 değirmeni işleten büyük bir ılıca vardı. Filibe yakınlarında da, Bursa kaplıcaları gibi kıral yapısı muazzam kârgir *havuz* ve *hücre*ler görmüştük. Bosna sâkinleri hepsi de bulgarca konuşur. Yemin ettikleri vakit, türkçe olarak yalnız Muhammed'in adını anıyorlar ve "*Takomi boga, i vira Mehmedska,* yâni Allah ve Muhammed'in dini" gibi sözler söylerler.

Bosnasaray'dan hareket ettikten sonra, iki günlük yolculukla, Frenk *sınırı* olan K i l i s şehrine vardık. Şehrin içinden geçen ırmağın beri tarafı Türklere, öbür tarafı da Frenklere âiddir. Yolda türlü türlü zorluklarla karşılaştık ve eşkıyâ korkusundan pek çok ıztırab çektik. Yolculuk o kadar müşküldü ki beş-altı yüz kişilik kafileler bile buna cesâret edemezlerdi.

Çok yüksek ve *sivri* bir dağa tırmandık. Tamâmiyle kayalık ve taşlık olan bu dağın üzerinde ayak basacak yer bulunmayıp odundan basamaklar yapılmış olmakla ancak katır ile yukarı çıkmak mümkün oluyordu. Esasen Kilis civarında toprak nâmına bir şey göremedik. Her taraf sırf taş ve kayalık olup tarla ve bağlar bile molozdan ibâretti. Bu topraksız yerlerde, aynen taşlık ve kurak bir diyar olan Kudüs'de olduğu gibi, taşlar üzerinde nebatlar ve bağlar görerek Allah'ın mûcizâtına hamd ü senâ eyledik.

Nehrin öbür tarafına geçerek S p i l i t (Spalato) kal'esine gelince, askerler bizi karşıladılar. Bize iltifat edeceklerini zannederek sevindik; fakat onlar, bizi, *Nezaret* denilen bir hana götürüp orada tıkadılar ve kapıları kilitliyerek uzaklaştılar. Lisanlarını bilmediğimiz için âkı-

betimizin ne olacağını düşünerek derin bir yeis içine düştük ve akşama kadar ağlayıp durduk. Akşam, pencereden dışarı bakınca İstanbul, Ankara, Edirne, Culfa ve diğer yerlerden gelmiş birçok hıristiyan ve müslüman tâcirler gördük ve onlara kapatılmamızın sebebini sorduk. Buranın nizâmının böyle olduğunu ve pâdişah bile gelse *nezâret* altında kalmağa mecbur tutulacağını söylediler. Bunu duyunca, zindana atılmış insanlar gibi o kadar keder ve ıztırab içine düştük ki dilimiz tutuldu. Sanki bizden tiksiniyorlar gibi kimse gelip görünmezdi. İkinci günü bir *gvardiandi* yâni bir *nâzır* gelip bize hizmet edeceğini, istediğimizi satın alacağını söyledi. Fakat birbirimizin dilini bilmediğimiz için, işâretlerle konuşarak bu adamla güçhâlle anlaşabiliyorduk. İstediğimiz yiyecek ve içecek pencereden veriliyor, biz de parayı dışarı atıyorduk.

Başımıza gelen bu felâket ve ıztırab içinde, ağlıyarak ve ah çekerek şu mersiyeyi [5] kaleme aldım:

Allah bizi buradan, bu garib memleketin *nezâret*inden kurtarsın.
Buralara *gafil* düştük ve büyük felâketler geldi başımıza.
Bir *zındanda*n farkı olmayan bu *nezaret,* mâsum insanların hapishânesidir.
Ne kitapta, ne de Allah'ın emrinde bulunmayan bu şey *ahmak*ların bir îcâdıdır.
Bu yılan ve canavar *nezaret*'te ne ekmek var ne de su.
Orada sırf dilsiz bir gardiyan, bir de iri sivrisinek ve pireler vardır.
Cehennemin bir eşi olan bu *nezaret,* insânın kemiklerini eritir.
Allah bize *derman* verse ve bir şunun kapısına çıksak.
İnsan yüzüne hasret kaldık, türlü yemeklere muhtaç olduk.
Birine bir lâf etsen nefret eder, senden kaçar.
Yas ve yeis içine daldık, Allah bize yardım etsin.
Bu merhametsiz insanlar bizi kırk gün mevkuf tuttular.
Yanında çok paran yoksa *halin* yaman.
Bu, ne ölüme benzer, ne de hayâta.
Allah bize *derman* versin şu kapıdan bir çıkalım,
Gidip Frengistân'ı ve Bogos - Bedros'un kabrini görelim.

5. Metinde manzumdur.

Her hafta gelip esvaplarımızla *partal*ımızı ve kumaşlarımızı yoklar ve akşama kadar iplere asılı bırakırlardı. Uzaktan ermenilerle konuşarak bir az teselli buluyorduk. Nezârette kalma zamânının muhtelif olduğunu öğrendik: yanlarında balmumu, deri, *sahtiyan* gibi tüysüz eşya bulunanlar yirmibeş; *kebe, sof* ve *tüylü* eşyâsı olanlar kırk; hiç bir eşyâsı bulunmayanlar ise yirmi gün bekletilirmiş. Bende bir şey yoktu; fakat Vardapet'in yanında birkaç top hediyelik sof bulunduğu için bizi de kırk gün kapattılar. Vardapet bundan çok sıkılıyor ve "dertsiz başımızı bile bile belâya sokarak kendi ayağımızla bu zindana girdik" diyerek dâima şikâyet ediyordu.

Kırk günlük nezâret devri bittikten sonra bizi serbest bıraktılar. Şehrin içine girerek muhteşem kilise ve kârgir çan kulelerini, sesleri ruhları şenlendiren büyük çanlar ve kiliselerle çan kuleleri üzerinde parlayan yaldızlı büyük haçları gördük. Bu manzara karşısında duyduğumuz sevinç, bütün sıkıntılarımızı, yollarda ve hattâ *nezâret*deki her türlü ıztırâbımızı unutturdu. Bir liman olan şehir, bağ ve incir bahçeleriyle çevrili idi.

Venedik kadırgaları gelinceye kadar bu şehirde bekledik, çünkü bu denizde de korsanlar dolaşırdı. Nikâyet yola çıktık ve üç gün sonra Z a d r a adlı bir adaya vardık. Karaya çıkarak güzel kiliseler, cilâlı taşlarla yapılmış kuleli manastırlar, piskoposhâneler ve şehrin metin kal'esi ile surlarını gördük. Zadra'dan Venediğe doğru yolumuzun üzerinde birçok güzel mevkilerde şehir, kal'e ve manastırlar gördük ki bunları birer birer tavsif etmekten sarf-ı nazar ediyorum.

V

VENEDİK

Nihâyet, pek meşhur ve güzel bir liman şehri olan, Allah yapısı Venedik adasına vardık. San Marko'nun çan kulesi ile kiliseler, "Bakır şehir" efsânesinde olduğu gibi, deniz üzerinde iki günlük mesâfeden görünüyordu.

İkibuçuk ay Venedik'te kaldık; çünkü orada ermenilere âid olup hücreler, avlular, yemekhâneler ve misâfir odaları bulunan kârgir bir kilise vardı. Kilisede, bir papaz ve bir keşişten başka Yaycı Hovannes, Mardiros, Ercieş'lı Khazar ve Kargur'lu Bedros adlı dört *aḳtarma* piskopos bulunuyordu. Aynı vaziyette birkaç kişinin de İspanya'da bulunduklarını söylediler. Bir kısmı *aḳtarma* olmak üzere, on hane ermeni, bundan başka pek çok da bezirgân vardı [1].

1. Venedik başta olmak üzere, İtalyan şehirlerinde ermeni kolonilerinin mevcûdiyetine âid kayıtlar XIII. asırdan başlar. Daha evvel, Kilikya krallığı devrinde, ermeniler, ticarî bağlardan dolayı Venedik ile sıkı münasebette bulunmuşlar ve ara sıra aynı şehri ziyâret etmişlerdir. Ermenilerin, Venedik'ten sonra en çok ziyaret ettikleri italyan şehri Roma'dır. Papalık merkezi olan bu şehirde, husûsiyle katolik mezhebine girmiş ve müellifimizin *aḳtarma* kelimesiyle tavsif ettiği ermeni rûhânîler yerleşmiş, kendilerine kilise, manastır ve mektep tahsis edilmiştir. Piza ve Salerno şehirlerinde dahi XIII. asırda ermenilerin mevcud bulundukları ve kendilerine mahsus merkez ve kiliseye sâhib oldukları bâzı kayıtlarla tesbit edilmiştir (L. Alişan, *Ararat*, s. 545; K. Zarphanelian, *Münih kütüphanesindeki ermeni yazmaları kataloğu*, s. 11).

L. Alişan'ın Venedik şehri arşivinden çıkardığı kayıtlara istinâden belirttiğine göre, ermeniler XIII. asrın ortalarında aynı şehirde sâbit bir durumda olup kendilerine bir merkez tahsîs edilmiştir. "Ermeni evi" (Casa degli Armeni) denilen bu ilk merkez, Venedik asilzâdelerinden Marcus Zani tarafından 1253 senesinde hibe edilmiş olup, yerleşmiş ve geçici ermenilerin ikametgâhı olmuştur. Ermenilerin gerek sayı ve gerek mevki bakımından mühim bir unsur teşkil ettikleri, evlerinin bulunduğu sokağın "Calle degli Armeni", yakınındaki köprünün de "Pons Armeniorum" adlarını taşımalarından anlaşılmaktadır. XVI-XVII. asırlarda, Venedik'te ermenilerin çoğalması ve zengin tâcirlerin sıkı münâsebeti sâyesinde, "Ermeni evi" nin içinde bir odadan ibâret olan ibâdetgâhın yerine, 1689 senesinde, hâlen mevcud olan Surp Haç kilisesi inşa edilmiştir (*Hay-Vened*, Venedik 1896, s. 144, 181). Mâlûm olduğu veçhile, Venedik, bugün de, XVIII. asrın başlarında orada kurulmuş Mekhitarist manastırı ve mektebi sâyesinde mühim bir ermeni kültür merkezidir.

Venedik, şâyân-ı hayret ve çok güzel bir şehirdir. Ne ada ve ne de kara olmayan bu şehir, külliyetli masraflarla muazzam ve metin temeller üzerinde, denizin içinde dikilmiş bir Herkül heykeline benziyordu. Diğer hiçbir yerde görülmemiş olan bu binâların insan eliyle yapılmış olması inanılmaz bir keyfiyettir. Suyun altında insan boyu büyüklüğünde taşlar yerleştirilmiştir, sokaklar ise kâmilen su yoludur.

SAN MARKO

Önce, İncilci Markus'a ihda edilmiş San Marko büyük kilisesine gittik. Kilise kubbesinin önünde üç aded bakır sütûn vardır ki merâsim günlerinde bunlara haçlı levhalar asılmaktadır; üst tarafta da bakırdan mâmûl ve azgın vaziyette dört aded heybetli at heykeli vardır. San Marko'nun kapı pervazları ve bütün kapılar kâmilen bakırdan olup üzerlerinde o kadar mâhirane bir san'atla resimler işlenmiştir ki ne kadar bakılsa yine güzelliğine doyum olmuyor. Altın gibi parlayan dökme atlar, canlı bir tavırla birbirine bakmaktadır. Kubbelerin etrafında ise oniki havariyûnun ve dört incil müelliflerinin beyaz mermerden heykelleri ve diğer hârikulâde şeyler hakkedilmişti.

Kiliseden içeri girince şâyân-ı hayret yapı ve kemerler gördük. Kilisenin dört tarafında, altın ve mavi *füsüsi* ile İsa'nın ve azizlerin hayat sahneleri rengârenk resmedilmişti. Baş horanın önüne giderek Allah'ın ve aziz İncilci (Markus) nin önünde secde ettik, bizim ve ölülerimizin günâhları için af diledik. Markus'un kemiklerinin bulunduğu nefis ve nâdir mermerden yapılmış şapelin üzerinde üç aded sütûna oturtulmuş bir kubbe vardır. Bunun, altına muâdil olduğu ve sütûnların da geceleri *yanartaş*dan daha parlak bir ziyâ saçtıkları rivâyet edilir. Kubbenin üstüne dikilmiş olan San Markus'un altın heykeline bakanın gözleri kamaşır, ağzı açık kalır. Zemin kâmilen *füsüskâri* olup bütün dünyâda geçmiş bütün vak'alar, yeryüzünde mevcud her türlü hayvan ve kuş orada resmedilmişti. Yerdeki alaca mermerler, göz kamaştırıcı idi ve insanın ayağı, bir daha yapılması mümkün olmayan bu san'at işlerine basmağa *kıyamıyordu.*

San Marko hazinesinin haddi hesabı bulunmadığı ve bütün şehrin onun parası ile deveran ettiği söyleniyordu. Büyük horan'ın (mihrabın) önünde yumurta büyüklüğünde üç aded büyük *lâl* vardı ki bunun bir tanesinin yüzbin kuruş değerinde olduğunu söylediler. Orada bulunan

bir *şam çerağı* için İmparator Konstantin'in sarayından çıktığını ve zîkıymet bir şey olup üç kerre yüzbin kırmızı altından fazla değerde olduğunu, zira ortalığı mum gibi aydınlattığı rivayet edilir. Yâkutlar, rengârenk elmaslar, zümrütler ve diğer zîkıymet muhtelif mücevherat bir tarafa, asılı olan on aded inci gördük ki her biri güvercin yumurtası büyüklüğünde idi. Ayrıca, bir *hazine* değerinde hakikî bir *gergedan* boynuzu vardı. Bu nâdir ve zîkıymet eşyalar saklı olup yalnız merasim günlerinde çıkarılır. Kilisenin altın ve gümüş âyin eşyâsını saymak imkân hâricindedir. Orada bulunan İstanbul'lu bir *cevherdâr,* hayretler içine düşerek her bir *cevher*in bir *vilâyet* değerinde olduğunu söyledi.

ÇAN-KULESİ

Başka bir gün de Çan-kulesine çıktık. Kule, çanın bulunduğu yere kadar üçyüz basamak, oradan haçın dikili bulunduğu üst kubbeye kadar da yüz basamak yüksekti. Kulenin tepesinde bakırdan *tasnif*le dökülmüş bir melek heykeli vardı ki yerden bakıldığı vakit bir kuş kadar ufak görünüyordu. Heykelin bir elinde kılıç vardı, diğer elinin bir parmağı da istikameti işaret ediyordu. Bu melek heykeli denizcilerin bir *kılavuzu* olarak öyle bir *tılsımlı* san'atla tertiplenmişti ki parmağı dâimâ rüzgârın istikametini göstermektedir.

KIRAL SARAYI

San Marko'nun önünde büyük bir *meydan,* bir yanında deniz, sol tarafında da kıral sarayı vardır. Müteaddid katlı muazzam bir bina olan bu saray, altın yaldız ve *lacuverd*le kaplı ve san'atlı nakışlar, mermerden envaı hayvan şekilleri ile müzeyyendir. Sarayın kapısı, eşiği ve pervazları tasvir edilemiyecek bir güzelliğe mâlikti. Kapının üst tarafında mermerden canlı güzellikte bir kız heykeli vardı. Heykelin başında inci ve mücevheratla müzeyyen bir taç, sağ elinde bir yalın kılıç, sol elinde de bir terazi vardı. Bu timsalin yazılı izahına göre, taç kırallığa, kız da şehrin bekâretine delâlet ederdi; çünkü şehir bugüne kadar hiç bir düşman eline düşmemiş ve hiçbir yabancı hâkimiyeti altına girmemiş olup bir bâkire gibi dâimâ tecâvüzden âri ve nâ-mağlûb kalmıştır. Terazi, her yerde ve yazılarda olduğu gibi, adâlete delâlet eder; yalın kılıç ise, Paulus'un: "Şâyet terazi mili gibi olmayıp birbirinizi mahrum kılar ve haksızlık ederseniz bu kılıç sizi mahvetsin. Binaenaleyh, kor-

kunç kılıcı görmekle hazır bulunun" dediği gibi Allah'ın hiddetini temsil eder.

Sarayın karşısında, kal'e gibi metin yapılı bir *darbhane* vardı. Bina kapısının iki yanında, çırıl çıplak ve rezil bir vaziyette iki deniz adamının mermer heykelleri yapılmıştı. Bu iki korkunç heykelin birisi kalın bir sopa, diğeri de iri bir taş kaldırmış vaziyetinde olup içeri girecek olana vuracakmış hissini vermektedir. Darbhânenin üst kısmında, onu inşâ eden ustanın ve her birinin elinde ayrı ayrı birer şekil bulunan amelelerin mermer heykelleri yapılmıştır.

Meydânın denize yakın bir yerinde iki aded büyük mermer sütûndan birisinin üzerinde, elinde mızrakla ata binmiş olduğu halde San Georg'un, diğerinin üzerinde de büyük ve korkunç bir ejderin bakırdan dökülmüş heykelleri vardır.

SAAT-KULESİ

Sağ tarafta çok yüksek bir saat kulesi vardır. Ricamız üzerine bizi yukarı çıkardılar. İlk katta saatı döndüren birçok *dolap* ve çarklar gördük. Dış tarafı, diğer yerlerdeki saatlar gibi yuvarlak olup, ucunda, saatın kaç olduğunu göstermek için parmağı ile rakamları işâret eden demir bir el vardı. Orta katta ise, diğer mehâretli san'at eserleri sıralanmıştı. Sırf lâciverdle yapılmış gök gibi bir dâirenin içindeki küre, ayın eski ve yeni safhalarını göstermek üzere, kamerin vaziyetine göre sarı ve mavi renklerde görünüyordu. Kulenin üst tarafında, Peygamber Hizkıl (Ezekiel)'in hayâli veçhile, İncilci Markus'u temsil eden korkunç bir arslan heykeli vaz'edilmişti. Peygamber Hizkıl, biri kartal, ikincisi öküz, üçüncüsü insan, dördüncüsü de arslan olmak üzere hayâlinde dört hayvan gördüğünü söyler. Bu şekillerden kartal, İncilci İoannes'i; öküz, Luka'yı; insan, Mateo'yu, arslan da Markus'u temsil eder. Büyük Venedik eyâleti İncilci Markus'un mıntakası (thème) olduğundan, şehrin kapılarında olduğu gibi, her yerde ve gemi yelkenleri üzerinde dahi onun resmi bulunmaktadır.

Göğsünde bir İncil tutan bu arslan, canlı bir mahluk gibi, insanlara çatık bir çehre ile bakıyordu. Şehrin hâkimi olan Düka; kilise hazinesinin hesabını verir bir tavırla arslanın önünde hakîrâne diz çökmüş ve gûyâ "israf etmedim, itlâf etmedim, şahsî ihtiyaçlarıma harcamadım.

tama' etmedim" demektedir. Bu manzara, bakanlara, arslanın nerede ise adamı parçalıyacağı intibaını vermektedir.

Kulenin daha yukarısına çıkarak, tahtadan ve yaldızlı olarak yapılmış üç hakîm gördük. Bunlar öyle bir surette tasvir edilmişti ki insan görünce şapkasını çıkarıyordu. Bu manzara karşısında, insana zekâ bahşeden Cenab-ı Hakk'a hamd ü senâ eyledik.

Merâsim günlerinde bu şekiller dışarı çıkarılır. Karşılıklı iki kapı arasında, gökyüzü gibi lâciverde boyanmış ve yıldızlarla müzeyyen büyük bir meydan vardır. Bu mâvilik içinde, çocuğu kucağında olduğu hâlde Meryemana'nın beyaz mermerden çok güzel bir heykeli vaz'edilmiştir. Heykelin başı üstünde diğerlerinden daha parlak ayrıca büyük bir yıldız vardır. Paskalya, Noel veya diğer yortu günlerinde bu yıldız dışarı fırlar, küçük bir çan çalınır, kapılar kendiliklerinden açılır ve temaşa etmek üzere büyük bir kalabalık toplanır. Sağ taraftaki kapıdan evvelâ, elinde boru olduğu hâlde Cebrâil, arkasından da Melkon ve diğer hükemâ sıra ile dışarı çıkarlar. Bunlar, Meryemana'nın önünden geçerlerken canlı bir tavırla eğilir, taçlarını çıkarırlar ve ellerinde tuttukları hediyeleri takdim eder gibi bir harekette bulunurlar. Sonra diğer kapıdan içeri girerler ve kapılar kapanır.

Oradan, saatın bulunduğu tepeye çıktık. Muazzam bir çanın iki tarafında, iki elleriyle birer kocaman çekiç tutmuş ve ayıp yerleri açık çırıl çıplak vaziyette iki heybetli habeş, tam saat vakti gelince karşılıklı olarak çekiçleri çana vururlar. Bütün bunları gördükten sonra, insan oğluna böyle bir zekâ bahşeden Alah'ı medh ü senâ eyledik.

MANASTIR VE KİLİSELER

Başka bir gün, şehrin içinde dolaşırken, denizin içinde yapılmış, dört, beş ve altı katlı çok yüksek ve kemerli dikkate şâyan evler ve hârikulâde köprüler gördük. Kubbeli ve kemerli çok güzel bir manastırla, râhib ve râhibelere âid diğer birçok manastır ve tamâmen mermerden yapılmış kiliseler gördük. Binaların hepsi de o kadar muhteşem ve güzeldir ki lâyıkıyle temaşa edilebilmesi için insanın bin gözü olması gerekir.

İçinde beşyüz bâkire kız bulunan büyük bir manastırın mevcûd olduğunu ve fâhişelerden doğan çocukların oraya konduğunu anlattılar. Frenk memleketinde mer'î olan bir kanuna göre, her bir şehirde ilticagâh olarak bir kilise bulunup kaatiller ve büyük günâh işleyenler oraya iltică edince, kıral dahi gelse onları oradan alamaz. Bir râhibe manas-

tırı daha vardır ki fâhişelerden, dul kadınlardan veya bekâr bir kızdan doğan çocuklar oraya bırakılır. Manastırda, üzerinde bir çan bulunan hususî bir pencere vardır. Çocuk oraya konulup çan çalınınca içeriden gelip *piçi* derhal alırlar ve onu keçi ve koyun sütü ile beslerler. Çocuklar büluğ yaşına varınca, baş-râhibe, fuhuş meyvesi olan kız ve erkek çocukları bütün râhibelerin huzûrunda yanına çağırır ve onlara: "Çocuklarım, biz öz anneleriniz değiliz ve sizin doğuşunuz bambaşka bir surette olmuştur" diyerek hakîkati onlara birer birer ifşâ eder. Sonra, ilâhî emirleri ve dünya ahvâlini onlara öğretir. Zira, Frenk diyarında kızlar ve kadınlar râhibe veya okumuş insanlardır. *Hamal*lar, *gemici*ler, *katırcı*lar da dahil olmak üzere, okumak bilmeyen adam yoktur. Baş-râhibe, çocuklara hitâben: "Evlâdlarım, şimdiye kadar câhil ve bön idiniz, fakat artık akıllanmış olup iyiyi ve kötüyü ayırd edebilirsiniz. Biz sizi Allah rızası için büyüttük, anne gibi her zahmete katlandık ve aynı zamanda size mukaddes kitapları öğrettik. Şimdi, niyetinizi bize bildirin; burada kalarak ömrünüz boyunca Allah'a hizmet etmek mi yoksa dünya hayâtına karışarak evlenmek mi istersiniz?" der. Çocuklardan Rûhülkuds'le mülhem olanlar: "Aziz vâlide ve mânevî annemiz, buradan çıkıp günâhlarla dolu fânî hayâta girmek istemiyoruz" derler. Baş-râhibe, onlara cevaben: "İyi düşünün, zira görüyorsunuz ki Allâh'a hizmet etmek ağır bir şeydir" der. Çocuklar: "Lâyık olmayan bizleri mukaddes manastırınıza kabûl buyurduğunuz takdirde dualarınız ve Allâh'a güvenimiz sâyesinde her türlü meşakkat ve ıztırâbı kemâl-i hülûsla iktiham ederiz" derler. Baş-râhibe, onların yürekten gelen bu arzû ve samîmî aşklarını görünce, uzun nasîhat ve vaazlardan sonra onların saçlarını keser ve rûhânî elbisesi giydirir. Bu sûretle, kızlar, ölünceye kadar Allâh'a hizmet etmek üzere aynı manastırda kalırlar, erkekler de râhiblere âid manastırlara gönderilip fâzıl keşişler oluncaya kadar orada sıkı bir tâlim ve tahsil devresi geçirirler. Manastırda kalmak istemeyenler ise: "Aziz anne, biz manastır hayâtına tahammül edemeyiz, dışarı çıkmamıza müsâade etmenizi ricâ ederiz" deyince, onları hediye ve hibelerle dışarı çıkararak evlendirirler veya zanaatkârlar yanına verirler. Böylece birçok mâsum çocuk böyle nasihat ve hayırlı tâlimatla halâs olunur. Başka yerlerde ise ana babalar korku ve ayıp yüzünden masum çocukların dünyaya gelmesine mâni' olur, doğanları da zehir ve türlü fenâlıklarla öldürür veya doğmadan imhâ ederler.

ŞEHRİN BÂZI HUSUSİYETLERİ

Okuyuculardan usanmamalarını rica ederek, Venedik şehrinin diğer bâzı hayret edilecek husûsiyetlerini de hikâye edeceğim. Şehir, denizin içinde muazzam taş ve dağ gibi kayalar üzerinde mûcizevî bir şekilde yapılmıştır. Bütün kilise, ev ve diğer yapılar köprü gibi suyun içinde bina edilmiştir. Şehir su ile çevrilmiş bulunduğundan mâadâ, sokaklar da su yolları olduğundan herhangi bir yere gitmek veya komşuyu ziyâret etmek istenildiği vakit *pereme* ile gitmek icab eder. Şehrin şâyân-ı hayret bir husûsiyeti de şudur ki deniz, peygamber Eş'iya'nın zamanında Şelim nehrinde olduğu gibi, günde iki defa çekilir ve tekrar kabarır. Sular akşamdan sabaha kadar kabarıp bir insan boyu kadar yükselir, sabahtan akşama kadar da alçalarak çekilir. Bu değişiklik o kadar sür'atle olur ki bir nehir akışı manzarasını arzeder. Bundan dolayıdır ki hiç bir hükümdar şehri zaptedememiş ve edemiyecektir. Zira bu şehir gâh deniz, gâh çorak olduğundan, gemi ile gelenler kuma saplanır, atla gelenler de boğulurlar. Şehri karadan zapt etmek ise mümkün değildir.

SİLÂHHÂNE

Büyük bir kal'eyi andıran ve metin bir sur ve denizle çevrili *tersane*yi de gösterdiler. İçinde, her biri sekizbin kuruş ve daha fazla değerde beşyüz *kadırga* bulunduğunu ve bunların İstanbuldakilerden bambaşka olduğunu söylediler. *Hazine*nin, *yarağın*, *barut*, *fındık*, *harba* ve *zırh* ile diğer envai eslihanın çokluğuna ve bu kadar büyük bir hazırlığa karşı gösterdiğimiz hayrete cevâben, bütün bunların San Marko'ya âid olduğunu ve dâimâ sefere hâzır bulunduğunu söylediler. Dünyâda eşi bulunmayan zengin bir kilise olan San Marko'ya âid malların haddi ve hesabı yoktur. San Petro'nun dahi *mal* ve *hazinesi* varsa da, onun *harcı* pek fazladır ve San Marko'nunki gibi *vekil*leri yoktur.

Bütün memlekette olduğu gibi şehir halkı da çok zengindir. Beşaltı bin veya onbin kuruş sâhibi olanlara acırlar ve bu sefil adam nasıl geçinir diye hayret ederler. Ve bu bir hakikattır, zira Venedik pek pahalı, çok nüfuslu ve bir şenlik şehridir. Denizle çevrili olduğundan kara ile irtibatı bulunmayıp ekmek kıttır, suyu yağmurdan toplanır, bütün evler kârgir ve mesariflidir ve bir et veya tavuğun pişirilmesi yirmi akçeye mal olur. Halk su yerine dâimâ şarab içer, iyi su da gemilerle başka yerlerden getirilir.

BİR İSTATİSTİK

Bize verilen mâlûmâta göre, şehirde 20,000 *hamal,* 40,000 *pereme,* 40,000 *köprü,* 40,000 *fahişe,* 14,000 rûhânî, hastahânesi de mevcud olmak üzere erkek ve kadınlara aid 335 aded büyük mermer kiliseden başka birçok bahçe, konak, misafirhâne ve fakir hastalara mahsus *hekimhane*ler vardır. Bu mâlûmâtı âdî insanlardan değil, bizzât namlı ve *devletlu* yerlilerin ağzından işittik. Bunun hayret edilecek bir tarafı yoktur; çünkü en ufak teferruâta kadar her şeyin *deftere* geçirilmesi Frenklerde kanun muktezâsındandır. Keza, günde 2,000 kuruşluk sebze ve 2,000 kuruşluk balık satıldığını söylersem diğer günlük sarfiyat bundan istidlâl edilebilir.

RÂHİBE MANASTIRLARI

O kadar zengin fâhişeler vardır ki bunlardan biri şehre iki mil mesâfede denizin içinde tamâmen mermerden bir manastır inşâ ettirmiştir. Bu fâhişe, günahkâr ve fena hayâtına tövbe ederek bu manastırı bina ettirmiş, bâkire kızlar toplamış ve Allah'a hizmet etmek üzere onlarla beraber manastıra kapanmıştır. Hâlen mevcud olan manastırı gözlerimizle gördük. Manastırın inşâsına 50,000 florin sarf edilmiş, 50,000 de *vakf* edilmiştir.

Aziz kardeşlerim, gördüğümüz diğer birçok hârikulâde binâları ve şâyân-ı hayret tertibatı kalemle anlatmak imkân hâricindedir. Bundan mâadâ, sözün uzaması ve tekerrürü ile okuyucuları usandırmamak ve dinleyicileri uyutmamak için, gördüklerimi birer birer tavsif etmekten çekindim. Yalnız şunu da bildireyim ki şehre bir mil mesâfede Surp-Georg adlı çok güzel bir manastır vardır. Bu manastıra Ermeni Manastırı denir ve ölen ermeniler oraya defnedilir [2].

MORA CAM İMALÂTHANESİ

Venedik'ten iki mil mesafede, *fincan, surahi,* türlü zarf ve bardaklar ve Galata'da satılanlar gibi diğer muhtelif cam kaplar îmâl edilen Mora adlı bir şehir vardır. *Safi billûr*dan mâmûl bu kaplar her memlekete ihrac edildiği gibi Lehistan'a da götürülür. Aynı zamanda *boncuk,* sun'î *mercan* ve inci dahi yapıldığı bu imâlâthânede erkek, kadın ve kız 40,000 kişinin çalıştığı söyleniyordu.

2. Ermeniler, Surp Haç kilisesinin inşâsından evvel, XIV. asırdan beri, ölülerini San Giorcio adasına gömerlerdi (L. Alişan, *ayni eser,* s. 152).

DÜKKÂNLAR

Venedik'te o kadar mükellef dükkânlar vardır ki 5,000 ve hattâ 10,000 kuruşluk *esvab* satın alınsa dahi dükkân boşalmaz. O kadar zengin tüccarlar vardır ki içlerinden tek bir kişi bir geminin bütün malını satın alacak kudrettedir. 300 yük *sof* ile bizimle beraber gelmiş olan bir tâcir, diğer bir memlekette bir senede satamıyacağı malını burada üç gün içinde tamamen sattı ve bedelinin yarısını nükud, yarısını da *iskerlet* olarak aldı. Şehirde hemen herkes san'atkâr olduğundan, istenilen her hangi bir *töhfe* burada bulunur veya yaptırılır. Buranın insanları o kadar mâhirdirler ki dünyânın hiçbir yerinde bulunmayan şeyleri yapabilirler, ellerinden her türlü *hüner* gelir. Yaptıkları şeylere yalnız can veremezler. Şehirde 40,000 dükkân vardır ve her birinde pek meftun oldukları Meryemana'nın bir ikonu mevcuttur.

MERYEMANA İKONU

San Marko meydanının sol tarafında bulunan sâhib-i mûcizat bir ikonun önünden geçenler bilâ-istisna eğilir ve şapkalarını çıkarırlar. Bu ikonun mûcizeli olduğunu şu sûretle anlattılar: Deniz veya kara yolu ile seyâhata çıkan bir kimse eğer geri dönmez, sağ veya ölmüş olduğu bilinmezse, bu Meryemana ikonunun önünde mum yakarlar. Mum sönerse adamın ölmüş olduğu muhakkaktır; şiddetli rüzgâra rağmen sönmediği takdirde, şükür Allaha, adam sağ sâlimdir.

RİALTO

Şehrin içinde bulunan ve Raytal (Rialto) denilen büyük bir *meydan*da 60, 70, 100 *çile*lik *iskarlet, karziya, falandus* v.s. gibi nefis kumaşlar satılır. Burada günde bin yük *çuha*nın balya edildiği söyleniyordu.

Raytal'da, Kayseri'deki Tekgöz köprüsü gibi çok yüksek hârikulâde bir köprü vardır. Köprü o kadar yüksektir ki büyük gemiler yelkenleri açık olduğu halde altından geçebilirler. Gemiler geçtiği vakit yelken direklerinin çarpmaması için köprünün üst tarafında bulunan ahşab bir kısım kaldırılır.

Oniki *hamal*, senenin oniki ayında durmadan *darbhane*ye torbalarla sarı altın taşırlar. Bir dükkânın içinde iki insan boyu uzunluğunda ve kalınlığında balık dişleri gördük.

LİMAN

Büyük bir *zindan* vardır ki muzır insanlar oraya atılıyor, kürek mahkûmları da, İstanbul'da olduğu gibi *kadırga*lara veriliyor. Küçük bir kadırgada kürek mahkûmlarına çırıl-çıplak bir hâlde kürek çekmek öğretilir. Beceriksizlik gösterenlere, çıplak vücutlarından kan akıncaya kadar şiddetle dayak atıyorlar. Onlar kürek çekmeyi iyice öğrendikten sonra harb gemilerine verilir. Kadırgalarda *yeniçeri, sipahi, zaîm* gibi birçok türk vardı. Bunlar, sakalları kısmen kırpılmış, kısmen de tıraş edilmiş bir halde *payzen* kıyafetine sokulmuştur.

Venedik *peremeleri*, altı, önü ve arkası çelikten ve uzunca olduğu için suyun üzerinde yılan gibi sürünür ve uçarcasına ilerler. Diğer yerlerde dört-altı *kürekçi* ile işletildiği hâlde, burada bu işi iki ve bâzan da yalnız bir tek kişi görür. Bu kürekciler, İstanbuldakiler gibi otururak değil, ayakta kürek çekerler. İki kürekli olan *pereme* daha büyüktür ve içinde iki-üç kişilik bir sofra yeri vardır. Üstü nefis *çuha* veya *atlas*la örtülü olan sofra yerinin dört tarafında, lehlerin *kareta* (caretta) sı gibi dört aded ufak *pencere* vardır. Orada, *yârân*lar, *nigâr*lar, güzel kadınlar veya tâze kızlar ile beraber oturanlar yerler, nefis şarab içerler ve keyf çatarlar. İstediğin kadar gezebilirsin; kürekciler, biri önde diğeri de arkada durmuş oldukları hâlde, peremeyi yelkenli gemilerden daha süratle sürerler, sen ise oturduğun yerden kimse tarafından görülmeksizin dışarısını temâşa et, kiminle beraber istersen *safa* sür.

SİYÂSÎ MESELELER

Muvâsalatımızdan bir sene evvel, Venedikliler birçok sebepten dolayı oradaki Cizvitleri tard etmişlerdi; zira bu rûhânî sınıfın mensupları fâsid insanlardır. Cizvitler Papa'nın nezdine giderek şikâyet etmişler; Papa da Venediklilere onları tekrar kabûl ederek kiliselerini iâde etmelerini emretmiştir. Fakat küstah ve saygısız insanlar olan Venedikliler, Papa'ya karşı gelmişlerdir; zira *yalı* ve sâhil sâkinleri haşin ve serkeş insanlardır. Papa, uzun müzâkerelerden sonra onların papazlarını rûhânî âyinleri icrâ etmekten men'etmiş, papazlar da afaroz korkusundan Venedik'ten kaçmışlardır. Bu vaziyet karşısında şehre ne seyyah, ne *bazirgân*, ne de *gemi* gelmeğe cesâret edebilmiştir.

Bunun üzerine, son derece hiddetlenen Venedik dükü, suvari toplanmasını emretmiştir. Emir mucibince, San Marko meydanında gümüş *kazık*lar çakılarak altın *zincir*le bir çit örülmüş ve içi altın ve gü-

müşle doldurulduktan sonra, boru ve davullarla sokaklara çıkarılan münâdîler vâsıtasiyle halk silâh başına dâvet edilip icâbet edenlere dolgun ücretten başka bol hediyeler verileceği ilân edilmişdir.

Bundan haberdar olan Papa da askerinin toplanmasını emretmiş ve Venediklilerin çokluğunu görerek hıristiyan kıral ve prenslere ve Alman imparatoruna müracaatla onları, vefâsız mağrura karşı yardıma çağırmıştır. Dük, kıralların Papa'ya onbinlerce asker gönderdiklerini duyunca, kuvvetli kırallara karşı gelemiyeceğini bildiği için çok korktu. Türk *hükümdarı*na elçi gönderip: "Cümle hıristiyan kıral ve prensler bana muhalefet etmektedir. Onlarla olan ahd ü mîsâkımı bozarak sizinle ahd ve dostluk kurmağa mecbur oldum. Bana derhal 100,000 asker gönder, düşmanlarımı kılıçla mahv edeyim, memleketlerini de senin eline vereyim" teklifinde bulundu. Elçiler İstanbul'a vasıl olup Dük'ün mektubunu takdim edince, *Hünkâr* ve bütün vüzerâsı, *kızıl elma*yı ele geçirecekleri için büyük sevinç duydular. Derhal Bosna beylerbeyisine, Belgrad'a, Silistre'ye, Bulgaristan'a, Selânik'e ve bütün Rumeli ve kezâ diğer kıt'ada Mağrib'e, Mısır'a, Rodos'a, Kıbrıs'a ve Frenklere yakın ve hem-hudut bulunan yerlere binlerce askerle Venedik'in yardımına gitmeleri için emir gönderdi. Hükümdar, Dük'e yazdığı bir mektubda: "Senin hesabına derhal 12000 kişilik bir yardım gönderdim. Ben de 100,000 asker ve *hazine*mle beraber gelmek üzereyim" dedi; çünkü Frenk memleketini işgal etmek istiyordu.

Fakat Allah buna râzı olmadı. İspanya ve Fransa kıralları ile diğer büyük prensler, Frenk memleketinin anahtarı olan Venedik'in isyan ettiğini duyunca son derece mükedder oldular. Derhal Papa'ya elçiler göndererek, memleketlerinde vuku'bulan kargaşalıktan ve düşman eline düşeceklerinden onu takbih ederek, Venedik'le barışmadığı takdirde kırallıklarının mahvolacağını söylediler.

Bu kara haberi alan Papa, rûhânî önder sıfatiyle çok me'yus ve yaptığına *pişman* oldu. Memleketi düşmandan korumak için ne yapmak lâzımsa yapılmasına dair kırallara salâhiyet verdi. Bunun üzerine, Venedik'e hem-hudut Almanya imparatoru, Dük'ün yakın dostu bulunduğundan, diğer prenslerin de iştirâki ile büyük gayret sarf etti ve Dük'ü Papa ile barıştırdı. Dük, Papa'nın yanına götürüldü ve elini öptü; Papa da Dük'ü ve şehrini tebcil etti ve papazların avdetine emir ver-

di. Böylelikle Frenk ülkelerinde barış te'sis edilip büyük sevinç duyuldu. Barışıklığı duyan Türk askerleri de geri döndüler.

Venedik o kadar zengin bir şehirdir ki serveti sâyesinde bir gün içinde 50,000 askerle, her biri tam teçhizatlı 200 *cenkçi* ihtiva eden 500 kadırgayı denize çıkarabilir. Şehir denizle çevrili olduğundan, kendisi kimseden korkmaz, yalnız Almanya'dan biraz endîşelidir; çünkü bu memleket kendi yakınındadır ve dağları şehirden görünür. Dünyâda, San Marko kilisesinin *hazine*si ile Cenova'lılar kadar zengin ülke bulunmadığı söylenir. İspanya büyük kıralı bile çok def'a Cenova hazinesine borçlanmaktadır.

VI

PAPA DEVLETİ

Roma'ya gideceğimiz günler yaklaştığı sıralarda sahte kardeşlerin ve müfterî insanların kötülüğü ve kıskançlığı yüzünden, Vardapet Zakarya ile aramız açıldı ve birbirimizden ayrıldık. O Roma'ya gitti, ben de on gün daha Venedik'te kaldım. Sonra, hareket etmekte olan bir gemi bularak altı günlük bir yolculuktan sonra diğer güzel bir liman şehri olan Ankona'ya muvasalat ettim. Yüksek bir mevkide kurulmuş olan Ankona, mâmur ve müreffeh büyük bir şehirdir. Burası Dük'ün *vilâyet*inin müntehası ve Papa'nın şehirlerinin başlangıç noktası olduğundan, Markus'un alâmeti yerine her yerde, gerek şehir kapılarında ve gerek saray cephelerinde mermer üzerinde hakkdilmiş S. Petrus'un anahtarları ve Papa tâcı görünür. Kıral Ankuna'nın, bu şehri kendi nâmına yaptırmış olduğu ve kabrinin denizin içinde yükselen dağın tepesindeki kubbeli büyük bir kilisenin içinde bulunduğu rivâyet edilirse de, biz oraya çıkmadık. Ankona'da ermenilere âid kârgir bir kilise ile yataklı bir "şpital" vardı. Şehrin güzel havâsından dolayı üç gün orada kaldım.

Ankona'dan çıkarak, yarım günlük mesâfede bulunan Madonna de Loret'e geldim. Buradaki Meryemana tasvirini, aziz bâkire, urûcu esnâsında, ricâsı üzerine bizzat İncilci İoannes'e vermiştir. Meryemana, İoannes'in verdiği bir levhayı yüzüne sürünce aziz çehresi onun üzerine nakşedilmiştir. Urûc-ı Meryem'den sonra Kudüs'de Nâsıra'da birçok mûcizeler yaratmış olan tasvir, seneler sonra, Cenâb-ı Hakın emriyle, bulunduğu kilise ile birlikte melekler tarafından kaldırılıp bu *kasaba*ya getirilmiş ve yerleştirilmiştir. Tasvirin ve binânın pek eskimiş ve kararmış olması bunu isbât eder. Birçok kıral, tasviri gasp ederek kendi ülkelerine götürmüşler, fakat o her def'asında da kendiliğinden kalkmış ve tekrar buraya gelmiştir. Tasviri ve binâyı aynen muhâfaza etmek için

etrâfında Ayasofya gibi muhteşem bir kilise binâ edilmiş ve eski yapı içine alınmıştır. Kilisede, birçok hademeden başka, 150 papaz vardır.

Bu büyük ve meşhur ziyâretgâha günde 5-6 bin hacı gelmektedir. Büyük izdihamdan dolayı, gündüzün kiliseye girmek mümkün olmuyordu. Kilise kapıcılarından biri, türkçe bildiği için, bizi görünce yanımıza geldi ve: "Merak etmeyin *hemşeri*ler, bu kalabalıkta giremezsiniz, fakat ben sizi geceleyin içeri alırım" dedi. Buna çok sevinerek kendisinin kim ve nereli olduğunu sorunca: "Ben Kayseri'li *sünnî* bir müslüman *çavuş*tum, esir düştükten sonra hıristiyan oldum. Kırk seneden beri bu mukaddes kilisede hizmet eder ve süpürürüm. Üç oğlum var, üçü de papazdırlar" dedi.

Akşam olunca, adam bizi içeri aldı ve kemâl-i huşû ile kiliseye girdik. Perdeyi kaldırıp, gümüş bir mahfaza içinde eskimiş ve kararmış bir hâlde mübârek ağacı gördüm. Meryemana'nın başında zîkıymet taşlar ve incilerle müzeyyen eşsiz bir tac vardı ve önünde İspanya, Fransa ve diğer kıralların adak olarak göndermiş oldukları büyük kandiller asılı idi. Buraya bir senelik mesâfeden ziyaretciler gelir ve adak takdim ederler. Frenk memleketlerinde ve Lehistan'daki kiliselerin âdetlerine göre, azizlerin adları ve yarattıkları mûcizeleri levhalar üzerine hakkedilir. Bu azizin önünde bulunan ikibin kadar levhadan yalnız birisini anlatacağım: Uzak bir diyardan hasta adamın biri, bu tasvirin yarattığı mûcizeleri duyarak büyük ümitle yola çıkmış, fakat dinsizlerle meskûn bir diyârdan geçerken kendisini tutup reislerinin önüne getirmişler. Adam, reisin nereye gittiğine dâir suâline cevaben: "Madonna de Loret'e gidiyorum" deyince, hediye olarak ne götürdüğünü sormuş, o da "kendimi ve kalbimi götürüyorum" cevâbını vermiştir. Bunun üzerine, zâlimler: "Ziyâretciler hediyelerini ellerinde tutmuş olarak giderler, binâenaleyh sen de hediyeni elinde tutmuş olmalısın" diyerek adamın karnını yarıp ve yüreğini çıkarıp eline vermiş ve "Haydi şimdi götür" demişler. Adam ise, Allah'ın kudreti ve mukaddes tasvirin lütfu sâyesinde koşarak ve sevinçle Madonna de Loret'e kadar gelmiş, ağlıyarak secde etmiş ve: "Ey mukaddes tasvir, kalbimden başka sana takdim edecek bir şeyim yok; kabûl et ve bana şifâ bahşet" der demez yüreği yerine yerleşmiş ve adam sapa sağlam ayağa kalkmıştır.

Biz de secde ederek kendimiz ve ölülerimizin günâhları için mağfiret diledik.

Üç gün orada kaldık. Zira ,kendi mezheplerinden olan ziyâretcileri yalnız bir gün iâşe ettikleri hâlde, ermenileri üç gün besliyorlardı. Bundan mâadâ, frenklere yalnız et, ermenilere ise tavuk ve kaz eti veriyorlardı.

Venedik'ten büyük Roma şehrine kadar, hepsi de tepeler üzerinde ve sâhilde kâin mamûr ve surla çevrili onbeş konak vardır. Her şehirdeki kiliselerin yanında bir vakit ermenilere âid olan misafirhâneler de vardı ve ziyâretcileri oralarda üç gün misâfir ederlerdi; fakat şimdi ermeniler senede ancak bir iki def'a gittikleri için frenkler bütün bu binâları zaptederek kendi ikametlerine tahsis etmişlerdir.

Bununla beraber, Papa devleti dahilindeki frenkler çok dindar, misâfirperver, müşfik ve alçakgönüllü insanlar olup, bilhassa bir ermeniyi görünce çok sevinirler ve onlara sarılıp büyük sevgi ve şefkat gösterirler. Fakat bizimkiler, bilâkis pek fena insanlar olup gittikleri her yerde kötü ad bırakmışlardır. Yekdiğerine karşı hiç muhabbetleri bulunmayan bu adamlar, rûhânîler de dâhil olmak üzere, bir gün olsun birbiriyle geçinemezler. Kavgada susmak şöyle dursun, akşama kadar söylenerek çocukluk çağında yaptıkları münâsebetsiz işleri bile birbirinin yüzüne vururlar ve o kadar iğrenç küfürler savururlar ki bunları duyan yabancılar tiksinir. Çünkü ana dilleriyle küfredip fenâlıklarının kendi aralarında kalmasına takayyüd edecek yerde, bilakis herkesin anladığı bir lisanla küfrederler. İşte böyle kavga ve nizâları yüzünden her tarafa dağılmış ve âlemin nefretine hedef olmuşlardır. Bundan dolayı, her şehirde kendilerine mahsus yiyecek içecek tâyinatı, *yatak, yorgan* gibi şeyler kaldırılmış, yalnız boş evler ve kiliseler kalmıştır. Venedik'teki ermeni "şpital"inin vaktiyle senede iki-üç fıçı şarab, haftalık ekmek, et, tuz ve sirkeye varıncaya kadar her ihtiyaçları temin edilmiş ve hattâ para dahi tahsis edilmişken, ermeniler, yiyip içtikten sonra 7-9 senelik eski şarabın tesiriyle sarhoş olarak gürültü çıkarır, dövüşür, birbirini öldürür ve *yasakçı*lar gelerek kendilerini *darb*la dışarı atıncaya kadar içerde kapanıp dışarı çıkmazlarmış. Türlü fenâlıklarda bulunan bu adamların bâzıları fâhişe ve oğlanlarla beraber tutulmuş, bir kısmı *aktarma,* bir kısmı da harâmî olmuştur.

Bizim orada bulunduğumuz günlerde şöyle bir vak'a cereyan etti: Urfalı "Ferhad Olduran" adlı bir kadınla dört ermeni birleşerek Surp Hagop (St. Jacques) a ziyârete giderler. Her biri, dilenirken fazla bir şey koparmak maksadiyle, halkın pek îtibar ettiği Meryemana'nın tas-

virini boyunlarına asarlar. Yolda rasladıkları bir atlıya yaklaşarak tasviri öptürürler, adam da yolcuların ermeni olduklarını anlayınca dolgun kesesini çıkararak bir kuruş bahşiş verir. Keseyi gören ermenilerin içine şeytan girer ve bilhassa kadın, Havvâ'nın Âdem'e yaptığı gibi, erkekleri fenâlığa teşvik eder. Dördü birden adamın arkasından yetişerek atından indirirler ve onu tenha bir yere sürükliyerek *çakı* ile boğazlar, yarı ölü bir hâlde bırakıp atını salıverdikten sonra kaçarlar. Yoldan geçenler, hırıltısını işiterek adamı henüz ölmemiş bir halde bulup ondan kaatilleri sorarlar. Adam, *tülbentli* olduklarını işâretlerle anlatır. O memlekette yalnız ermeniler başlarına *tülbend* sardıklarından, kaatiller tutulur ve hâkimin önüne getirilir. Dört kaatil *çengel*'e vurulunca yaptıklarını itiraf ederler, fakat mel'un kadın, üç def'a çarka bağlandığı ve yukarı çekildiği hâlde asla îtirâfta bulunmadığından serbest bırakılır. Kadına Venedik'te rastlayıp kendisini isticvab ettik; fakat o, hiçbir suçu olmadığını ısrarla söyledi. İşte ermeniler bu fenâlıklarından dolayı reddedilmiş ve gözden düşmüşlerdir. Oysa, bize anlatıldığına göre, milletimiz eskiden buralarda Allah'ın makbûlû sayılır ve yerliler, ermeni hacılarına hararetli bir hüsnükabul göstererek onların eski çuhalarını elleriyle yırtarak yenisini armağan edermiş. Şimdi ise bize karşı alâka ve muâmeleleri tamâmen değişmiş bulunuyor.

Papa memleketi tam bir âsayiş içinde olup kavga asla vuku'bulmaz. Kimse silah taşımaz, bıçakların uçları da kırılmıştır. Buranın yerlileri yalan söylemezler, rüşvet almazlar ve adâleti hilesiz olarak icra ederler. Buna, burada bulunduğumuz günlerde şu vak'a sâyesinde şâhid olduk: Ümerâdan birinin oğlu, Venedik'te bulunan şarklı tâcirlerden öğrendiği fena itiyad sâikasiyle hemcinsleri ile münâsebette bulunmuş olduğundan yakalanarak hapsedilmişti. Diri diri yakılmağa mahkûm edilen gencin bedbaht babası, biricik oğlunun âkıbetini görerek acı acı ağlıyarak sakalını yoluyor ve hükûmet ricâlinin ayaklarına kapanarak: "Ak sakalıma acıyın ve bir ihtiyara merhamet edin; ben de sizin gibi bir devlet adamıyım. Oğlumu bağışlayın, size ağırlığı kadar altın vereyim" diyordu. Fakat onlar: "Biz Allah'tan korkar ve Kitab'ın gösterdiği yoldan inhiraf edemeyiz, kanun ne emr ederse onu yaparız" diyerek ne paraya tama' ettiler, ne de mevkî sâhibi olan adamdan korktular. Böylece suçlu, şehrin ortasında diri diri yakıldı.

Bu keyfiyete dâir diğer bir misâl de vereyim: Ankara, Sofya ve Tosya'dan, her zaman olduğu gibi, bu def'a da büyük mikdarda tiftik

getirilmişti. *Sarraf*lar, malın yünle karışık, *kalb* olduğunu görüp ihbar edince, satıcılar tutularak tiftik yerine yün sattıkları için tazyik edildiler. Onlar da: "Memleketimizde tiftik kalmamıştır. Celâlîler her tarafı harâbeye çevirerek keçileri telef ve gasp eylemiş olduklarından fakir düştük ve bunu yaptık" diye itirafta bulundular. Mallar şehrin meydanında yığılıp kâmilen yakıldı, fakat sâhiplerine bir şey yapılmadı. Bâzı Rumeli'li tâcirlerin getirdiği balmumunun da içyağ ile karışık olduğu tahakkuk etti; sâhipleri işin içinden çıkmak için onbin kuruş kadar para teklif ettilerse de reddedildi ve 30,000 kuruşluk mum, San Marko meydanında yakılarak imha edildi. Bunların hâkimiyetleri, işte bu sûretle adâlet ve hakkaniyet esası üzerine müessesdir.

Burada şarab bol olduğu hâlde içine su katarak içer ve sarhoşluktan sakınırlar. Sahtekârlık, *iftira* ve yalanları yoktur. *Zulm* etmezler, haksız iş görmezler ve cinsî sapıklıkta bulunmazlar. Böyle şeyler yapan olursa derhal tutup diri diri yakarlar. Şehir içerisinde hırsızlık, cinâyet ve şekavet gibi vak'alar zuhûr etmediği gibi, kırlarda, yollarda ve ıssız yerlerde dahi bu gibi şeyler görülmemektedir. *Kervanla* seyâhat usûlü yoktur ve herkes istediği yere tek başına, korkusuzca gidebilir. Başında altın taç bile bulunsa kimse yan bakmaz. Bu yerin yabancısı ve âdetâ dilsiz garipler vaziyetinde olan bizler de, İmparator Morik (Maurice) in zamanında olduğu gibi, uzun yolları emniyet ve asayiş içinde kat'ediyorduk [1]. Yolun her menzilinde otel ve mâmur yerler vardır.

Buranın insanları, müslümanlar gibi ve hattâ onlardan daha çok duâya ve mâbedlerine merbut olduklarından, yalnız ihtiyarlar değil, çocuk, kadın, yeni gelin ve kızlar, ellerinde kitap olduğu hâlde devamlı sûrette kiliseye giderler ve çocuklarını din kaidelerine göre büyütürler. Alenî ve gizli pek çok sadaka verirler, son derece alçak gönüllü, temiz yürekli ve hatırşinas insanlardırlar. Allah bu milleti, dine sadâkatları ve duâları sâyesinde birçok iyiliklere mazhar etmiş ve diğer memleketlerin kendi günahlarından dolayı duçar oldukları haşarat, çekirge, kıtlık, veba gibi âfetlerden korumuştur. Kezâ, düşman istilâlarından masûn sulh ve âsâyiş içinde endîşeden uzak yaşarlar. Büyük servet sâhibi olarak birçok köşk ve müteaddid katlı kârgir evlerde ikamet ederler. Yemekleri, et ve diğer ağır şeylerden ziyade, meyve ve sebzeden ibâret olup sihhatli, narin vücutlu ve uzun ömürlü insanlardır. Yüzyirmi yaşında

1. Eski bir darb-ı mesel: "Morik'in günlerinde olduğu gibi kaygısız oturuyorsunuz."

olup yeniden diş çıkarmış olan ihtiyar bir frenk, ömründe ne veba salgını, ne kıtlık ve ne de düşman istilâsı görmediğini söyledi. Bu hâl, adâlet ve hakkaniyetten başka neye atfedilebilir? Peygamber'in dediği gibi: "Günâhlar milletleri tenkîs, adâlet ise teksîr eder ve muhabbet, günâh kesretini örter". Bu insanlar birbirine karşı o kadar muhabbetlidirler ki yekdiğerine rastladıkları vakit, uzak yerlerden gelmişler gibi, birbirine sarılır ve öpüşerek selâmlaşırlar. Bu hareketlerinde tereddüt ve riyâ eseri aslâ mevcud değildir, çünkü muhabbet, din ve kanunun başıdır.

Bu güzide milletin kırallığı ve patrikliği, hîleden ârî olması sebebiyle bugüne kadar inkıtasız devâm etmiştir. Bununla beraber, ne kadar mâsum ve iyi insanlarsa da günâhtan büsbütün berî değillerdir. Zira, yalnız Allah bîgünâhdır, insanlar ise günâh içindedirler. Bunların da birçok fena tarafları vardır. Evvelâ, fuhuş icrâ ederler; sonra, Mısırlılar gibi her türlü böcekleri, kaplunbağa, tavşan, kurbağa, yılan gibi hayvanları eklederler. Bunları, oburluktan değil, daha ziyâde muhtelif hastalıklara devâ olarak yerler. Meselâ, kediyi uyuzluğa, diğer hayvanları da çeşitli hastalıklara şifa verici addederler. Yemek ve bilhassa şarab husûsunda mütteki olduklarından sofradan yarı tok bir hâlde kalkarlar. Sofrada uzun uzadıya oturup sohbet etmek âdetleri olmayıp yemeklerini tez bitirirler, derhal kalkar ve *olta vurmağa* ve hasbıhal etmeye giderler. Perhiz günlerinde balık, zeytinyağı v.s. yerlerse de, yedi me'asi-i kebîrden sakınırlar. Günâhın bu kadarı onlar için affa şâyandır; zira balık, zeytinyağı yemeyen ve şarab içmeyen milletler vardır ki, zemmetmekle insan etini yerler, ayyaş olurlar ve kuşaklarını çözecek kadar oburluk gösterirler. Buranın insanları ne sarhoş olur, ne de kimsenin gıyâbında konuşurlar. Yabancı birisini ayyaş görünce, şeytandan kaçar gibi korku ile uzaklaşırlar, çünkü kendilerince sarhoşluk çok ayıb bir şeydir. Burada kaldığımız dokuz ay zarfında hiçbir frengin sarhoş olduğunu görmedik. İşte bundan dolayı, Allah onları gerek manevî ve gerek maddî türlü iyiliklere mazhar etmiş, altın, gümüş, ev bark ve çoluk çocuk sahibi yapmıştır.

Bu insanların daha nice meziyetlerini sayabilirsem de, bununla iktifa edip, birçok şehir, şato ve müstahkem mevkîlerden geçerek vardığımız Roma'nın bahsine geçelim.

VII

R O M A

Büyük Roma şehrine yaklaşırken, San Petro'nun kubbesi bir günlük mesâfeden görülmeğe başladı. Şehir kapısından içeri girdiğimiz vakit, önümüzde, tepesinde altın bir haçla mermer bir heykel gördük. Üç kat surla çevrilmiş bulunan şehir, İstanbuldan daha büyük, fakat kısmen harabdı. Şehirde uzun bir yürüyüşten sonra ancak akşamüstü yorgun bir halde Ermeni kilisesi ve şpital'ine varabildik [1].

Böylelikle, herkesin arzuladığı meşhur payitaht ve Papa şehri olan büyük Roma'yı görmeğe nâil olduk. Şehrin ortasında, "nehirlerin akışı şehri şenlendirir" sözünü hatırlatan, Kızılırmak gibi bulanık büyük bir nehir hızla akıyordu.

Ermeni kilisesi kârgir bir bina olup, ziyaretcilere mahsus on aded kârgir odası, piskoposlar, papazlar ve diğer rûhânîlere mahsus olmak üzere, yataklı ayrı ayrı hücreleri vardı. Vardapet Zakarya beni görünce sevindi, öpüştük ve barıştık. Birkaç gün sonra, ermeni tercümanı Âmid'li Hagop'u çağırdık [2]. Bu zat, kırk seneden fazla bir zamandan beri orada bulunuyordu. Papa, tercümanlık ücreti olarak kendisine beşyüz kuruş tahsis etmişti. Onu, Papa, bize gönderdi. Vardapet'e, günlük nafaka olarak, 12 ekmek, beş okka et, iki tavuk, iki okka şarap, tuz, sirke v.s. şeyler, ve haftada beş kuruş cep harçlığı tâyin edilmişti. Orada büyümüş ve tahsil görmüş Bartuğimeos adlı Tokat'lı bir ermeni papaz vardı [3]. Kendisi ermeniceyi okur, yazar ve konuşurdu; fakat onların

1. Bk. Fasıl V, n. 1.

2. Venedik'te de bulunmuş olan mezkûr tercüman Hagop'u, L. Alişan da zikr eder *(Hay-Vened,* s. 354).

3. D. Bartholomeus adını taşıyan bu ermeni katolik papazı, kendi yazılarından birinde, "Papa VIII. Clément'in emriyle 1600 senesinde Roma'daki ermeni cemaatının reisi tâyin edildiğini" söyler (K. Zarphanelian, *Ermeni basını tarihi,* s. 42).

dilini daha iyi biliyordu, çünkü onların mezhebinde olup onlar tarafından rûhânî olarak tâyin ve takdis edilmişti. Senelik yüz altın *ulûfe*si vardı; ermeni kilisesi ile şpitali ve hücreleri onun idaresine verilmişti. Kilisenin bağları ve vakıf evleri bulunduğundan, misafirlerin çamaşırları yıkanır ve diğer bütün ihtiyaçları te'min edilirdi. Geldiğimiz zaman misafirler oniki kişi idi. Biz 1060 (= 1611) senesinde Papa Paul III zamanında[4], yedi ay orada kaldık.

Ermenilerin kardinali Papa'nın yeğeni olan Purkez idi. Papa'nın 72 kardinalinden her biri ayrı bir milletin *nâzırı* idi. Baş-kardinal, ermenilerin reisi mevki'inde idi. Roma'da, söylendiği gibi, 72 millet mevcuttur.

Bir gün, Vardapet'i Papa'nın nezdine götürmek için piskoposlar geldi. Oraya giderek, cilâlı taşla yapılmış ve kuleli muazzam sarayı gördük. Sarayın kapısında, her biri iri uçlu mızraklar tutmuş ve yalın kılıç birçok asker vardı. Frenkler sakalsız oldukları hâlde, bu askerlerin uzun sakalları vardı. Bize anlatıldığına göre, üçyüz kişiden ibaret olan bu adamlar, Papa'nın en çok sevdiği askerler olup, kendisi kiliseye veya başka bir yere gittiği vakit bu askerler etrafını alır ve bu vaziyette yürürler. Öğrendiğimize göre, bu askerler, Roma'da bulunduğu vakit Lusavoriç'in orada bıraktığı adamlardır ki kendisi de üçyüz kişiyi beraberinde getirmiştir. Buradakiler papa mezhebine girmiş, bizimkiler ise ermeni mezhebine dönmüşlerdi[5].

Sarayın içine girince, yedi kapıdan geçeceğimizi söylediler. Her kapıdan, muhtelif renkli kumaşla süslü, tavanı da yaldızlı bir sofaya giriliyordu. Birinci sofanın dört duvarı *skarlet* kumaşlarla kaplı idi. Hıristiyan memleketlerinde, yerleri türkler gibi döşemezler, bunlar sandaliye ve iskemleye otururlar ve geniş ve yüksk bir masa üzrinde yemek yerler. İkinci sofa, mor ve erguvânî *sof*, üçüncüsü *tafta*, dördüncüsü *kâmha*, beşincisi *atlas*, altıncısı *zerbab*, Papa'nın oturduğu yedinci sofa da *serâser* ile kaplı idi. Papa, altın bir koltuğa oturmuştu ve parmağında alev gibi parıldayan bir elmas yüzük vardı. Sofanın saf *lâcuverd* ve altından rengârenk nakışlarla tezyin edilmiş tavanı doyulmaz bir güzellikte idi. Vardapet, Papa'ya yaklaşarak ayağını öptü, çünkü kırallardan mâada kimse elini öpemezdi. Bu ihtişam ve azamet önünde o kadar

4. Papa V. Paul olacaktır (1605-1621).

5. Müellifimizin verdiği bu ma'lûmat yanlıştır. Papa muhafız alayı, 1505'den beri isviçrelilerden müteşekkil bir kıt'adır.

mahcup olduk ki, bizi bir titreme tuttu ve kan ter içinde kaldık. Papa, nereden geldiğimizi ve müslüman memleketindeki hıristiyanların ne hâlde olduklarını sordu. Vardapet de mukaddes Eçmiadzin'den, Ararat dağından geldiğini, duâsı sâyesinde ermenilerin iyi olduklarını söyledi. Papa, Katolikos Melkiset'in[6] sıhhatini sorunca, Vardapet: "Size karşı duyduğu muhabbetle sağdır" diyerek mektubu ve hediye olarak getirdiği iki sof, bir halı, üzerinde elli elmas bulunan haç şeklinde bir kaftan düğmesi ve beş dirhem panzehir takdim etti. Papa, mektûbu aldı; fakat hediyeleri almayarak: "Birbirimizi sevmek için vergilere lüzum yoktur" dedi. Vardapet, teşekkür ettikten sonra, hediyeleri bırakarak çıktı; fakat Papa onları arkamızdan geri göndererek Vardapet'e iyi bakılmasını tenbih etti. Vardapet, hediyeleri tekrar göndererek: "Niçin kabûl etmiyorlar? Acaba nâçiz armağanımızı beğenmedi ve kendilerine lâyık görmedi mi?» dedi. Bunun üzerine Papa, yalnız haçı kabûl ederek diğerlerini geri gönderdi.

Bir hafta geçince, bilhassa dillerini bilmediğimizden dolayı çok sıkılmağa başladık. Memleketimi ve *sılam*ı, hemşirelerimi ve damadlarımı, bütün akraba ve dostlarımı hatırlayınca derin bir hüzün içine düşüyor ve ağlıyordum. Kimse ile hemderd olamıyor ve teselli bulamıyordum. Mezamirin "Güvercin kanatlarım olsa da uçarak sürüme kavuşsam" mısraını okuyarak kara talihime ağladım.

Bununla beraber, Romalılar çok iyi ve hayırsever insanlar olup bize dost ve kardeş gözü ile bakar ve *işâret*lerle her şeyi anlatırlardı.

SAN PETRO

Bir gün, büyük ve muhteşem San Petro kilisesine gittik. Yolda, nehir üzerinde, cilâlı taşlarla yapılmış muazzam bir köprü gördük. Köprünün bir tarafında Petro'nun, diğer tarafında Paulus'un heykelleri yaz'edilmişti. Köprünün öte tarafında bulunan metin bir kule, *tophane* ve *cebehane* hâline getirilmiş olup, içi iri toplar ve muhtelif büyüklükte türlü silahlarla dolu idi. Köprüye zincir gerildiği vakit kimse geçemezdi.

6. Ermeni kilise tarihinde kötü bir nam bırakmış olan Melkiset, 1593'de, katolikos IV. David tarafından müşterek katolikos tâyin edilmiş; fakat o, rüşvet vermek suretiyle Emirgün Han'ın himâyesini kazanarak katolikosluk makamını gasp etmiştir. Muhteris ve tam'akâr bir adam olan Melkiset, lâtin rûhânîlerinin propaganda faaliyetlerini kolaylaştırmış ve onlarla münâsebetini Papa'ya bir mümessil yollamağa kadar ilerletmiştir. Kendisine bu işlerde yardımcı ve fenâ bir şöhrete sâhib olan bu mümessil, Vanlı Zakarya'dır. Melkiset, makamından uzaklaştırıldıktan sonra, 1626'da Gamenitz (Kamaniçe) şehrinde ölmüştür.

San Petro'nun önünde, Atmeydanı'ndaki gibi yüksek bir mermer sütûn vardı. Taş sütûn, bakırdan dört arslan üzerine rakzedilmiş, tepesine de altın bir taç dikilmişti. Daha ileride, mâbed kapısının yakınında Petrus ve Paulus'un beyaz mermerden harikulâde heykelleri konulmuştu. Birincisinin elinde bir anahtar, ikincisinin elinde de bir kılıç vardı. Kiliseden içeri girerek, kapının iç tarafında San Petro'nun bakır bir heykelini, altında da bir sandık gördük. Kaideye göre, içeri giren önce heykelin ayağını öper, sandığa bir sadaka atar ve sonra mâbede girerdi. Mâbedde bulunan Petro'nun mübârek bakiyesini hâvî kabrin üzerine secde ederek kendimiz ve ölülerimiz için istiğfar eyledik. Böylelikle ahdimizi edâ ederek murâdımıza ermiş olduk.

Kilise, üçyüz adım uzunluğunda ve ikiyüz elli adım genişliğinde büyük bir binâdır. Altıyüz kadem yüksekliğinde olan kubbenin inşası henüz tamamlanmamıştı ve yukarıda çalışan içciler, yerden bakılınca serçe kadar ufak görünüyorlardı [7]. Yaldız ve renklerin parlaklığı göz kamaştırıcı idi. Kar gibi beyaz, kırmızı, yeşil ve kısmen de alaca mermerden müteaddid sütunlar vardı. Dört duvarı da, ayna gibi parlıyan ve insan yüzünü aks ettiren mermer levhalarla kaplı idi. Asıl mabed somaki mermerdendi. Mâbedin içinde bulunan mukaddes kabrin üzerinde dört büyük melek heykeline oturtulmuş bir kubbe, bunun altında da horan (âyin masası) vardı ki bu, baş-horandı. Kabrin üstünde, gece gündüz yanan altın ve gümüş birçok büyük kandil asılı idi [8]. Bodrum katın duvarları da somaki mermerle kaplı idi, burada da birçok horan ve aziz kabirleri vardı.

Oradan Merhamet-Kapısı'nı öpmeğe gittik. Bu kapı, yalnız elli senede bir vâki olan jübile merasimi esnâsında açılırmış, fakat ancak binde bir kişinin bu güne kavuşması mümkün olduğu için, Papa'dan bu müddeti kısaltmasını rica etmişler, o da açılış müdetini yirmibeş seneye indirmiş. Kapının açıldığı sene, Roma, her memleketten gelen sayısız ziyaretcilerle dolar. Papa'nın arzusu üzerine, bir sene, gelenlerin sayısını tespit etmek üzere şehir kapılarında konulan memurlar, 100,000 kişi saymışlardır.

7. Hıristiyan mâbedlerinin en büyüğü olan San Petro bazilikinin kubbesinin yüksekliği 132,5 m., kutru da 42 metredir.

8. Bugün de, yalnız papa tarafından Mes âyini icrâ edilen baş-horan (Maître-autel), kubbenin altında, S. Petro'nun kabri üzerindedir. Azizin kabri, horanın karşısında bulunan "Günâh çıkarma şapeli" (Chapelle de la Confession) nin 95 aded kandili ile aydınlatılmaktadır.

Kilisenin etrafında birçok işçi, taşları yontmak, oymak, ağaç gibi kesmek ve diğer muhtelif işlerle meşgûldü. Diğer yerlerdekilerden mâadâ, yalnız burada çalışan işçilerin 3000 kişi olduğunu, inşâatın bin seneden beri devam ettiğini ve ikiyüz senede de bitmeyeceğini söylediler[9]. Kilisenin henüz çankulesi yoktu. Bu muazzam inşâatın masrafını merak ederek mikdarını sorduğumuz vakit, kıralların yardımından başka, senelik masrafın dört kerre yüzbin florin olduğunu, Papa'nın kendi hazinesinden de çok para sarf edildiğini öğrendik. İnşâat yerinde mâhirâne bir sûrette ve beş altı beygirle işleyen dağ gibi muazzam arabalar gördük. Ağır taşlar, iki üç beygirin mârifetiyle yapının on kulaç yüksekliğindeki tepesine çıkarılıyordu. İnsan bu mehâretlere, duymakla değil, ancak görmekle hayran olur.

HASTAHANELER

Bizi San Petrus denilen Rûhülkuds kilisesine götürdüler. Bu kilisenin kıral ikametgâhı gibi müzeyyen çok büyük spital'ini de gördük. Bu binânın tavanı ve duvarları altın, gümüş ve *lâcuverd* ve muhtelif renklerle süslenmiş, bâzı duvarları da kumaşlarla kaplı idi. Burada fakirlere, yetimlere, dullara ve hastalara çok ihtimam gösterilir. Her kilisenin de kendi durumuna göre bir hastahanesi vardır; fakat Papa'ya âid olanı eşsizdi. Sokak gibi uzun bir binâ olan hastahâne boyunca üst üste dört kat olmak üzere yataklar sıralanmıştı. Sorumuza cevaben, hâlen 3000 hasta bulunduğunu, fakat yazın hasta sayısının 6000'e çıktığını söylediler; çünkü Roma'nın çok fena havası vardır. Hastahânenin haftalık masrafı 10,000 kuruştur; çünkü *vekil, hekim, kehya* ve papazlardan mâadâ, üçyüzden fazla hizmetcisi vardır ki bunların hepsi de kırmızı giymişlerdi. Bir şehri andıran bu binâda *hekim,* yazıcılar, *cerrah*lar, *mâcunc*ular, *ahcı*lar, *somunc*ular vardı; ayrıca da odun, yemek, yatak, çarşaf ve diğer birçok lüzumlu şeyler büyük masrafları icab ettiriyordu. Bu memleket pahalı bir yer olduğundan etin okkası 15 akçe, 70 dirhem ekmek bir akçedir. Bununla beraber, nüfusu bol, her tarafı şen, mâmur içinde idi; o kadar ki 100,000 florinlik ekmek almak istense temin edilebilir. Bizim Roma'da bulunduğumuz günlerde, ekmekciler toplanıp Papa'ya müracaatla hasadın azlığını iddia ve San Petro'ya kırkbin kuruş

9. Mâlûm olduğu veçhile, S. Petro kilisesinin temelini, 1506 senesinde, Papa II. Jule atmış ve kilise 1626'da Papa Urbain tarafından takdis edilerek ibâdete açılmıştır. Kilisenin inşâsı, müellifin Roma'da huzûruna çıktığı Papa V. Paul tarafından bitirilmiştir.

nezr edip ekmekleri küçültmek için izin istediler. Fakat Papa, râzı olmayarak: "Buğday tükeninceye kadar aynen pişiriniz, bittiği vakit ben size haber veririm" dedi. Onlar da mahcup bir vaziyette geri döndüler. Ekmekciler bir gün ekmek pişirmediler ve şehir ekmeksiz kaldı. Bunu haber alan Papa, hâkime teftiş emrini verdi; o da ekmek bulunmayan fırının sahibini, diğerlerine ibret olmak üzere dükkânın kapısına astı. Bunu anlatmaktan maksadım şudur ki Frenk milleti asla rüşvet almaz. Buranın parası florindir.

Bunları bir tarafa bırakarak mevzuumuza dönelim. Yukarıda söylediğim veçhile, hastahâne ve misafirhâne demek olan şpital'in ne gibi nizamlarla işlediğini görelim. Erkek ve kadın hastalar şpital'de yatırılır, çünkü her kilisenin biri erkeklere, diğeri de kadınlara mahsus iki şpital'i vardır. Hastanın kabûlü için önce *kehya*'ya yâni *bonsinor*'a[10] müracaat edilir; çünkü Papa memleketinin idâresi, şan ve şerefi, nüfûsun ekseriyetini teşkil eden rûhânîlerin elinde olup halk sınıfı onlara tâbi vaziyettedir. *Bonsinor,* müracaat edenleri, nabızlarını yoklamak üzere hekime gönderir. Bu tedbir yerindedir; çünkü birçok serseriler, bedava yemek, içmek ve yumuşak yatağa yatmak için çok defa yalandan hasta olur ve şpital'e girerlerdi. Hekim, adamın hakikaten hasta olduğunu tahkik ettikten sonra ona bir kâğıt vererek küçük kahyaya gönderir; o da, büyük kahyaya götürür ve böylelikle hastanın şpitale kabûlü ve *tımar* edilmesi emredilir. Hastahâneye alınan adamın bitli ve kirli elbisesi kâmilen çıkarılır ve yerine beyaz don, gömlek ve *dolama* giydirilir. Hastanın yatağı yüksek bir kerevet üzerine serilir, zira burada, yerde ne yatmak, ne de oturmak âdettir. Bundan dolayı, bizim yüzümüze gülerek: "Siz niçin hayvan gibi yerde oturur ve yatarsınız? Yerdeki rutûbet birçok hastalık ve maraza sebep olur" derlerdi. Biz ise öyle alıştığımızı söylerdik.

Hasta bu suretle kabûl edilerek yatırıldıktan sonra, hekim gelir ve hastalığını teşhis ederek ona göre yiyeceğini tâyin eder. Yemek vaktinde, hizmetcinin biri bir *stol,* yâni bir masa getirir. Diğer birisi getirdiği beyaz *peşkir*i masanın üzerine serer, brbirini tâkîben gelen diğer hizmetciler kaşık ve bıçak, tuz ve ekmek, içine su katılmış şarab ve nihayet yemeği getirirler. Her işi, ayrı bir hizmetci görür ve sofra aynı surette kaldırılır. Akşamları, bir hizmetci gelerek hastayı kaldırır, diğer

10. Bonsignore.

birisi de yatağı düzeltir. Hasta uykuya yatırıldıktan sonra yanına, sabahleyin kaldırılıp yıkanan bir lâzımlık koyarlar. Yatak örtüleri haftada bir değiştirilir. Pazar günleri papaz gelerek hastaların günâhlarını çıkarır, hastahâne mâbedinde mes ayini icrâ eder ve komünion verir.

İşte fakir hastalara, kardeşin kardeşe ve karının kocasına yapmadığı bir sevgi ve ihtimam gösterilir. Her türlü maraza karşı ilâç mevcud olup müracaat edenlere bedava verilir. Hekimler dolaşır ve hastalara *hap, şerbet* veya *merhem* ve *yakı* verirler. Her bir yatağın üzerine, hastaya verilecek yemek hekim tarafından yazılır. Hastalar her cumartesi günü *tellak* tarafından yıkanır ve traş edilir. İyileştikten sonra, hastahâne elbişesi çıkarılıp kendi esvapları verilir ve: "Sana daha çok şeyler yapmamız lâzımdı, kusura bakma kardeşim, selâmetle git ve dualarında bizi unutma" diyerek uğurlarlar. Bu kadar sevgi gösterdikten ve iyilik yaptıktan sonra yine de "kusurma bakma" derler.

SANTA TRİNİTA

Ziyâretcilere mahsus Santa Trinita adlı büyük ve muhteşem bir kilise vardır. Oraya gelen bütün ziyâretcilere üç gün yemek verilir. Kilisenin yemekhânesi Uzunçarşı gibi uzun bir yer olup 2000 kişi istiab eder. Paskalya yortusunda burada 5-6000 kişiye yemek verilir. Esâsen her kilise ve manastırdan her gün ekmek dağıtılır.

KAPUÇİNLER

Her bir manastırda üç, beş ve sekiz yüzer keşiş vardır. Bunların meyanında Kapuçin denilen bir keşiş sınıfı vardır ki mensupları çok sert bir disiplin altında yaşayan pek dindar ve faziletli insanlardır. Bunların manastırı şehir dışında olup kendileri yalın ayak gezerler, iç gömlekleri olmadığı hâlde vücutları ip kemerle bağlı bir *şal*a bürünmüştür. Keşişler dilenmekle yaşarlar, paraya el sürmezler, asla şarab içmez ve et yemezler ve karınlarını yalnız sebze ile doyururlar. Diledikleri yemeği evvelâ fakirlere verir, kalanı da günde bir def'a olmak üzere kendileri yerler; çünkü manastırlarında dâima birçok fakir hasta ve misafir barındırırlar ve onlara hizmet ederler.

TRAPİSTLER

Çok büyük bir manastır daha vardır ki mensupları hususî nizamlarına göre ayrı ayrı hücrelerde münzevî bir hayat yaşarlar. Perşembe günleri hücrelerine çekilen keşişler, diğer perşembeye kadar hiç dışarı

çıkmaz, kat'iyen konuşmazlar ve bütün zamanı dua etmek ve günâh çıkarmakla geçirirler.

DİĞER KEŞİŞ SINIFLARI

Papa'nın emriyle dünyânın her tarafına barbar ve putperest millet-lere vaaz vermeğe giden keşişlere aid ayrı bir manastır vardır. Hıristiyanlık telkin etmek üzere Hindistan'a, Arabistan'a, İran'a ve diğer itizal içinde bulunan ülkelere giden keşişler, bu memleketlerin halkından bâzılarını Tanrı dinine döndürmeğe muvaffak olurlar, fakat bir kısmı oralarda korkunç işkencelerle öldürülürler. Keşişler bu feci âkıbetleri seve seve kabûl ederler.

Nasihatcı denilen bir kısım kesişler de vardır ki bunlar kasaba, köy ve mahallelerde dolaşarak hastaları bulur, onları tedavi eder, muztariplere ümid ve metanet telkin eder, öleceklerin günâhlarını çıkarırlar, komünion verir ve sâlim bir imanla Allah'a kavuşmalarını telkin ederler.

Ayrı ayrı giyinişli elli türlü keşiş sınıfı bulunduğunu öğrendik. Bunların bir kısmı siyah, bâzıları da beyaz *çuha*dan esvab giyerler; bir kısmı alttan siyah, üstten beyaz *şal;* bir kısmı da üstten siyah, alttan beyaz giyerler. Muhtelif renkte serpuşlar giymiş bâzı keşişler, omuzlarında kırmızı veya beyaz renk çuhadan haçlar, bâzıları da ellerinde haçlar olduğu halde dolaşırlar. Bütün bu sınıfların reisleri Roma'da bulunur. Papa, bunları üç sene müddetle muhtelif eyâletlere tâyin eder. Ma'lûm olduğu veçhile, Müslümanların da, daha az sayıda olmakla beraber, rûhânî sınıfları vardır. Meselâ, pîrleri Molla Hünkâr olan Konya Mevlevîleri, Süleyman mâbedi etrafındaki Kudüs şeyhleri, Hacı Bektaş'ı tanıyan yeniçeriler, Emir Sultan'ın müridleri olan Kayseri emîrleri gibi [11].

HUKUKÎ DÜZEN

Papa'nın her memlekette *Legat* denilen bir mümessili vardır. Bundan başka, suçlu keşişleri muhâkeme etmek ve manastır reislerini tâyin etmek üzere her sene *Generaller* gönderir. Manastır reisleri ve başrâhibler üç senede bir değiştirilir. Mevcud nizamlara göre, keşişler yalnız piskopos, piskoposlar da bizzat Papa veya legat tarafından, manastır keşişleri ise kendi reisleri tarafından muhâkeme edilirler. Ne kırallar, ne dükler ve ne de diğer her hangi yüksek mevki sahibi sivil zat, rû-

11. Müellifin, bu mevzûda ehliyetli olmayıp yanıldığı görülmektedir.

hânîleri asla muhâkeme etmek salâhiyetini haiz değildir. Ne çâre ki bizde bulunmayan bu nizam Müslümanlarda dahi vardır; zira onlarda yeniçeriler, sipahiler, softalar ve şeyhler ayrı ayrı makamlar tarafından muhâkeme edilirler ve gerek pâdişah ve gerek emîrler hiçbir zaman ulemâyı muhakeme etmeğe cesâret etmezler. Bize gelince, bu güzel nizamlar büsbütün kalkmış olup büyük ve küçük, sivil ve rûhânî hiç tefrik edilmiyor. Bizde siviller, papazları, râhibleri ve piskoposları yalnız muhâkeme etmekle kalmaz, onlara dayak da atarlar, cezâlandırırlar, sürgün ve terzil ederler. Kendilerinin vermedikleri salâhiyetleri onlardan alır ve yazmaktan hayâ ettiğim daha nice hakaretler yaparlar. Allah'tan korkmayan ve insandan utanmayan bu adamlar yalnız zamanımızda değil, eski kırallık devirlerinde de bu küstâhlığı yapmışlar, Allah'ın makbûlü olan Sahak ve Mesrop ve Lusavoriç'in torunlarına kadar diğer azizlerin başlarına nice felâketler getirmişler ve nihayet Arşakuni, Bagratuni ve Pahlav (Pehlevî) kırallıklarının ortadan kalkması ile cezâlarını bulmuşlardır. Milletimiz, bu adamların yüzünden sefâlet içine düşmüş, dillere destan olmuş ve ağzını açmaya cesâret edememiştir. Peygamber: "Tarafımdan takdis edilenlere yanaşmayın ve peygamberlerime dokunmayın" demiştir. Peygamber, bu sözünde, takdis edilenler ile papazları, peygamber tâbiri ile de ,kilise me'murlarını kasd etmiştir. Fakat ne yazık ki biz, kendi *emir, imam, şeyh* ve *ehl-i ilim*'lerine büyük hürmet eden müslümanlar kadar olamadık. Bizde, mümessil ve kilise mütevellîsi denilen mağrur siviller, rûhânîlere hükm ettikten başka, kilise ve manastır işlerine dahi karışırlar, hâsılâta el koyarlar ve mum, yağ, kurban ve derileri kendileri alarak rûhânîleri mahrum bırakırlar [12]. Allah onlardan dâvâcı olsun!.

FRENKLERE MEDHİYE

Çok iyi, dindar, mütevazı ve merhametli insanlar olan Frenkleri ne kadar da medh etsem azdır. Sadaka vermek ve dâima dua etmekle meşgûl olan bu insanlara, Allah, tevâzûlarına mükâfat olarak büyük şan ve şeref bahşetmiştir. Onlar, *mal, hazine* ve muhtelif katlı güzel evlere

12. Lâtin kilise teşkilâtına hayran olan müellifin, ermeni kilise statüsünün hikmetini anlamamış olduğu görülmektedir. Ermeni kilise teşkilâtı tam mânasiyle demokratik bir müessese olup, rûhânîlerden ziyâde sivil halk tarafından idâre ve murâkabe edilir. Akide ve mezhebe âid meselelerde, rûhânî reis ve meclislerin otoritesi kabûl edilirse de, manastır keşişlerinden mâadâ, kilisenin başı olan Katolikostan patriklere ve en ufak rütbedeki papazlara kadar bütün rûhânî mevki sahiplerinin seçiminde ekseriyet, sivil mümessillerin reyleriyle temin edilir.

mâlik olduktan başka, *kamha, atlas* ve nefis *çuha*dan elbise giyerler. Fakat bu esvaplar kırmızı ve yeşil gibi parlak renklerde olmayıp istigfar edenlerinki gibi siyaha boyanmıştır. Köylü ve şehirli herkes, hattâ kudretli İspanya kıralı dahi siyah giyer ve kiliseye yürüyerek gider. Buranın gerek rûhânî ve gerek sivil her ferdi, köylüler de dahil olmak üzere, okumuş insanlar olduklarından, filosof, mûsikîşinas, mühendis ve müneccimler onlarda bulunur. On yaşındaki çocuk bile yüzbin kuruşun hesâbını az bir zamanda rakama vurup yapabilir. Bu çocuklar, küçük yaşta din terbiyesi gördükten sonra, ana babalarından ayrı uzak diyarlarda onbeş, yirmi ve hattâ yirmibeş senelik bir tahsil hayatını geçirirler.

YEZVİTLER

Hususî büyük bir manastırda Yezvit denilen beş-altı yüz keşiş vardır ki bunlar din ve nizam hususunda çok titiz insanlardır. Aslen filosof ve teolog olan bu keşişler, günde üç def'a vaaz verirler; dünyevî arzulardan uzak olup şan ve şerefte gözleri yoktur; daima âhıret işlerini mütâlâa ederler.

SAN CUAN [13]

Birkaç gün sonra, İncilci İoannes'e ithaf edilmiş San Cuan kilisesine gittik. Çok büyük ve muhteşem bir bina olan kilisenin iki şpital'inde bin hasta vardı. Kilisenin önünde, tepesinde altın bir haçla sarı mermerden bir sütun vardı [14]. Memleketin nizam ve âdetine göre, her bir kilisenin önünde, aziz Bazil'in hayâlinde görmüş olduğu gibi, göklere müteveccih duânın senbolü olarak sütûnlar vardır. Sözü geçen sütûnun altındaki çeşmenin suyu, aziz İoannes'i temsil eden bir kartalın gagasından ve karnından akıyordu. Kartalın sağ ve sol taraflarında bulunan iki ejderin ağızlarından da su akıyordu. İçi altın ve gümüşle müzeyyen kilise fazla aydınlık ve doyulmaz güzellikte idi. Orada bulunan, hârikulâde yapılmış büyük orgun 30,000 kuruş değerinde olduğunu söylediler.

Aynı kilisenin şarkında, Konstantin tarafından yapılmış diğer büyük, fakat çok eskimiş bir kilise daha vardır. Vaftizci İoannes'in başı burada bulunur, gerçi Malta'da olduğunu söyleyenler de vardır. Bu ki-

13. San Ciovanni in Laterano.

14. Kırmızı granitten mâmûl en eski ve en yüksek Mısır dikilitaşı olup 47 m. irtifaında olan bu sütûn, Papa Sixte-Quint'in emriyle 1588'de kilisenin önüne dikilmiştir.

lisede peygamber Zekeriya'nın ve diğer bâzı azizlerin bakıyeleri de mahfuzdur. Henüz tanzim edilmiş baş-horanın üzerinde mücevher ve incilerle süslü altın bir kuddas kabı vardı ki 40,000 florin değerinde olduğu söyleniyordu. Önünde nefis bakırdan dört sütun bulunan horanın etrafında oniki havariyûnun ve başka azizlerin gümüşten iri heykelleri vaz'edilmişti.

Kilise müştemilâtından bir sapelin içinde, İmparator Konstantin'in, başında taç, elinde *boz doğan* olduğu hâlde, atlı heykeli vardı. Kilisenin altmış aded büyük sütûnu, birçok ufak sütun ve başka o kadar güzel hususiyetleri vardı ki Allah eliyle yapılmış intibâını verir. Mâbedin sağ tarafında, tavandan asılı yedi aded erguvânî renkte altın elma gördük ki türklerin buna kızıl-elma dediklerini söylediler.

SANTA MACORE [15]

San Cuan'ın yakınında, Santa Macore,yâni Büyük Meryem-ana denilen muhteşem kilise vardır. Üç kubbeli olan bu kilisede İsa'nın bağlandığı sütun, demir çemberle tutturulmuş bir hâlde mevcuttur. Yüz ve gözlerimizi ve tesbihlerimizi sütûna sürdük ve duâ ettik. Baş-horan'ın sağ ve solundaki iki ayrı şapelde birçok azizlerin ve İncilci Markus'un bakiyelerinin bulunduğunu öğrendik. Kilisenin sağ tarafında bugünkü Papa [16] tarafından, kendisine türbe olmak üzere yeni bir şapel yapılmakta idi. Pek mükellef bir bina olan bu şapelin dört duvarı ve tavanı kâmilen altın varaklı ve lâciverd nakışlı, zemin de *fususi* mermerden idi. Somaki sütunların altın değerinde olduğu söyleniyordu.

Az ileride bulunan birçok horanlı kârgir ufak bir mâbedin baş-horanı süt gibi beyaz mermerden yapılmıştı. Burada İsa'nın doğuşu, üç kıralın ve İsanın hayatının diğer sahneleri canlı bir surette hakkedilmişti.

Türk hamamı şeklinde ve içi havuzlu bir kilise de vardı ki imparator Konstantin orada yıkanırmış. Havuzun üzerinde, mermer sütunlarla tutturulmuş bir kubbe vardı. Hıristiyanlığı kabûl eden müslümanlar ve yahudiler bu havuzda vaftiz edilirler. Diğer muhtelif şapel ve horanlar da vardı. Hepsinde secde ettikten sonra eve döndük.

MİLÂD KİLİSESİ

Bir gün, ikiyüz ayaklı bir merdivenle çıkılan yüksek bir tepenin

15. Santa Maria Maggiore.
16. V. Paul (1605-1621).

üzerindeki manastıra gittik. Merdivenin başında, ağızlarından su fışkıran iki aded dişi arslanın taş heykeli vardı. Hayli dolaştığımız bu hârikulâde binânın kırk sütûnu, dört sütûna oturtulmuş bir kubbesi vardı. Binânın içi yaldız ve lâciverdle kaplı idi. Orada bulunan somaki mermerden yüksek bir mezarın kime aid olduğunu sorunca, İsa haçını bulmuş imparator Konstantin'in annesi Helene'nin olduğunu söylediler. Aynı zamanda, bu kilisenin en eski mâbed olduğunu, Mîlâd adını taşıdığını ve Kudüs'deki aynı adlı kilise keşişlerinin buraya merbut olduklarını öğrendik.

Kilisenin sağında, Papa'nın vekili olup zina ve hırsızlık gibi suçlar işleyen sivilleri muhâkeme eden şehir vâlisinin sarayı vardı. Az ileride, ejder şeklinde olup atlara binmiş iki aded taş heykeli, köşkün önünde de elinde kılıç bir atlının bakır heykeli vardı. Bu heykellerin, şehri kuranları ve imparator Konstantin'i temsil ettiklerini söylediler. Sarayın yanında, birçok yerinden su fışkıran, ortasında da elinde çiçek tutmuş güzel bir kız heykeli bulunan bir şadırvan vardı. Çeşmenin iki tarafında, ellerinde çiçek ve hurma dalları tutmuş olan dev heykeller vardı. Heykellerden birisinin ayak başparmağını ölçtüm, tam bir karış genişliğinde ve iki karış uzunluğunda idi. Öğrendiğimize göre, Romalılar vaktiyle bu heykellere taparlarmış. Diğer birçok insan, at ve başka hayvan heykelleri meyanında, başı bir küp büyüklüğünde bir kadının mermer heykeli de vardı. Bütün bu heykellerin putperestlik zamanından kaldığını ve eski imparator tahtının burada bulunduğunu söylediler.

SAN PAOLO [17]

Başka bir gün, şehre bir mil mesâfede bulunan San Paolo'yu ziyârete gittik. Sur hâricine çıkınca, yolun iki tarafında birçok manastır gördük. Yolun yarısında, kapısının üzerinde Petrus ve Paulus'u öpüşür vaziyette temsil eden fevkalâde güzel bir şapel vardı. Bu sahnenin, idâm edilmeğe götürüldüğü vakit Petrus'a rastlayan Paulus'un ağlıyarak vedâlaştığını temsil ettiğini söylerler. İşte bu şapel onların rastladıkları yerde yapılmıştır. Bütün kiliselerde, ithaf edildikleri azizlerin hayat sahnelerini gösteren kabartmalar yapılmıştır. Bu sûretle, okur yazar olmayan en acemi adamlar bile bunlara bakarak her şeyi öğrenir. İmprator Konstantin zamanından kalmış olup çok eskimiş olan bu kilise için, San Petro'nun inşâsı bittikten sonra tâmir edi-

17. San Paolo fuori le Mura.

lecektir dediler. Kapının bir tarafında aziz Diyonesius'un horanı vardı. Diğer taraftaki horanın üzerinde de, bâkire Jüstiniane'nin nâşının orada bulunduğu yazılı idi. Diyonesius'un başı kesildiği vakit büyük bir mûcize olmuştur. Aziz, kesilen başını eline alarak orada bir saat dolaştıktan sonra başını yerine koymuş ve yere yatmıştır. Kilisenin içinde, nefis mermer sütûnlarla tutturulmuş güzel bir kubbenin altında aziz havârî Paulus'un mezarı vardı. Mezarın üzerindeki süslerin, gümüş kandillerin *şafaflığı* gözleri kamaştırıyordu. Yere kapanarak kendimiz ve ölülerimizin günâhları için dua ettik. Baş-horan'a yaklaşınca hârikulâde yapılmış şeyler gördük. Horanın önündeki zemin *fususi* olup, türlü hayvan şekilleri yapılmış, aynı zamanda inşâatı yaptırmış olan papanın *mührü* resmedilmişti. Mermerlerin parlaklığı, Venedik'deki San Marko' nunki gibi insânın yüzünü aksettiriyordu. Zeminin bu kısmı, ayak basılmaması için bir sed ile çevrilmiş olup, oraya yalnız âyin icrâ eden papazlar girebilirlerdi. Baş-horanın yanı-başında, fevkalâde mûcizeler yaratan Surp Haç adlı horan vardı. Bir perde ile kapanmış olan horan, her cuma günü ve ziyaretciler geldikleri zaman açılır. Horanın üzerindeki bir kitâbeye göre, dindar ve zengin bir kadın daima gelip mukaddes Haç'ın önünde secde eder ve ağlıyarak içten dua ederdi. Günün birinde, Haç'ın üzerinden İsa'nın "Ey derin inançlı kadın, günâhların affedilsin" diye sesi duyulmuştur. Haç'ın önünde, kadının diz çökmüş vaziyetteki heykeli de yapılmıştır [18]. Bugüne kadar pek çok mûcizeler yaratan Haç'a her cuma günü, büyük sayıda ziyâretciler gelir. Ufak bir çan çalındıktan sonra perde açılır ve kalabalık halk yere kapanır. Betlem'deki Mîlâd kilisesi gibi, bu kilisede de uzunluğuna seksen aded mermer sütûn vardı; fakat bunlar eskimiş ve kararmıştı. Orada büyük bir kuyu (havuz) da bulunuyordu.

[SAN PAOLO ALLE TRE FONTANE]

İki mil uzakta, Paulus'un idam edildiği yere gittik. Burası şehre dört mil mesâfede ise de, "mil" burada daha kısa bir mesâfe ölçüsüdür. İdam mahallindeki ziyaretgâh, eski zamanlara aid büyük bir yerdi. Yanında bulunan küçük bir kilisede dua ettikten sonra Üç-pınar'a gittik. Muhteşem güzellikte yanyana çeşmelerden su içtik. Her çeşmenin suyunun başka bir tadı vardı; biri alelâde su, diğeri kan, üçüncüsü de süt tadındaydı. Kudüs'ün Kamame kilisesinden getirilmiş bir sütûna tes-

18. Ste. Brigitte de Suède.

bihlerimizi sürdük. Paulus'un başının kesilmesini gösteren manzara, mermer üzerine hakkedilmişti: Korkunç bir cellâd, iki ağızlı kılıcı ile azizin başını uçurunca, kanın sıçradığı üç noktada su fışkırmış, bunu gören cellâd korkuya kapılarak kılıcını elinden düşürmüş ve kendi sakalını yolmağa başlamış olarak tasvir edilmiştir. Diğer tarafta, Petrus'un başaşağı olmak üzere haça gerildiğini hazin bir surette resmedilmişti.

BASİLİCA SAN LORENZO FUORİ MURA

Bir ok menzili kadar yürüdükten sonra, San Sebastian adlı bir kiliseye geldik. Yolda, "Annonciation" nam bir manastıra uğrayarak dua ettik ve hayli yürüdükten sonra da San Lorenz'e vardık. Papa'nın hemşire-zâdesi olan kardinal Pursez, kiliseyi büyük bir masrafla tâmir ettiriyordu. Baş-horan'ın etrafında, zemin o kadar nefis mermerle döşenmişti ki, bütün kiliseyi bir ayna gibi aksettiriyordu. Berâberimizde gezdirdiğimiz küçük bir köpek, mermerde kendini görünce onu başka bir köpek zannederek havlamağa başladı ve biz güç hâlle susturabildik. Kilisenin altında şehir büyüklüğünde bir mağara vardı. Mumlar yakarak içeri girdik. Öğrendiğimize göre, putperestlik devrinde, aziz Sebastianos, diğer birçok azizlerle birlikte burada gizlenmişti. Otuzbeş kadem aşağı indikten sonra, zifirî karanlık, dar ve alçak bir geçitten eğilerek yürüdük. Bir yerde, etrafı mezar gibi kazılmış ayrı bir mağaranın üzerinde okuyamadığımız lâtince bir kitâbe vardı. Bir az ileride, duvarın içinde oyulmuş, aziz münzevîlerin ibadetgâhı olan iki üç mağara daha gördük. Bu sayısız yeraltı oyuk ve mağaraların önünde dua ettikten sonra geri döndük. Yolda diğer birçok manastır da vardı; fakat vakit geç olduğundan onları ziyâret edemedik.

SANTA CROCE İN GERUSALEME

Ertesi gün, şehir dışında, İsa haçının bulunduğu Santa Kıros, yâni Mübarek Haç adını taşıyan muhteşem kiliseye gittik. Haç, baş-horan'ın içinde yüksek bir yere konulmuş ve etrafında keşif sahneleri olarak Helene'nin Kudüs'e gidişi, Roma'ya dönüşü, oğlu Konstantin'in tacı giymiş ve beyaz bir ata binmiş olduğu hâlde bütün imparatorluk haşmetiyle, papazların ve büyük bir halk kitlesinin refakatinde istikbale gelişi, haçı eline alıp alayın başına geçerek Roma'ya girişi resmedilmişti. Bu sûretle mübarek Haç buraya konulduktan sonra, üzerine yapılan kiliseye "Mübarek Haç (Santa Croce)" adı verilmiştir. Bugüne kadar muhafaza edilmiş olan Haç'ı görmeğe nâil olup dua ettik.

Hacca gelenlerin, üçü şehir dâhilinde, dördü de hâricinde bulunan bu büyük kiliseleri ziyâret etmeleri şarttır. Halk, 18 mil tutan bu yolu, yalın ayak ve dua ederek; prensler ve ricâl at, katır ve arabalarla kat'eder.

[DOMİNE QUO VADİS]

Helene tarafından yapılmış, Kudüs'deki Kamame kilisesinin bir benzeri olan kârgir eski bir kilise de gördük. Şehir kapısının yakınında ise, üzerinde İsa ve Petrus'un birbiriyle konuşur vaziyetteki şekilleri hakkedilmiş bir şapel vardı. Petrus, haça mıhlanacağından korkarak kaçarken bu yerde İsa'ya rastlamış ve "Nereye gidiyorsun?" diye sorunca, İsa : "Haça gerilmek üzere Roma'ya gidiyorum" demiştir. Petrus : "Rabbim, tekrar mı çarmıha çıkmak istiyorsun" deyince, İsa : "Sen haça mıhlanmak istemiyorsan, senin yerine ben mıhlanacağım" demiştir. İsa'nın bu sözüyle neyi kasd ettiğini anlıyan Petrus, onun ayaklarına kapanmış ve : "Ey Rabbim, haça mıhlanacağım ve senin gibi baş yukarı değil, bir insan olduğum için baş aşağı gerileceğim" demiş. Bunun üzerine, İsa gözden kayb olmuş ve cesâret alan Petrus seve seve şehre dönmüştür. Kendisini yakalayıp mel'un Nero'nun önüne getirmişler; o da haça mıhlatılmasını emretmiştir. Petrus, haça mıhlatıldığı vakit, cellâdlara : "Beni rabbim gibi baş yukarı mıhlamayın, zira ben onun gibi olmağa lâyık değilim, baş aşağı mıhlayın" diye yalvarmış, onlar da istediği gibi yapmışlar. Bu sahne bütün teferruatı ile kilisenin üzerine hakkedilmiştir.

[SAN GİUSEPPE DEİ FALEGNAMİ.
CARCER MAMERTİNUS]

Başka bir gün, muhteşem bir kiliseye çevrilmiş olan Petrus'un zindanına gittik. Burası, cennet gibi güzel çiçekliklerle süslü keşiş ikâmetgâhı idi. Keşişler, demir kapılı ve yuvarlak bir şapeli göstererek, Petrus'un zincirlerinin orada bulunduğunu söylediler.[19] Baş-râhip ricâmız üzerine şapeli açtırdı, zinciri gösterdi ve kemâl-i huşû ile çıkararak hepimizin boyunlarına taktı. Zinciri yerine koyduktan sonra, havâri Andre'nin kadifeye sarılmış haçını getirdiler. Haç çok eskimiş ve aşınmış olduğundan gümüşle kaplamışlardı.

Oradan, yüksek bir tepede bulunan muhteşem San Dominik kili-

19. S. Petro'nun bağlandığı rivâyet edilen zincir, hâlen S. Pietro in Vincoli kilisesinde bulunmaktadır.

sesine gittik. Kilisenin yakınında münzevî Aleksianos'un manastırına girerek mâbedin ihtişamını temâşa ettikten sonra, münzevînin 18 sene kapandığı hücreye gittik. Hücrenin sütun ve tahtaları çürümüştü. Biraz ötede, "Allahın makbûlü olan adamı buraya sokun!" diye bir ses çıkarmış olan Meryem-ana tasvirinin bulunduğu şapele gittik ve duamızı yaptık. Bütün bu manastırlar nehrin kıyısındaki tepede inşâ edilmiştir.

Oradan, Akrakon'lu Grigor'un manastırına giderek azizin zindanı ve ibadetgâhını gördük. Papaz Sapinos ile Kiriskantos ve diğer bütün müfterilerin çarpıldığı, yüzlerinin karardığı, ağızlarının açık kaldığı ve vucûtlarının yanmış olduğu bu mâbedde, azizin mezarı üzerinde dua ettik. Gerçi bâzıları, Akrakon'un Malta'nın yakınında bir ada olduğunu ve azizin mezârının orada bulunduğunu söylüyorlar.

SANT' URBANO

Daha ileride, içi mermer sütûnlarla çevrilmiş havuza benzeyen ve bir türk hamamını andıran kubbeli bir kilise gördük. Binânın dört duvarı, Âdem'den başlıyarak bütün azizlerin çektikleri işkenceleri tasvir eden resimlerle kaplanmıştı. Bu sahnelerin önünde insanın yüreği parçalanır ve gözlerinden yaş akar. Bâzıları başından aşağıya kadar testere ile ikiye yarılmış, biri muazzam taşlar arasında - mengene altında gibi - ezilmiş ve gözleri, beyni ve barsakları dışarı akmış, bâzılarının elleri, ayakları ve dilleri kesilmiş, bir kısım kadınların memeleri *kerpedin*le koparılmış, birkaçının derisi yüzdürülmüş, bâzıları demir kancalarla parçalanmış, nihâyet hepsi de, tercüme-i hallerinde yazılı bulunduğu gibi türlü işkencelerle öldürülmüştü.

Bura halkı o kadar dindar insanlardı ki, büyük kilise ve manastırlardan mâadâ, her bir sokakta birbirinden güzel üçer, dörder ve hattâ beşer aded şapel inşâ etmişlerdir.

PANTHEON

Yassı kubbeli ve kemerli çok geniş bir kilise için, vaktiyle putperestlere aid olduğunu söylediler. Binâ muazzam bir şeydi ve en üst kubbenin etrafında birçok hücreler vardı. İnsan, hiçbir sütûna oturtulmamış olan kubbeye bakınca korkuya kapılır. Bursa'da, Kayseri'de ve diğer yerlerde böyle birçok kubbeler gördükse de, bundan daha dehşetlisine rastlamadık. Vaktiyle, devlerin tapınağı olan bu binâ, şimdi cümle azizlere ithaf edilmiş bir kilisedir. Dış taraftaki sekiz aded kalın ve yüksek sütûnlardan birini ölçtüm, üç kulaç kalınlığında ve yedi kulaç uzun-

luğunda idi. Ayasofya'nınkinden daha büyük olan iki kanatlı kapının genişliği üç, yüksekliği beş kulaçtı. Nefis bakırdan yapılmış kapı pervazlarının altınla karışık olduğu rivâyet ediliyor.

Bunun yanbaşında birbirine merbut yedi kilise daha vardır.

Oradan, Jülianus'un, Diokletianus'un, Maksimianus'un, Nero'nun ve diğer putperest imparatorların saraylarını görmeğe gittik. Fakat bunlar harâb hâlde olup yalnız temelleri ve diğer bâzı izler kalmıştı. Yüksek sütûnlar ve türlü hayvan kabartmalarını hâvi muazzam taşlar yerlerinden çıkarılıp öteye beriye atılmıştı.

KOLOSEUM VE DİĞER BİNÂLAR

Kutu gibi yuvarlak, pek büyük ve on insan boyu yüksekliğinde bir *saray* da vardı. Bu sarayın içinde evler ve etrafında, yukarısına kadar üç kat üzerinde odalar yapılmıştı. Bina kâmilen beyaz mermerdendi. Eski imparatorların eğlence mahalli olan bu binâda, yırtıcı hayvanlar bulunduruluyordu ve, rivayete göre, Ignatios burada hayvanların önüne atılmıştı.

İmparator Aziz Konstantin'in yüksek bir mevki'de bulunan çok güzel fakat kısmen harab olan sarayını da gördük. Kilisenin yakınında, Pilatus'un müteaddid katlı köşkü vardı; fakat bu bina şimdi samanlık olarak kullanılıyordu.

Bir dörtyol ağzında dört cenahın başında dört aded dev heykelin önünde çeşmeler vardı. Heykeller, ellerinde hurma ve zeytin dalları ve putperestlik zamanından kalma hayvanlar tutmuşlardı. İstanbul'un Avrat-pazarı'ndaki gibi iki büyük mermer sütûn vardı. Sütûnlardan birinin üzerinde, elinde anahtar olduğu hâlde Petrus, diğerinin üzerinde de yaldızlı bakırdan Paulus'un heykelleri vaz'edilmişti. Sütunlar, birbirinden uzak, sur kapılarının önünde karşılıklı olarak dikilmişti.

Ermeni kilisesi, Santa Maria Ejipçiska, yâni Mısırlı Meryem-ana adını taşır.

Şimdiye kadar tavsif ettiğim şeyler nehrin beri tarafında ve şehrin yarısını teşkil eden yerdedir. Bir gün de nehrin öbür tarafına geçtik. Orada, Çiçilya yâni Kilikya bâkiresi adını taşıyan hârikulâde güzel muhteşem bir kiliseyi ziyâret ettik. Kilisede, kırk aded büyük gümüş kandil ve her birinin altında gümüş tepsi bulunan otuz aded *şamdan* saydık. Kilisenin bodrum katında, ayna gibi parlayan somaki horanın altında azize bâkirenin mezârı bulunuyordu. Orada, okuyucuyu usandır-

mamak için tavsif etmeği sarf-ı nazar eylediğim diğer pek çok güzel eserler ve tasvirler de gördük.

Sonra, Petrus'un haça mıhlandığı manastıra gittik. Bu muhteşem kilise, yüksek bir mevki'de olduğundan, bütün şehir bir elma şeklinde gözümüzün önünde idi. Kiliseye girerek birçok eserler gördük. Petrus'un haça gerildiği mahal 12 kadem aşağıda olup *türbe* şeklinde kemerli ve sütûnlarla süslü bir mezar haline getirilmişti. Azizin mıhlandığı iki sütûn da hâlâ mevcuttu. Yere kapanarak dua ettik, günahlarımızın affını diledik, sonra eve döndük.

Başka bir gün, havâri Bartelemios'a ithaf edilmiş manastıra dua etmeğe gittik. Azizin mukaddes bakiyesini havi, demir çemberlerle tahkim edilmiş mermer sandık, âyin masasının üzerine konulmuştu ve üzerinde gece gündüz yanan bir kandil asılı idi. Bu manastırın yakınında, biribirinden güzel ve yekdiğerine merbut diğer dört manastır daha vardı. Şehirde, ziyâret edemediğimiz daha pek çok kilise ve manastır vardı.

Daha ileride, geniş bir *meydan*da, Ayasofya gibi yüksek ve kalın sütunlu büyük bir kilise vardı. Buna bir ok menzili mesâfede, nehir gibi çağıldayan bir şadırvan gördük. Çeşmenin suyu iki dişi arslan heykelinin ağızlarından akıyordu. Şadırvanın bir tarafına Mûsa, diğer tarafına da Aron'un taştan büyük heykelleri vaz'edilmişti. Çeşmenin karşı tarafında, temâmen Kudüs'teki Kamame kilisesinin şeklinde, güzel bir kilise yapılmıştı. Kilisenin içinde İsa kabrinin resmi ve diğer yaldızlı resimler vardı.

ÇEŞME VE HAVUZLAR

Roma'da, havuzlu ve şadırvanlı binlerce çeşme vardır. Her biri ayrı ayrı *temaşa*ya şâyan bulunan bu çeşmelerin suyu iki üç *mızrak* boyu kadar yükseğe çıkar. Gördüğümüz alaca mermerden *sini*ye benzeyen büyük bir *havuz*u ölçtük, tam on *kulaç* geldi. Diğer hârikulâde çeşmelerin bâzılarının üzerinde, canlı mahlûklar gibi oynayan ve gülen çocuklar, bir kısmında iki ayağı üzerinde şahlanmış geyikler, bâzı havuzların etrafında ağızlarından su akan tavuk ve ördek heykeleri sıralanmıştı. Çeşmelerden birinin suyu yılanların göbeğinden, bâzılarının da kızların memelerinden, ayıb yerlerinden ve çocukların mahrem âzâlarından akıyordu.

Bir çarşının içinde bulunan büyük bir havuzun etrafına korkunç in-

san ve iğrenç cadı heykelleri vaz'edilmişti. Heykellerin bir kısmı boru çalıyor ve yanakları öyle şişmiş vaziyette bulunuyordu ki canlı oldukları intibâı hâsıl oluyordu. Fakat ne çâre ki burada suyun kıymetini bilmezler, yalnız hayvanlara içirirler ve yemek pişirmekte kullanırlar. Yaz sıcağında soğuk su içmek istediğimiz vakit, "sakın içmeyin, ölürsünüz" diyerek bırakmazlar, şarab verirlerdi. Yazık bu havuzlara ve nefis sulara! Kıymetini bilmiyor ve şarabdan başka bir şey içmiyorlar. Kendilerince su içen ölür, bize göre su hayâttır.

NOEL YORTUSUNDA PAPA'NIN SAN PETRO'YA GİDİŞİ

Frenklerin Noel yortusu günü olan 25 Aralıkta, iki atlı bir *araba* getirerek Vardapet'i, Papa'nın mes âyini icrâ edeceği San Petro kilisesine dâvet ettiler. O gün, kilise rengârenk *libas,* çiçekler, zeytin ve hurma dalları ile süslenmişti. Kilisede o kadar büyük bir izdiham vardı ki içeri giremedik ve Papanın adamları kalabalığı güç hâlle yararak bizi Papa'nın makamına yakın bir yere götürebildiler. Papa'nın ve kardinallerin kilisedeki hususî mevkîi baş-horan'da, halkın rahatsız etmemesi için parmaklıkla çevrilmiş geniş bir yerdi. Bu kısmın kapısını açarak bizi içeri aldılar. Papa'nın altın koltuğu güzel bir kubbenin altında dokuz kademe yüksek bir yerde idi. Kilisenin içinde ayrı bir şapel teşkil eden bu kısımda, Kudüs'deki Hazreti Yâkub ve Süleyman mabedlerinden getirilmiş altı sütûna oturtulmuş bir kubbenin altında, âyin masasının önünde pek kıymetli bir ipek divan halısı serili idi. Üst üste üç sıra oturulacak yerlerin alt kısmı *bonsinor*lara, ortası serpiskoposlara, üst kısmı da kardinallere âid idi. Bir saat kadar bekledikten sonra, dört hârikulâde tac getirdiler. İkisi bizimkiler gibi hafif, miğfere benzeyen diğer ikisi de üç katlı ve yuvarlak olup *lal, elmas, zümrüt* ve *yakut* gibi iri mücevherlerle süslü idi. Bir tâcın yüzbin florin değerinde olduğu söylenirdi. Masanın üzerinde, oniki havârinin insan boyunda gümüş heykelleri, gümüş büyük *şamdan*lar, altından ve inci ile mücevher kaplı âyin kupaları ve diğer âyin eşyası konulmuştu. Biz bunları hayretle temâşa ederken, piskoposun biri, gümüş kaideli uzun saplı bir haç getirdi ve masanın üzerine koydu. Böylece Papa'nın gelmekte olduğu haber veriliyordu; çünkü o nereye gitse peşinden haç götürülür. Alayın önünden prensler, arkasından papazlar ve rütbeli rûhânîler, sonra piskoposlar, bonsinorlar, bunları tâkîben kardinaller ve en nihayette Papa geliyordu. Papa, altı piskoposun taşıdığı bir *mahfe*nin içinde oturuyordu. Kaideye

göre, Papa kiliseye gittiği vakit, mahfeyi, insanlar; başka bir yere gittiği vakit ise katırlar taşır. Papa bu sûretle ilerlerken önünden geçtiği halk başını eğerek diz çöküyor ve: "Aziz peder, bizi takdis eyle" diye bağırıyor, o da yukarıdan haç işâreti yaparak halkı takdis ediyordu. Âyin masasının önüne gelindiği zaman, Papa aşağı indi, diz çökerek dua etti ve sonra halka dönerek haç işâreti yaptı ve kardinalleri selâmladı. Herkes secde ederek selâmladıktan ve Papa kendi yerine oturduktan sonra, önce piskoposlar yaklaşarak ayağını öptüler ve geri geri giderek yerlerine oturdular. Sonra *bonsinor*lar gidip dizini öptüler ve bunları müteâkıb kardinaller elini öptüler. Selâm merâsimi bittikten sonra, Papa'ya, *altembas* dedikleri pek kıymetli bir libas giydirdiler. Bu kar gibi beyaz kumaşın arşını 300 kuruş değerindedir. Libasın zîkıymet bir zümrütle süslü haç şeklinde iri bir düğmesi vardı. Papa'nın başına nâdir güzellikte üç katlı bir tac konuldu. Parmağında ise, alev gibi parlayan bir elmas yüzük vardı. Papa'dan sonra, sıra ile kardinaller ve bonsinorlar libaslarını ve taclarını giyerek Papa'nın etrafını aldılar. Papa'ya yakın olarak, sağda İspanya kıralının; solda da İmparatorun elçileri başta olmak üzere diğer devletlerin vekilleri oturuyorlardı. Zira bütün kıralların, sadâkatlarının alâmeti olarak papa nezdinde elçileri vardır ki bunlar, İstanbul ve Haleb'dekiler gibi her üç senede bir değiştirilirler.

Papa, dua veya İncil okuduğu vakit, herkes secde ediyordu. Bonsinorların tâcı tek haçlı, serpiskoposlarınki iki haçlı ve yassı, kardinallerinki ise, çatal şeklinde ve daha kıymetli idi. Bu rûhânîler dua okumak için Papa'nın etrafını aldıkları vakit, parlayan tacların çokluğu heyecanlı bir manzara teşkil ediyordu. Papa mes âyini icrâ ederken pek tatlı sesli bir *hadım* teganni ediyordu. Öğrendiğimize göre, bu adam papadan elli altın kuruş haftalık alır. Her kilisede güzel sesli usta hânendeler vardı; fakat bunun gibisini görmedik. Âyin esnâsında çalınan çanların, orgların ve trampetlerin sesi bütün şehri tutuyor ve ruhları şenlendiriyordu.

Mes âyini bittikten sonra, Papa istekli prenslere bizzat komünion verdi. Âyin temâmen bittikten sonra, Papa, *mahfe* içinde aynı alayla geri döndü. Sarayına girdiği vakit *top* ve *tüfenk* atıldı, borular çalındı ve halk sevinç ve şenlik içinde çalkandı. Asker ve zâdegânın güneşin altında parlıyan zırhları, miğferleri, yalın kılıçları ve mızrakları gözleri kamaştırıyordu.

Roma'nın İstanbul gibi birbirinden uzak yedi yüksek *kal'e* (tepe?) si vardır. Öyle bir tertibat varmış ki eskiden bunların tepelerine kadar kurşun borularla su çıkarmış, fakat şimdi harab olmuş bu tertibatın yalnız boruları görülmektedir.

Bu yılda, Alman imparatoru Mateos vefat etti [20].

San Petro'nun yakınında, kemiklerle dolu küçük bir kilise vardı. Buraya girerek, duvara dayatılmış saç ve sakalı yerinde bir nâş gördük. Merâk ederek sorunca, bu kilisenin yabancılara mahsus bir mezarlık olduğunu, burada gömülenlerin 24 saat içinde iskelet hâline geldiklerini, fakat bu adamın, yerli olduğu hâlde yabancıyım deyip kabul edildiğini, öldükten sonra oraya gömüldüğünü; fakat adamın nâşı çürümeyip görüldüğü gibi kalmış olduğunu söylediler. Bu mûcizenin sebebini sorunca, bâzıları, İsa'yı ele verene [21] verilmiş para ile satın alınan yerden buraya toprak getirilmiş, diğer bâzı kimseler de, İsa'nın kanı ile yoğrulmuş topraktan getirilmiş olduğu için vuku' bulduğunu söylediler.

İsa'nın peştemalını da gördüğümüz bu mahalde pek çok mukaddes eşya ve aziz bakıyeleri mevcuttu ki bunları kısmen satın almak, kısmen de aşırmak suretiyle ele geçirmişlerdir.

MEKTEPLER

Papa'nın 72 havâri ve 72 millet sayısına tekabül eden 72 kardinali vardır ki, her biri, daha evvel söylediğimiz gibi, bir milletin başı mevkîindedir. Zira Roma'da 72 millete âid, ayrı kilise, mektep ve şpital vardır.

Roma'da bulunan umuma âid büyük bir mektepte her gün teoloji, felsefe, hendese, astronomi, matematik, Aristo'nun ve Porfir'in yazıları ve mûsîki tedris edilir. Muhtelif eyâlet ve memleketlerden gelen 5-6000 talebe arasında fakir, zengin, prens-zâde ve genç rûhânîler vardır. Birçok filosof ve teologlar, eskiden Atina'da olduğu gibi, şimdi Roma'da toplanmışlardır. Talebeler, Papa'nın hesabına 10, 15 ve bâzan da 20 sene tahsil görürler. Bizde ise, ne yazık ki ilim ve tahsile ehemmiyet verilmiyor ve şâyed bir çocuk okumağa verilirse bir az büyüdükten sonra "bu kadarı yetişir" diyerek ancak yarım yamalak bir şey öğrendikten sonra geri alınıyor.

20. Alman imparatoru Mathias (1612-1619) öldüğü vakit, Simeon, Roma'da olmayıp Lehistan'a dönmüş bulunuyordu. Anlaşıldığına göre, "bu yıl" demekle eserin te'lif senesini kast etmiştir.

21. Yuda kast edilmiştir.

Papa'nın gelirini sorunca, günde (24 ?) kuruş olduğunu ve bunun kendisine aid asker ve donanmaya, şahsî ihtiyaçlarına ve sadakaya mahsus olmak üzere üç kısma ayırıp harcadığını öğrendik. Papa'nın hususî bir *vekil*i senede 40,000 kuruş sadaka tevzi eder, diğer bir vekil, yetim kızları evlendirmek, yetim oğlanları da *zanat*a vermekle vazifelendirilmişlerdir. Başka bir vekil,büyük hastahâneye nezâret eder, diğer birisi de, hacca gelen binlerce fakire sadaka dağıtır. Hususî bir vekil de vardır ki, muhtelif memleketlerden misafir olarak gelen her rütbedeki ruhanîleri kabûl etmek ve onların ihtiyaçları ile meşgul olmakla mükelleftir. Nitekim, Âmid'den gelen Süryanî patriğine bin kuruş tahsis edildikten başka,haftada bir sığır, üç koyun, elli tavuk, beş "mar" şarab, günde on ekmek, sirke, tuz, sebze v.s. tâyin edilmişti. Rumlardan da birçok gelen oluyor. Ermenilerden ise, seyyar keşişlerden mâadâ her sene beş altı piskopos ve vardapet Roma'ya gelirler. Papa, bütün bu masraflardan başka, bâzan kırallara da nakdî yardımda bulunur.

Okuyucuların sabırla dinlemelerini istirham ederek, Papa'nın yaptığı masrafları sıralamak istiyorum:

Önce kendi şahsî masrafını kaydedeyim. Sofrasında her gün 12 kişinin hazır bulunması ve kendisinin onlara bizzat hizmet etmesi âdetdendir. Gerçi şimdi sofrada bizzat hazır bulunmuyor. Bunun sebebini şu sûretle anlattılar: Bir gün, sofrada hazır bulunan bir fransız, içkiye tahammül edemiyerek sofranın üzerine kusmuş, Papa da tiksinmiştir. Başka bir gün de, son derece sarhoş olan bir ermeni, Papa'nın elini öpmek istemiş ve bu hareketi sırasında sofrayı devirerek şarabı Papa'nın üzerine dökmüştür. Papa, bu vak'adan sonra ,misafirlerin başka bir sofraya oturtulmasını ve onlara büyük kahyanın hizmet etmesini emretmiştir. Bir gün beni de Papanın sofrasına dâvet ettiler. Toplandıktan sonra gümüş bir leğen ve ıbrıkla su getirdiler, ellerimizi yıkadık, verilen peşkirle kuruttuk ve sıra ile sofraya oturtulduk. Birbiri arkasından muhtelif yemek ve adam başına bir *okka* nefis şarab getirildi. İsteyen şarabı su kattıktan sorna içer, bittikten sonra tekrar getirirler. Ermeniler, yedi senelik eski şarabı su katmadan içerler. Sofrada, havâriyyun sayısında 12 kişi idik ve rütbeli keşişler hizmet ediyorlardı. Başka bir sofrada 72 kişi vardı. Her birimize yedi sekiz tepsi nefis yemek getirildi. İstediğin kadarını yedikten sonra kalanı, beraber götürmen için *mahrama*na koyarlar. Yemekler o kadar nefisdir ki, bir *lokma*sı, bir *rub* de-

ğerindedir. Yemekten sonra *şekerleme* ve *helva* getirirler. Kaşık, bıçak ve tepsi ve diğer sofra eşyası hep gümüştendir. Ermenilere çok hürmet eder ve onları sofranın başına oturturlar.

Papa'nın, sarayından her çıkışında, fakirlere 25 kuruş tevzî edilmesi âdettir. Papa, uzak bir yere giderken, biri önden diğer arkadan olmak üzere iki katırın üzerine yerleştirilmiş *mahfe*de oturur. Ayrıca, yedek olarak, kırmızı *mahmur*'la örtülü altı beyaz katır *mahfe*yi tâkîb eder. Papanın etrafını, kendisi gibi kırmızı giyinen ve *tudaş* [22] denilen sakallı alman askerleri alır.

Papa her sene 500 genci evlendirir ve beher kadına ayrıca *cihaz*, erkeğe de, adamına göre 50 veya 100 kuruş *sermaye* verir. Nizama göre, her manastır dahi, imkân dahilinde 50-60 yetim kızı ve fakir genci evlendirir; zira bu memlekette kızların sayısı erkeklerinkinden fazla olduğundan, Lehistan'da olduğu gibi, erkekler para almayınca kızı almazlar.

Papa, yüzlerce fakir rûhânîden başka, sivil halktan yoksul ihtiyarlara, düşkünlere, yetim ve öksüzlere dahi tahsisat ayırmış olup, onlara günlük ihtiyaçları olan ekmek, şarab, et ve diğer yiyecek verilir. Her taraftan hacca gelen bütün insanlar üç gün Papa'nın hesabına iâşe edilir. Bunlardan sivillere 5'er, papazlara 10, 15 veya 20'şer, piskoposlara 100'er, vardapetlere 200-300'er kuruş harçlık da verilir.

Papa, hıristiyanlığı kabûl eden bütün yahudi ve müslümanları baştan ayağa kadar giydirdikten mâadâ, *nafaka* bağlar ve *sermaye* olarak adamına göre 10, 20 veya 30 kuruş verir.

Bütün yetim ve âciz erkek ve kız çocuklar toplatılarak zanaata verilir, çünkü orada yerli ve yabancı bu gibi pek çok çocuk vardır.

Papa, her sene, mübârek perşembe günü, 12 kişinin ayağını bizzat yıkar [23]. Onları bir gün evvel hamama gönderir, iç çamaşırlarından başka, beyaz çuhadan elbise ve papuç verir ve ayaklarını yıkadıktan sonra, ermeni olanı başta olmak üzere, onları sofraya oturtur. Her birini havârilerin adı ile tesmiye eder, yemekten sonra da hediye olarak ikişer *tesbih*, biri altın diğeri gümüş olmak üzere ikişer haç verir.

22. Tedeochi.

23. İsa'nın, tevâzu misâli olarak kendi şâgirdlerine yapmış olduğu bu hareket, Paskalya'dan önceki perşembe günü bütün hıristiyan kiliselerinde âyin olarak icrâ edliir.

Daha evvel söylediğimiz gibi, bir şehir kadar büyük ve kalabalık bir bina olan San Spirit şpitali'nin yemek, yatak, odun ve diğer bütün ihtiyaçlarının bedeli Papa tarafından ödenir.

Roma'da 72 millet toplanmış olup her birine mahsus kilise, şpital ve mektebin mesarifi Papa tarafından te'min edilir. Bunların meyanında Ermenilerin de kilise, şpital ve mektepleri varsa da, ermeniler az olduğundan yalnız iki çocuk mevcuttur. Buradaki ermeniler *basma* kitaplar da çıkarmışlardır ki bunları gözümüzle gördük. Bizi, bizden ziyâde düşünmüş olan bu hayırsever insanlara Allah rahmet eylesin. Bir *basma*nın onbin kuruşa mal olduğunu söylediler. Milletimizin *ihmal*ciliğinden dolayı, Venedik'te olduğu gibi, buradaki *basma* işi de ehli bulunmadığı için şimdi *battal* olmuştur [24].

Papa memleketinde insanlara karşı o kadar *şefkat* vardır ki oraya iltică eden bütütn esirler âzâd edilirler. Esir, hıristiyanlığı kabûl ederek vaftiz edildiği takdirde, İspanya kıralının bile hatırı sayılmayor ve adam serbest bırakılıyor. Diğer yerlerde ise, vaftiz olursa da, çâresizlikten yapmıştır, samimî olsa evinde serbest yaşadığı zaman yapardı, diyerek kabûl etmezler. Fakat Papa, vaftiz olanı kabûl eder ve serbest bırakır.

Yakalanan, *çengele* vurulan veya boğulan hırsız ve diğer fenâ insanların defnedildiği hususî bir kilise vardır. Papazlar, âyin elbiselerini giymiş ve âyin eşyâsı ellerinde olduğu hâlde bu kiliseye gelerek cellâdlar işlerini bitirinceye kadar orada beklerler, sonra, îdam edilenin nâşını *çengel*den veya darağacından indirerek siyah *çuha* ile örtülü tabuta koyarlar ve tam âyinle defnederler.

Papa'nın, 500 kuruş geliri olan beliğ bir *vekil*i vardır ki her gün hapishâneye giderek *yoklama* ve *teftiş* yapar. Bu zat, mahpusları isticvab ederek hapis müddetlerini ve suçlu olup olmadıklarını tahkik eder. Zira mahpusların içinde çok def'a mâsum insanlar bulunduğu görülmüştür. Bunlar, dil bilmeyen *garib* ve kimsesiz insanlar olup kendilerini anlatamamış ve Baba Câfer gibi bu büyük *zindan*ın içinde senelerce kalmış

24. İlk ermeni matbaası, 1513 senesinde, Meğabard (günahkâr) Hagop tarafından Venedik'te; Roma'daki matbaa ise, 1566 senesinde Tokat'lı Abgar adında diğer bir ermeni tarafından kurulmuş, fakat cesûrâne bir teşebbüs mahsûlü olan her iki matbaanın ömürleri kısa sürmüştür.

olabilirler. İşte Papa'nın *vekili*, hâkime mürâcaat ederek bu âciz ve mâsum insanları hapisten kurtarır.

Papa, müslüman devletlere karşı *sefere* çıkan kırallara bâzan *hazine* gönderir. Bundan başka, San Petro kilisesinin muazzam inşâatı için lâzım olan parayı kendisi tamamlar. Papa'nın gizlice verdiği diğer birçok yardım ve sadakanın hesâbını yalnız Allah bilir.

Papalığa dâimâ yaşlı olanı seçerler ve o, bu makamda ancak dört beş sene yaşar. Böyle olduğu hâlde, mu'tezil kötü milletler ona karşı dil uzatır ve birçok iftirâlarda bulunurlar. Fakat Papa bî-günâh olup müfteriler kıyâmet günü cezalarını göreceklerdir.

KARDİNALLER

Kardinaller de şehir, köy, çiftlik ve diğer gelirlere sahib olup çok zengin ve devletlu zatlardır. Kardinaller her perşembe günü Papa'nın nezdinde *divan* kurarlar. O gün, San Petro meydanı altı atlı ve yaldızlı mükellef arabalarla dolar. *İskarlet çuha* ile örtülü bu arabalardan her biri bin kuruş değerindedir.

Kardinaller kendi hesabına kiliseler, manastırlar, şpitaller ve mektepler inşâ ederler. Birçok yerde kemerli ve müteaddid gözlü büyük köprüler, tehlikeli yollarda hanlar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Gizlice yaptıkları iâne ve yardımları da pek çoktur. Bâzıları her cumartesi günü hapishâneye yemek ve şarab gönderirler. Bir kısmı, mübarek perşembe günü büyük *zindan*a giderek iki üç borçlunun borcunu ödeyerek serbest bırakırlar. Bâzıları da, birçok yoksul kimselerin senelik iâşesini te'min ederler ve beş altı yetim kıza *cihaz* vererek evlendirirler. Papa büyük bir adama iâne verdiği takdirde, kardinallerin de buna iştirâk etmeleri âdettir.

Kardinallerin de kendilerine tâbi' iki veya üç *bonsinor*u vardır ki, bunlar, kardinallerin emirlerine göre, muhtelif yerlerde dolaşır ve lüzumunda papaz tâyin ve takdis ederler. Kardinallerin, her biri 30-40,000 kuruş değerinde mükellef sarayları ve muhteşem bahçeleri vardır.

Roma şehri içinde kaç rûhânî mevcud bulunduğunu merak ederek, bir zaman Papa'nın emri ile yapılan sayımda 100,000 kişiye bâliğ olduğunu öğrendik.

PAPA'NIN YAZLIK SARAYI

Papa'nın, biri San Petro'nun yanında, diğeri de Monte Kaval (Monte Cavalo) denilen yüksek bir *yayla*da olmak üzere iki sarayı vardır.

Papa, havâsı mûtedil olduğundan yazları burada geçirir, çünkü Roma'nın çok fena, kasvet veren bir havası vardır. Oraya gittiğimizde, bahçevanlar büyük hüsnükabûl gösterdiler; ziyâretimizden haberdâr edilen *bostancıbaşı,* elinde birçok anahtarla gelerek her tarafı bizzat gezdirmeyi deruhde etti. Sarayın önünde, iki dev adamın yedeğinde korkunç şekilli iki at heykeli vardı. İçeri girerek her biri başka güzellikte olan bütün sofaları gezdik. Sofalardan bâzıları *libas,* bir kısmı *kadife,* bâzısı *çuha,* parlak *mermer* veya yaldızla kaplı idi. Her bir odada birçok *tuhfe* bulunuyordu. Odanın birisinde mücevherli ve *zernişan* siyah bir mermer masa vardı. Üzerinde insan tasvirleri bulunan ve *lâcuverd* kaplı diğer masalar da gördük. Hârikulâde bir tasvir gördük ki karşıdan bakıldığı vakit İsa, sağdan bakılınca kucağında İsa olduğu halde Meryem-ana, sol taraftan bakılınca da sütûna bağlı vaziyette İsa görülüyordu. Sarayda, muhteşem bir sûrette döşeli ve *tuhfe* ile dolu 400 oda vardı. Bu yüksek yerden Roma şehri bir elma gibi yuvarlak şekilde görülüyordu.

Saray bahçesinde, içlerinden su fışkıran muhtelif şekillerde bir çok taş heykel dikilmişti. Ayrıca müteaddid çeşme ve hârikulâde yapılı *şadırvan*lar göze çarpıyordu. Fışkıran su, iki insan boyu kadar yükseğe çıkıyordu. Daima yeşil kalan bir nevi nebat vardı ki "khimel" [25] gibi duvarları yeşil *atlas* ile kaplamıştı. Bahçenin az ilerisinde bulunan kubbeli bir çeşmenin içinde acayip bir şekilde ve boru çalar vaziyetinde insan heykelleri vardı. Borulardan ses yerine su fışkırıyor ve yukarıda konulan *maymun* heykelleri, alttaki çalgıcıların üzerine işeyorlardı. *Şadırvan*lar balıkla dolu idi. Diğer bir şadırvanın üzerinde, elinde tuttuğu büyük bir aynaya bakan güzel bir kız heykeline yaklaşarak hayretle baktığımız vakit, heykelin elindeki ayna derhal bir yana çevrildi ve kızın ağzından üzerimize su fışkırdı. Bunun üzerine telâşa kapılarak oradan uzaklaştk. Diğer bir çeşme de gördük ki etrafında sıralanmış *maskara* insan şekilleri, gelen geçenleri ıslatıyordu. Heykellerin meyanında ejder, yılan ve envâ-ı hayvan şekilleri vardı ve hepsi de canlı mahlûklar gibi görünüyordu.

Daha ileride, türlü meyvelerle dolu bir ağaç gördük. Ağacın altında durarak hayretle seyr ettiğimiz zaman şiddetli bir sağanak koptu ve ağacın dallarından akan su ile sır-sıklam olarak kaçtık. Aynı ağacın karşısında, türlü balıklarla dolu bir havuzu temâşa ederken ayağımızın al-

25. Lehçe : *chimel;* lâtince : *humulus lupulus;* fransızca : *houblon.*

tından ansızın su fışkırmağa başladı. Kaçmağa başladık, fakat su arkamızdan yetişiyordu. Bunun sırrını merak edip rehberimizden îzâhat ricâ ettik. O da, yerde tanzim edilmiş kurşun *oluk ve lüle*ler gösterdi. Öyle bir tertibat yapılmıştı ki musluklar açılınca su yukarı fışkırıyor ve orada bulunanları ıslatıyordu. Bütün bunlar, insanları güldürmek için yapılan *maskaralık*lardı. Akıllı insanlar bundan haz duyuyor, câhiller ise aldanıyorlardı.

Bahçenin iç kısımlarında insan biçiminde hayvanlar, deniz kızları ve korkunç ejder heykelleri gördük. Duvarla çevrilmiş büyük bir *havuz*un kenârına dayanılınca, taşlar yerinden oynayıp insan suya düşerek iyice ıslanıyordu. Sonra bizi Papa'nın yemekhânesine götürdüler. Burası kilise horanı (abside) gibi kubbeli yuvarlak bir yerdi ve kapıların üzerinde hârikulâde şeyler işlenmişti. Kapı kanatlarından biri San Petro'yu temsil ediyor ve üzerinde öyle bir su tertibatı yapılmıştı ki, su koyverilince San Petro harekete geçer ve elindeki anahtarla kapıyı vururdu. Bunun üzerine San Paulus kapıyı açar ve su, bir insan boyu kadar yükseğe fışkırarak orada bulunanların üzerine serpilirdi. Papa'nın oturduğu yer "abside" şeklinde olup rengârenk ve yaldızlı nakışlarla kaplı idi. Yemekte hazır bulunanlar için de rütbelerine göre masa ve *iskemle*ler sıralanmıştı. Papa yemek yediği vakit orgların kendi kendine türlü havalar çaldığını söylediler. Ricâmızı yerine getirerek odayı açtılar, suyu koyverdiler ve *dolap*lar dolunca, kimse müdâhale etmeden istenilen *ezgi* çalınmağa başladı. Biz hayret içinde temâşa ederken, durduğumuz yerden su fışkırmağa ve yağmur gibi üzerimize dökülmeğe başladı. Güç hâlle kaçarak ıslanmaktan kurtulabildik. Bir az ileride, dalları üzerinde her türlü kuş ve hayvanın durduğu hârikulâde bir ağaç gördük. Köpek, arslan, at, deve, tavus kuşu, horoz, güvercin, kaz, ördek, arabaya koşturulmuş atlardan ibaret olan bütün bu hayvanların ağzından su akıyordu. Birer birer yazmakla bitmiyecek daha nice şeyler gördük. Şunu da ilâve edeyim ki, hiç görmediğimiz meyve ağaçlarından mâadâ turunç ve portakal çok mebzûldu; müteaddid iri *ağaçkavunu* duvarlardan sarkıyor ve duvarlar boyunca dizilmiş gül fidanlarının mis kokuları etrafa yayılıyordu. Bahçe zemini, kalemle çizilmiş gibi muntazam bir sûrette yeşil nakış ve armalarla kaplı, yollar ise o kadar dolambaçlı idi ki insan gideceği yeri şaşırır ve kayb olurdu. O gün, böyle hârika şeyler gördükten sonra eve döndük.

Başka bir gün de Papa'nın diğer bir bahçesine giderek orada da

hayret verici şeyler gördük. Yumuşak kayadan yapılmış yüksek tepelerden dereler akıyor ve vâdilerde koyunlar otluyordu. Bu sun'î dağın önünde, etrafında haç şeklinde dört çeşme, bunların önünde de taş sıralar vardı. İnsan bunlara oturunca, sıra suyun içine batıyor ve oturan iyice ıslanıyordu. Buranın zemini de kâmilen nakışlı idi ve çeşmenin suyu iki üç mızrak boyu yükseğe çıkıyordu. O kadar güzel fidan ve çiçekler vardı ki gelip geçenler meftûn oluyorlardı.

BÜYÜK KARDİNALİN BAHÇESİ

Büyük kardinale âid bahçeye de gittik. Orada ilk gördüğümüz şey, taştan yapılmış ve canlı imiş gibi zincirle bağlı iki büyük *samsun*[25] idi. Bu hayvan heykelleri o kadar canlı görünüyordu ki önce hakîkaten korktuk. Hattâ, beraber gezdirdiğimiz küçük köpek dahi korkusundan dona kaldı ve ilerlemeğe cesâret edemiyerek uzaktan havlamağa başladı. Köpeğimizi güç hâlle başka bir yoldan yanımıza alabildik. Bir az ileride, yine taştan yapılmış koyun ve domuzlar otlar vaziyette canlı imiş gibi duruyordu. Büyük bir *havuz*un üzerinde dört aded siyah arap heykeli dikilmişti; bunların üzerlerinde de kanatlarını açmış bir kartalın gagasından yağmur gibi ince bir su serpiliyordu. Bahçenin bir yerinde, birbiriyle savaşan tunçtan birçok insan heykelleri vaz'edilmişti. Bunların biri diz çökmüş ve yayını germiş, diğer birisi de kaldırdığı taşı ona atmak üzere, başkaları ağacın altında *tüfenk*le nişan alır vaziyette idiler.

Geniş bir meydanın ortasında, etrafı sıralarla çevrili büyük bir masa konulmuştu; fakat oraya ayak basanın üzerine yerden derhal su fışkırıyordu. Her tarafta taştan zürâfa, *fil*, arslan ve birer birer hatırlayıp yazılması mümkün olmayan daha birçok hayvan şekilleri vaz'edilmişti. Diğer birçok mükellef ve türlü türlü süslerle dolu bahçeler de gördük.

Şehrin ortasında, dört ejder heykeli üzerine tutturulmuş büyük bir *şadırvan*ın etrafında ayakta durmuş dört çocuk heykelinin tenâsül âletinden su akıyordu. Başka bir yerde de, güçlü bir gencin bir kartal tarafından gagası ile delinmiş göbeğinden su akıyordu. İşte her tarafta böyle hârikulâde şeyler mevcud; kilise ve evlerde ise, bizdeki odun ve demir miktarında altın, gümüş, mücevher ve inci dolu idi.

KARNAVAL ŞENLİKLERİ VE PERHİZ AYI MERASİMLERİ

Karnavalın ilk haftasında her gün şenlik ve *temâşa*lar yapılır. Büyük

26. Çoban köpeği.

*avlu*da, biri hıristiyanlara, diğeri müslümanlara mahsus olmak üzere yükseltilen iki kale arasında muharebe yapılır ve dâimâ hıristiyanlar galip gelir. Başka bir gün, muazzam gemiler yapıp yüksek kulelerin tepesinden tel üzerinde aşağı indirirler. Hulâsa, dünyada ne çeşit oyunlar varsa bu iki hafta zarfında hepsini yaparlar. Prens, baron ve bütün ekâbir ile kadın erkek bütün halk, evde kalmış kızlar da dâhil olmak üzere, pencerelerden *seccade, halı* ve kadifeler sarkarak oradan seyr ederler. Bu temâşalar, Mısır'daki *Su kesimi, muhtesib* değişimi ve *Muhammed ordusu*'nun sevkini andırır.

Büyük perhiz devresinin her pazar günü, Papa'nın saltanatla bir kiliseyi ziyaret etmesi şarttır. Papa'nın gideceği kilise o gün kıymetli *libas* ve kumaşlarla süslenir, rengârenk sayısız kandil asılır ve haçlar dikilir. Papa, ellerinde haç, incil, buhurdan tutmuş bir çok rûhânîler ve meş'aleler ile mumlar tutmuş sayısız halkla beraber, arkasından da prensler, askerî erkân ve muhâfız kıt'ası olduğu hâlde muhteşem bir alayla kiliseye gelir. Mes âyini bittikten sonra havaya atılan top ve tüfenk sesleri bütün şehri sarar.

Mübârek perşembe günü, San Petro kilisesinde mevcud İsa'ya âid bütün mukaddes eşya çıkarılıp halka gösterilir. İsa'nın haçı, peşkiri, haça gerildiği mıhlar, havâri Petrus'un koltuğu ve diğer birçok mukaddes eşya hususî bir merâsimle teşhir edilince halk hep birden diz çökerek dua eder. O gece, avam takımından başka, prensler ve kardinaller de sabaha kadar ayakta durarak dua ederler. Prens ve kardinaller, halk arasında aslâ tefrik edilmezler; çünkü o gece hepsi siyah ketenden kalın bir entari giymiş, başlarını yalnız göz yerlerinde iki delik açılmış bir serpuşla örtmüş, bellerine bir ip bağlamış ve yalın ayak oldukları hâlde dururlar. Şehrin bütün başlıca kiliselerinin rûhânîleri, kalabalık bir halk kitlesinin başında oldukları hâlde, ellerinde beyaz mumlarla San Petro'ya gelirler. Her bir alayın gelişinden sonra, bir râhib kürsüye çıkarak İsa'nın çekmiş olduğu işkenceleri anlatır ve onun ıztıraplarını dile getirmek için o gün herkesin figan etmesi lâzım geldiğini söyler. Bunun üzerine, halk üç def'a secde eder ve "Ey Rab, merhamet eyle" dedikten sonra göğüslerini açar ve kan akıncaya kadar kemer bağları ile kendilerini döverler. Bir kafile gittikten sonra başkası gelir.

Kilisenin birinde, iki kapılı bir odanın karşısında gök yüzünü andıran ve melek tasvirleri ile süslü mâvi bir tavan tanzim edilmişti. Tasvirde, âyin başlayıp ilâhiler okunduğu sırada aynı kapıda Hazret-i İsa

heykeli peyda oluyor ve diz çökerek dua etmeye başlıyordu. Öyle bir tertibat yapılmıştı ki İsa bâzan diz çöküyor, bâzan da ayağa kalkıyordu. Sarı saçlı ve sakallı olmak üzere, beyaz teni hayret verici bir güzellikte yapılmıştı. Havâriyyundan Petrus'un, Yâkub'un ve İoannes'in ağaçtan yapılmış heykelleri, İsa'nın yakınında, başları elleri üzerine konmuş uyur vaziyette yatıyorlardı. İsa, ara sıra yanlarına gelerek onları uyandırdıktan sonra yerine dönüp duasına devâm ediyordu. Uyanan Petrus, başını kaldırıp sağa sola bakıyor ve tekrar yatarak uykuya dalıyordu. Bu esnada, gökyüzü âni olarak yarılıp elinde bir kadehle peyda olan bir melek, İsa'ya yaklaşarak ona cesâret veriyor; sonra ince bir tel üzerinden göğe çıkıp gök kapanıyor. İsa kapının önünde dururken, diğer kapıdan mel'un Yuda bir elinde kese olduğu halde geliyor ve diğer eliyle İsa'yı işâret ediyor. Bunun üzerine, ellerinde kılıç ve sopalarla zırhlı askerler İsa'yı tevkif etmek üzere yaklaşıyorlar. Fakat uykudan kalkmış ve henüz uyku sersemliğinde bulunan Petrus, efendisini bağlanmış vaziyette görünce kılıcını çekip kâhin-i âzam'ın adamlarından birinin kulağını kesiyor. Bu sahne o kadar güzel idi ki kanın akışı kırmızı boya ile gösteriliyordu. Sonra, askerler İsa'yı alıp tahkir edici hareketlerle götürüyorlar. Bu sahnelerin karşısında ağlıyorduk ve vûcudumuz titriyordu. İşte, İncil'de yazılı olan her şey, en *acemi* adamın da anlayabilmesi için bu sûretle aynen tasvir edilmişti.

Mübârek perşembe günü öğleden Paskalya arifesi olan cumartesiye kadar mâtem günleri olduğundan hiç bir çan çalınmaz. Bundan başka, müteâkib perşembeye kadar hiçbir muhakeme görülmeyeceği ve bütün *divan*ların o güne kadar kapalı kalacağı münâdiler vâsıtasiyle ilân edilir. Kezâ, aynı müddet zarfında kimsenin hiçbir cismanî işle meşgul olmayıp yalnız kiliseye giderek dua etmek ve vaaz dinlemekle mükellef olduğu dahi hükûmet tarafından kararlaştırılmıştır.

Bu yortu günlerinde meş'um Yahudiler evlerine veya diğer emin yerlere kapanıp hiçbir yerde görünmezler. Aynı zamanda, hıristiyan korkusundan, yahudi evlerinin kapılarında muhâfız askerler bekletilir. Fakat ne yapılsa, oranın *softa*ları olan "student"lerden büyük zarar görürler. Zira bunlar kafileler teşkil ederek yahudi evlerine yaptıkları hücumlarla kapı ve pencereleri kırar, evleri yağmalar, yakaladıkları yahudilere ağır işkenceler yapar ve bâzan da öldürürler. Romalıların, İsa'nın intikamını almak gayesiyle yaptıkları bu hareket, aynı zamanda ataları

İmparator İustinianus, Tiberius, Titus ve Vespasianus zamanlarından kalmış bir âdettir.

Mübârek cumartesi akşamı, önce San Petro kilisesinin büyük çanı çalınır ve öbür kiliseler onu tâkîb ederler.

PASKALYA ŞENLİKLERİ

Havâri Yâkub'a ithaf edilmiş büyük bir kilisenin önündeki geniş meydanda, her paskalya gecesi, İspanyol elçisinin huzurunda sabaha kadar büyük *şenlik* ve *donanma* yapıldı. Şenlik için bir ay evvel hazırlık görülerek müteaddid *kule* ve kaleler inşa edildi. Binlerce *kazık* çakılıp tepelerine *fener*ler asıldı, meydanın etrafındaki bütün duvarlar kumaşlarla kaplandı ve ağaç dalları ile süslendi. Bir sokaktan öbürüne ve pencereden pencereye olmak üzere onbeş yerde ince *tel*ler gerildi. Tellerden birinin üzerinde, birbiriyle dövüşmek üzere kocaman ejderler, diğerleri üzerinde mızraklı süvâriler ve deniz hayvanları, bunların karşısında da elinde bir mızrak olduğu halde melek Cebrâil'i temsil eden kuklalar tertip ettiler. Rengârenk sayısız kandillerle de kilise, haç, kubbe, *kule* v.s. gibi çeşitli şekiller meydana getirilmişti.

Rütbeli rütbesiz büyük bir rûhânî kalabalığı kiliseye toplanarak akşamdan sabaha kadar dua ettiler, ilahiler okuyarak alay geçidi yaptılar ve nihayet sabaha karşı, halkla dolmuş olan meydana geldiler. Kadın ve erkek, genç ve ihtiyar, zengin ve fakir, prens ve baronlardan ibâret olan kalabalık pek muazzam bir şeydi. Önce, ağızlarından alev saçan ejderler birbiri üzerine atıldılar. Bunların iç kısımları barutla dolu olduğundan birbirini alevle sardılar ve nihayet tamamen yanarak yere düştüler. Sıra silahlı suvarilere gelince, bunlar saatlarca birbiriyle çarpışarak tüfenk attılar, mızraklarından da alev saçıyordu. Nihayet büyük çatırtı ve gürültü içinde onlar da yanarak yere dökküldüler. *Kule* ve kalelerden ise, parıltılar, gürlemeler ve şimşek çakmaları ile rengârenk alevler fışkırarak kalabalığın üzerine dökülüyordu. Hıristiyanlara aid kaleden çıkan alevler dinsizlere mahsus kaleyi kâmilen yok etti. Bundan başka, atılan birçok *kamış* fişekler pek yükseklere çıkarak büyük bir gürültü ile patlıyor ve bâzıları rengârenk su gibi yere dökülüyordu. Bu şenlik esnâsında gördüğümüz mûcizevî şeyleri târif etmek imkân hâricindedir.

Nihâyet, mağrur şeytan, azametli bir edâ ile kükreyerek ilerledi ve gûya hâkimiyetin ve zaferin kendisinde olduğunu anlatmak için, gu-

rurla anahtarı gösteriyordu. Bu anda, melek Cebrâil, üzerine atılarak anahtarı elinden kaptı, mızrağı ile belini deldi ve mızrak ucundan çıkan ateş onu tutuşturdu. Meş'um şeytan havada uzun zaman yandı. Sahneyi heyecanla temâşa eden kalabalık, yere dökülen külü ayakları altında çiğnedi, havaya savurdu ve hep bir ağızdan "Hazret-i İsa dirildi!" diye bağırmağa başladılar. Bunun üzerine, önce meydandan, sonra da Papa sarayından büyük toplar ve tüfenkler atıldı ve şehir kâmilen sürûra garkoldu. Her sene böyle *donanma* yapıldığını ve bunun için 30,000 kuruş harcandığını anlattılar.

İSPANYA KIRALININ TEBERRU'U

İspanyol kıralının her sene Papa'ya 25,000 altın ve cins bir at gönderdiğini öğrendik. Hazineyi yüklenmiş olan at, alıştırıldığı veçhile, Papa'nın önüne gelince diz çökerek başını eğer ve Papa haç işareti yapınca ayağa kalkar. Bu atlar tabi'aten akıllı hayvanlardır; nitekim İstanbul'da da *hükümdar*ın atları, padişah üzerine binip *namaza* gittiği vakit yolun iki kenarına dizilmiş insanları başı ile selâmlar.

YAHUDİLER

Papa memleketinin iyi nizamlarından biri de, Yahudilerin her cumartesi günü kiliseye gitmeye mecbur edilmesidir. Kadın erkek, çocuk ve ihtiyar bütün yahudilerin toplanması için Trinite adlı bir kilise tahsis edilmiştir. Kiliseye gitmeyen ağır para cezâsına tâbi' tutulur. Aynı gün, ajanlar ve askerler evleri yoklarlar ve gizlenmiş bir kimseyi bulunca ağır cezâlara çarptırırlar. Yahudiler ister istemez kiliseye gelince başlarını açarak içeri girerler. İsa'nın hayatını temsil eden resimleri görür, içleri altüst olur ve bakmağa cesâret edemezler. Sonra, sıra sıra otururlar. Her sıranın başında elinde bir *çubuk* olduğu hâlde *yasakçı* olarak bir asker durur. Yahudiler yerlerine oturduktan sonra, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedid'e ve yahudi lisanına vakıf bir râhib kürsüye çıkarak İsa'nın Allah ve Mesih olduğuna dâir bir vaaz verir ve Yahudileri ağır sözlerle takbih eder. İçlerinde hahamlar ve sofular, dinlememek için kulaklarını tıkar veya uyur gibi yaparlar. Fakat bunu gören askerler ellerindeki çubukla onların daz kafalarına şiddetle vurur ve gözlerini açtırırlar. Bu sûretle, ruhları Allah nûru ile aydınlatılanlar doğru inanca dönerler.

Frenk memleketlerinde yahudilerin san'at ve her hangi bir zanaat icrâ etmeleri memnû'dur. Bundan mâadâ, onlar dükkân da açamaz ve

yalnız eski püskü şeyler alıp satmakla, *eskicilik*le meşgul olabilirler. Yahudiler, burada, Lehistan ve Türkiye'de yaptıkları gibi gümrükcülük ve *eminlik* gibi işlere aslâ karışamazlar. Zira Lehistan'da her şeyi ellerine almış ve *zapt*etmişlerdir. Menfur insanlar oldukları için hangi işe karışırlarsa onda *bereket* kalmaz. İşte bundan dolayıdır ki Frenk memleketleri *pâk* kalmıştır.

Yahudiler, başlarına sarı renkte *sarık* sarmağa mecbur tutulmuşlardır. Zengin kimseler, hıristiyanlardan ayırd edilmek için sarı takke giyerler veya elbiselerine sarı bir bez dikerler. Onlar İstanbul'da da *havroz* şeklinde takke giyerler, fakat Lehistan'da yahudi ve hıristiyanlar müsavî tutuldukları için rûhânîlerden mâadâ sivil halk aynı sûrette giyinir ve biribirinden ayırd edilemez. Yahudiler orada gümrük, otel, *han* ve kervansaray ve hattâ köprü ve çiftlik gibi her şeyi ellerine geçirmiş olduğundan yerli hıristiyanlar onlara tâbi vaziyete düşmüştür. Bundan dolayıdır ki Lehliler, Frenklerin "Mezohıristiyan" [27] dedikleri gibi "yarı yarıya" tâbiriyle anılırlar. Bundan başka, Lehlilerde iyi bir iş ve takdir edilecek bir nizam da yoktur. Dâimâ sefih ayyaşlıkla meşgul olduklarından aralarında kavga eksik olmaz; askerler birbirini ve halktan kimseleri öldürürler; korkak ve âciz zâbitler yalnız şarab ve kadına düşkün olarak, silahlı oldukları hâlde şehir içinde böbürlenerek dolaşırlar ve esir edilen kadınları yanlarına alarak altı atlı karitalarla [28] gezerler. Kadın ve kızları tenperest, erkekleri de ekseriya *meyhaneci* olup içlerinde ne tâcir, ne de iyi bir san'atkâr vardır.

Yahudiler ve mu'teziller aslâ İspanya'ya giremezler, şayet birisi orada tutulursa diri diri yakılır. Nitekim hıristiyanların da Mekke ve Medine'ye girmeleri imkânsızdır. İspanyollar için tek inanç katoliklikdir. Papa memleketinde yahudiler varsa da, onlar, burada köle vaziyetinde olup şenlik ve merasim esnasında atılan topların barutu ve düşmana karşı yürüyen kadırgaların mühimmatını temin etmekle mükellefdirler. Yahudilerden senede üç def'a vergi alınır; onlar mülk sahibi olamazlar ve dâimâ kirâcı vaziyetindedirler. Kadırgaların içinde, çoğu vaftiz edilmiş pek çok yahudi gördük.

Bu memlekette yabancılar arasında arap ve mağribîler, sınırdaş olduklarından dolayı ekseriyeti teşkil ederler. Bunlar katolik hıristiyan

27. *Mezzocristiano.*
28. Lehçe : *caretta* (araba).

olmuşlardır. İki üç zenci kölesi bulunmayan ev yoktur. Bunlardan birçoğunu, yolda, hıristiyanlar gibi yalın ayak, ellerinde deynek ve ziyâretci kıyâfetinde büyük bir imanla muhtelif ziyaretgâhlara hacca giderlerken gördük.

Papaya âid kalyon her sene Kudüs'e birçok insanı hacca götürür. Her isteyen, bütün yiyecek, şarab ve diğer *harçları* Papa'dan te'min edilen bu seyâhata iştirâk edebilir.

FLORANSA

Büyük Floransa Dükalığı, Papa memleketiyle hemhuduttur. Çok kuvvetli ve muzaffer bir muhârib olan Düka, yalnız yedi büyük kadırga ile deniz akınlarına çıkar, çok defa Boğaz-Hisarı'na ve İstanbul'a yakın adalara kadar sokularak yağmalar yapar ve esir alır. Denizde rastladığı türk gemilerini batırır, mürettebâtını kısmen öldürür, kısmen de esir eder; sahil köy ve kasabaları tahrib eder, müslüman halkı kırar, fakat hıristiyanları serbest bırakır.

Floransa şehrinde, *zaim, çavuş, kadı,* pek çok *yeniçeri, sipahi, çorbacı,* reis ve zengin tâcirler de dahil olmak üzere 40,000 türk esir vardır.

Tâyin edilen fidye mukabilinde geri alınmayan esirler kadırga ve *taşgemi*lerine verilerek, İstanbul'daki *payzen*ler gibi işlerde çalıştırılırlar. Esirler, geceleri, yer altındaki büyük bir mahzene kapatılıp gündüzleri işe çıkarılır. Şehrin saray, kilise, sur ve diğer büyük inşâatı esirlere yaptırılır. Esirler, her on kişinin başında bir onbaşı olduğu hâlde yer altı tevkifhânesinden çıkarılıp iş sâhalarına götürülürken zincir gürültüsü ile bütün şehir çınlar. Prenslerle diğer ilerigelenler, her hangi büyük bir inşâat için, para veya mükellef bir hediye mukabilinde, Düka'dan 1000 esir alır. Esir sahibi diğer Dükalar da vardır; fakat kimsenin Floransa Dükası kadar esiri yoktur. Bundan dolayı o Gran veya Büyük düka ünvanını taşır.

MALTA DÜKASI'NIN FİLOSU

Malta dükası dahi kuvvetli bir muhârib olduğundan, İstanbul yakınındaki adalara giderek şehir, köy ve *gemi*lere büyük hasârat yapar. Bizim orada bulunduğumuz sene, dağ gibi bir Malta gemisi denize indirildi. Bu geminin 300 *topu,* 12 *yelkeni,* 100 *cengci*si ve 300 *gemici*si vardı. Geminin etrafı kâmilen iki kulaç genişliğinde *hendek* olup içi toprak doldurulmuş olduğundan ne *top* ne de *tüfenk*ten müteessir olu-

yor ve atılan *fındık*lar, kaleye rastlar gibi denize düşüyordu. Bu geminin inşâsının otuz senede bittiği söyleniyordu.

Daha pek çok şeyler gördük ve işittik; fakat uzun bir mesâi ile onların ancak bir kısmını yazabildim. Bu mesâimi okurken usanıp küçümsememenizi istirham eylerim; zîra bâzan gemide, bâzan da kervansaraylarda ve hattâ at üzerinde, başkaları yiyip içer ve eğlenirken, hacılar ve seyyahlara fâideli bir eser çıkarmak gayesiyle bunları yazmakla meşgul oldum.

VARDAPET ZAKARYA'NIN AYRILIŞI

Yedi ay sonra, Vardapet Zakarya ile keşişler arasında, küstah ve vicdansız bir kadın yüzünden büyük bir nizâ ve gürültü çıktı. Buna sebep olan kadın, kendisini dindar ve bâkire göstererek onlarla beraber dolaşıyordu. Keyfiyet Papa'nın kulağına gidip, Vardapet'in o gün Roma'dan derhal çıkması emredildi. Vardapet'in, mümessili olarak gelmiş olduğu Katolikos Melkiset'e bir mektup yazıldı, hediye olarak da bütün aksamı ile beraber *zerdab*dan iki takım âyin esvabı, hakikî haçın bir parçasını havi küçük bir altın haç, harcırah olarak da 200 *marçil* verildi. Vardapet, Papa ve kardinaller tarafından büyük şerefe nail olacak ve Paskalya yortusuna iştirâk edecekti; fakat bütün bunlardan mahrum kalarak yortunun başlıyacağı hafta içinde yola çıktı [29].

Âcizleri ise, manastır ve ziyaretgâhları dolaşarak, arzûlarımı tatmin etmek üzere, tek başıma bir ay daha orada kaldım.

29. Kemah'lı Grigor, "Katolikos Melke tarafından mümessil olarak Roma'ya gönderilmiş" olan Zakarya'nın 15 haziran 1612 tarihinde İstanbul'a geldiğini söyler (*Vekayinâme*, s. 175). Zakarya, 1626-1629 ve 1636-1639 senelerinde olmak üzere, iki def'a İstanbul patriği olmuş, 1640 senesinde de bir kazâ netîcesinde ölmüştür.

VIII

MUŞ YOLUNDA, ANADOLU

VENEDİK'TE URÛC-I İSA MERÂSİMLERİ

Dokuz ay Roma'da kaldıktan sonra, yoldaşlar ve harekete hazır bir gemi bularak, Allah'ın yardımı ile yola çıktık ve "tzentza" denilen Urûc-ı İsa yortusu günü, büyük Venedik şehrine vardık. Venedik için mühim bir yortu olan bu gün, orada, Mısır'daki Su-kesimi bayramında olduğu gibi tantanalı *donanma* ve şenlikler yapılır. Şehrin bütün meydanları, Roma'daki İspanyol meydanı gibi süslenir; San Marko meydanı yeşilliklerle ve çeşitli tezyinatla kâmilen donatılır; binâlar rengârenk kumaş, çuha ve atlaslarla kaplanır.

O gün, âdet üzere, Dük denize açılacak ve Kısmet merasimi yapılacaktı. Merâsim için, Dük'ün bineceğinden başka altmış kadırga süslendi. Dük'e âid olan gemi, kâmilen altın varakalarla kaplanmış olup gözleri kamaştıran bir parlaklıkta idi. "Altın gemi" dedikleri bu gemiyi temaşa etmek üzere içine girdim ve Dük'ün koltuğunun, üzerindeki *kubbe*nin, *fener*in ve diğer eşyânın ne derece kıymetli şeyler olduğunu gözümle gördüm.

Merâsim saatı gelince, boru, *dâvul, zurna, top* ve *tüfenk* sesleri meydanı çınlattı. Gemiler tâyin edilen yere gelince, Dük, onbin kuruş değerinde olan taşlı bir yüzüğü denize attı, sonra hep birden büyük bir *şenlik*le geri geldiler.

Venedik'te Vardapet'i sordum [1]. Orada yalnız bir gün kalarak âcilen gittiğini söylediler.

Gemilerin hareket gününü bekleyerek iki hafta Venedik'te kaldım. Orada bulunan ve iyi insanlar olan birçok ermeni, *harcırah*ımı çıkarmak için, gideceğim yerlerde para eden bâzı şeyler satın almamı tavsiye

1. Roma'da beraber bulunduğu katolikos murahhası Vardapet Zakarya.

ettiler. Yanımda bulunan biraz parayı kendilerine verdim, onlar da bana *Rumeli harcı hurda* (emtia) verdiler. Zira, kendileri bütün memleketlerin *harc*ına vukuf sahibi olduktan başka, ellerinde her yerin emtiası bulunur. *Rumeli harcı* aşağıdır, Anadolu'nunki daha aşağı, fakat İstanbul'un gerek *çuha*sı, gerek *ḳâmhası* v.s. ağır ve pahalıdır.

Ben yol hazırlığı ile meşgulken, Zamotza şehrinden gelen Van'lı Çirah adlı bir dostum, büyük hemşirem Cuhar'ın ölümüne dâir kara haberi verdi. Bu haberi duyunca içim altüst oldu, benzim attı ve dünyâda en çok sevdiğim ve hasretini çektiğim kardeşim için çok ağladım[2].

GİRİD, KORFU, ZANTA, ZADRA

İşte bu yas ve hüzün içinde gemiye binerek yola koyuldum.

Midilli'den daha büyük bir ada olan Girid'i geçtikten sonra Korfu adını taşıyan bir *ḳal'e*ye geldik. Burası Allah'ın *ḳudret*i ile yükselen harikulâde metin bir dağ olup tepesinde *yapı*lar inşâ edilmişti. Tepeden aşağıya eşi bulunmayan şiddetli bir şelâle akıyordu.

Korfu'dan Zanta'ya, oradan da büyük Zadra adasına geldik. Rüzgâr aksi istikametten estiği için, 365 köy bulunduğu rivâyet edilen bu adada 12 gün kaldık. Burada Ayasofya gibi kârgir büyük bir kilise vardı. Rivâyete göre, Sent Helene, İsa haçını hâmilen Kudüs'den avdet ettiği vakit, fırtınadan dolayı, askerlerle birlikte burada karaya çıkmış ve bir ustanın eliyle bu kiliseyi yaptırmıştır. Nitekim oğlu Konstantin de bilâhire İstanbul'dakini yaptırmıştır. Geçtiğimiz bütün bu adalar Venedik'e âid olduğu hâlde, halk rumdur. Esâsen, Venedik'ten İstanbul'a ve Trabzon'a kadar Akdeniz'de ve Karadeniz'de mevcud bütün adaların halkı kâmilen rumdur. Adalardaki rumlar çok fenâ tabiatlı ve ermeni düşmanı olup bizi görünce yere tükürüyor; köpek ve mü'tezil mânâsında olan "işkil" tâbirini kullanıyorlardı. Şâyet bizden birisi kendilerine âid bir kaptan yemek yerse, kap ne kadar kıymetli olursa olsun derhal kırıyorlardı.

RUM VE ERMENİ MÜNÂSEBATI

Rumların eski devirlerden beri ermeni düşmanı oldukları ma'lûmdur. Bunu merak edenler, Mihail'in[3], müverrih Toma'nın[4] ve diğer

2. Müellif, burada, ölen kardeşine karşı beslediği derin sevgiyi ve yürek acısını bir mersiye ile ifâde etmiştir.

3. Süryanî patrik Mihail'in *Vekayinâme*'si (XII. asır).

4. IX. asra âid ermeni müverrihlerinden Toma Ardzruni.

müelliflerin eserlerini okuyup rumların, cedlerimizin başına ne felâketler getirmiş olduklarını, ermeni kırallığını nasıl yok ettiklerini ve nihâyet patriklerimizin halifelere mürâcaatla onları (Anadolu'dan) nasıl Pontus denizine döküldüklerini anlasınlar[5]. Tarih eserlerinde okuduğuma göre, İstanbul rumların elinde bulunduğu devirde, ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, *bezirgân* olarak bile hiç bir ermeni şehre giremezdi. Fakat Türkler İstanbul'u feth ettikten sonra birçok eyâletlerden ermenileri oraya dâvetle iskân ettikten mâadâ, rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler[6]. Biz ermeniler, kendi aramızda ittifaksız ve muhabbetsiz bir millet isek de, rumlardan gayrı gerek hıristiyan ve gerek müslüman diğer bütün milletler bizi severler.

SAKIZ, İZMİR, TİRE

Zadra'dan çıktıktan ve *misket* ile diğer nefis şarabların çıktığı adalar da dahil olmak üzere birçok adaları geçtikten sonra, nefis *atlas, kâmha* ve *tor kuşakların* îmâl edildiği Sakız şehrine geldik; fakat karaya çıkmadık. Oradan İzmir şehrine vardık. Yanımda bulunan eşyânın bir kısmını burada sattım. İzmir'den Tire'ye gittim ve orada da *esvap*larımı *nakite* çevirdim. Güzel-Hisar'a gitmeden önce, yanımda bulunan bütün para, *töhfe* ve bir *camadan* dolusu kitaplarımı bir *han*da Kiragos adlı *devletlu* ve zengin bir adama emânet bıraktım.

Güzel-Hisar'ın ağır havası başıma vurdu ve oraya muvâsalatımın üçüncü günü hastalanarak ölü gibi yatağa düştüm. İki hafta *terleme*den çok ıztırap çektim. Sonra biraz kendime gelince *oda*mın *talan* edilmiş ve hiç bir şeyin kalmamış olduğunu gördüm. Allâh rızâsı için bana bakan dindar ihtiyar bir kadın, *beytülmalcı*'nın gelip beni son derece *zabun* görünce bütün eşyamı alıp götürmüş olduğunu, merak edecek bir şey olmadığını, zira her şey kayd edilmiş olup iyileştikten sonra iâde edileceğini söyledi.

Bir değneğe dayanıp titrer vaziyette şehirde dolaşarak geri aldığım eşyâmı satmakla meşgulken, beni âcilen Tire'ye çağıran bir mektup aldım. Eşyâmı emânet bıraktığım koca Kiragos ölmüş ve *beytülmalcı*,

5. Müellif, mezheb kavgalarından doğan Rum ve Ermeni ihtilaflarından dolayı iki millet arasında zuhûr eden husûmetten bahs eden ve muhtasaran tercüme ettiğimiz bu kısımda, bâzı tarihî vak'a ve patrik adlarını zikr etmişse de, büyük kronolojik hatâlar yapmıştır.

6. İstanbul'un fethinden sonra pâdişahlar tarafından Ermeni cemâatına tahsis edilmiş iki rum kilisesinin ilki Samatya'daki Surp Georg (eski adı: Hagia Panahagia Peribleptos), ikincisi de Balat'taki Surp Hıreşdagabet kiliseleridir.

kendisine emânet ettiğim her şeyi almıştı. Malımı kurtarmak için bir katır kiralıyarak hasta hâlimle derhal oraya gittim. Orada, *malimeyitci* beni onun *ortağı* ve yanımda birçok mal bulunduğunu zannederek hapsetti. Keyfiyeti haber alan iyi insanlar müdâhale ederek ve para vererek beni kurtardılar. Bu tasa ve sıkıntılar yüzünden hastalığım nüksetti ve bu def'a daha ağır bir hâlde yatağa düştüm. Hiç bir ilâç ve tedâvi tesir etmeyip şiddetli ateş ve ıztırap içinde beş ay yattım.

BURSA, BOLU, TOSYA, OSMANCIK, MERZİFON, GÜMÜŞ

Biraz iyileştikten sonra, kitaplarımı düşünerek, hüzün ve keder içinde Bursa'ya gittim. Ahdimin [7] gerçekleşip gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle içim içime sığmıyordu. Bursa'dan hareketle üç günde Ağaç-denizine vardık ve burasını iki günde ancak geçebildik. Dağ, orman ve ovalar arasında müşkül yolları aştıktan sonra Bolu'ya geldik. Burada, *Boyacılık*, *kaftancılık*la meşgul 15 hâne ermeni vardır. Şehir bir yaylanın üzerindedir [8]. Bir mil ötede, iki papazı olan bir ermeni köyü bulunduğu söylendi ise de, gidemedim.

Bolu'nun biraz ilerisinde bulunan bir dağdan fışkıran su aşağıya geldikten sonra yumuşak bir taş halini alıyordu. Bunu hayretle gördükten sonra yolumuza devam ederek Gerede'ye geldik [9]. Bu çok yüksek, soğuk ve dağlık mahallin, Erzurum gibi şiddetli bir kışı olduğu söyleniyordu. Gerede'den sonra, beş günlük bir yolculukla Tosya kasabasına vardık. Buradan *muhayer* ihrac edilir ve bütün halk *muhayerci*dir. Buranın *muhayeri* Ankara'nınki gibi olmayıp daha aşağı cinsten olduğu hâlde, birçok eyâletlerden ve Lehistan'dan tâcirler bu meta' için buraya gelirler. Tosya'dan aynı zamanda, pek çok meyve çıkar [10].

7. Muş'da Surp Karabet manastırına yapacağı zyaret.

8. Tavernier'ye nazaran: "Dağ yamacında kurulu Bolu şehri sâkinleri ekseriyetle rumdur. Bolu dağları çok yüksek ve iki günlük yol boyunca her cins yüksek ağaçlarla dolu bir ormanlıktır. Ormanların içinden müteaddid seller akar ve, sadrıâzam Köprülü'nün yaptırdığı köprüler olmasa, geçid mümkün olmıyacaktı. Ayni sadrıâzam, yağmurlu mevsimlerde geçilmez hâle gelen dağ yollarını da İstanbul'a kadar kaldırımla döşetmiştir. Bolu yolunun kenarında, birçok yerlerde, dikili taşları ile birçok müslüman mezarları vardır. Bu yerlerde taş bulunmadığı için, mezar taşlarının orada eskiden beri mevcud kiliselerin enkazından temin edildiği, aynı taşların muhtelif renkten olmasından da anlaşılmaktadır" *(Voyages,* s. 6-7).

9. Tavernier (s. 7), Gerede'de iki kervansaray bulunduğunu söyler.

10. Tavernier (s. 7-8), Tosya'nın şarka bakan yüksek tepesinde, Paşa'nın oturduğu bir kal'e, şehirde de yolun en güzel kervansarayının bulunduğunu söyler. Müellif, şehrin nüfûsunun ekseriyetle rum hıristiyanlardan ibaret olduğunu kaydeder ve diğer yerler için de vâki' olduğu gibi, hıristiyan halkı kâmilen rum addedip çok def'a ermenilerden ayrıca bahs etmemektedir.

İki gün sonra, yüksek ve *sivri* tabi'î bir kal'esi bulunan Osmancık'a[11], oradan da bir günlük yolculukla, ermenilerle meskûn Merzifon şehrine vardık. Pek çok meyve bahçeleri bulunan Merzifon'da, bütün şehre ve civârına nâzır yüksek bir kal'enin içinde Surp Asduadzadzin adını taşıyan bir kilise vardı. Şehirde yerli ve yabancı 200 hâne ermeni ve âlim papazlar vardı. Şehrin biraz ilerisinde bulunup Gümüş adını taşıyan büyük köy, hakîkaten de *gümüş* idi; zîrâ burada îmâl edilen ince ve parlak nefis *çul* diğer hiç bir yerde bulunmaz ve bunun için ta Lehistan'dan bile buraya gelirler. Hepsi ermenilerle meskûn olan Merzifon'un civarındaki köylerin içinde şehre yakın olup Gork adını taşıyan köyün Surp Georg adlı güzel bir manastırı vardı.

AMASYA, TOKAT

Merzifon'dan hareketle bir günde, ma'rûf bir merkez olan Amasya'ya vardık. Şehir, ortasından büyük bir nehir akan iki dağın üzerinde kurulmuştur. Şehirde, yerli ve yabancı 200 hâne ermeni, üç kilise, Der Kirkor adlı çetin fakat kilise âyinlerine vâkıf bir papaz ve Katolikos Azarya'nın hocası olan tatlı tabiatlı ihtiyar bir piskopos vardı. Ermeni halkı içinde kuyumcu ve *boyahaneci* gibi ileri gelen adamlar mevcuttu. Meyve dolu ve her bakımdan bereketli bir yer olan Amasya'dan bol mikdarda iyi cins ayva çıkar. Der Kirkor ve piskopos, âcizlerini her gün yanlarına alıp büyük ikrâmda bulundular. Böylelikle Amasya'da bir hafta kaldım[12].

Amasya'dan sonra, iki günlük bir yolculukla Tokat'a vardık. Suyu bol ve çok bereketli olan şehir, bir vâdinin içinde kurulmuştur. Meşhur bir şehristan olup hepsi de kârgir olmak üzere *bezestanı*, *bitpazarı*, *kuyumcu* çarşısı, *mizanı* ve *han*ları vardır. Şehirde ermenilere âid sekiz

11. Tavernier, *Ozeman* olarak zikr ettiği ve üzerinde metin bir şato bulunan bir tepenin yamacında kurulu "küçük şehir" Osmancık'ın içinde çok rahat iki kervansarayın mevcud olduğunu söyler. Aynı müellife göre, şehrin cenûbunu boydan boya kat'eden derin Kızılırmağın üzerinde, nâdiren rastlanan yontulmuş taştan onbeş kemerli, bânisinin cesâret ve zarâfetini gösteren güzel bir köprü vardır. Köprünün bir az ilerisinde, birbirine muttasıl ve bir bütün gibi görünen altı aded su değirmeni vardır *(ayni eser,* s. 8).

12. Tavernier, Amasya'nın içinden geçen çayın üzerinde, ancak üç kişinin yan yana geçebileceği genişlikte olan ahşab bir köprü, şark tarafında bir dağın üzerinde bir kal'e, ayni dağın kayalarında oyulmuş ve birkaç dervişin oturduğu müteaddid hücreler bulunduğunu söyler. Müellif, Amasya'daki iki kervansarayın çok fenâ olduğunu; fakat toprağı pek iyi olup Anadolu'nun en nefis meyvelerinin orada yetiştiğini ilâve eder *(ayni eser,* s. 8).

kilise ve âlim papazlardan başka bir de Mağakya adlı yerli bir vardapet vardı. Çeşitli zenaat erbabı olan ermeni nüfusu 500 hâne idi; fakat Celâlîlerden evvel 1000 hâne olduğu söyleniyordu. İki dağ arasında yayılmış olan ve Hasova denilen çok mümbit ovanın içinden nehir akar. Dağların iki yamacında üst üste üç kat ermeni, rum ve türk köyleri vardır. Şehirde, ermenilere âid olup, Eğia adlı bir ruhânînin riyâseti altında Surp Andon adını taşiyan bir manastır, şehrin çok yakınında da Surp Anardzat ("pulsuz, fakir"), diğer bir adla da Kemer denilen bir manastır daha vardır. Eski bir manastır olan bu bina harâb hâle gelmişken tâmir edilmiştir. Şehrin bir az ötesinde bulunan Komana'da aziz İoannes Hrisostomos'un mezârı mevcuttur; fakat ben oraya gidemedim. O havâlide bulunduğum zaman, kıtlıktan dolayı bir *ḳile* arpa 50 *dirheme* ancak alınabiliyordu; lâkin dönüşümde ucuzluğun avdet ettiğini ve arpanın kilesinin 5 dirheme indiğini gördüm [13].

SİVAS

Tokat'tan hareket ettikten birbuçuk gün sonra Artuk yâni Altınova (Artukâbâd = Artova) ve *payitaht* şehri olan Sivas'a geldik. Yolda, sık sık, harabe hâline gelmiş büyük köyler gördük. Yalnız Çiftlik köyünde 10 hâne ermeni bulduk. Bu mümbit köylere pek yazık olmuştur.

Sivas, enine ve boyuna çok büyük, çok nüfuslu, ekmeği, eti, sütü ve yağı bol bir şehirdir. Soğuk mevsiminde olduğumuz için meyve ve şarab kıttı. Şehirde, Surp Asduadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki ermeni kilisesi vardır [14]. Kilise papazları âlim, fakat mağrur insanlardı; halk ise çok dindar ve halim kimselerdi. Ermeni nüfusu 2000 hâne iken dağılmış olup 600 hâneye inmişti [15]. Şehrin yanından Kızılırmak denilen büyük bir *ırmaḳ*, içinden de diğer çaylar akar. İki gü-

13. Tokat'a aid mufassal ma'lûmat için bk. EK IV.

14. Müellifin zikrettiği kiliselerden mâadâ, şehrin muhtelif yerlerinde büyük ve küçük diğer müteaddid mâbedler de vardı. Bunlardan Surp Vılas (Türklerce: Boğaz evliyası), Medrese mahallesinde Berberoğlu adlı bir türkün hânesi içinde; Surp Minas adını taşıyan diğer bir mâbed de şehrin garb ucunda Kayseri-kapısı denilen yerde David adlı bir ermeninin evinde bulunuyordu. Aya Yorgi adını taşıyan rum kilisesinin etrafında ermeni mezarlığı vardı. Şehir kal'esinin önünde mezar taşları görülüyordu (İnciciyan, *Coğrafya*, I, 286).

15. Müellifle muâsır Erivan'lı piskopos Hagop, 1601 senesinde Roma'da bulunduğu sırada, Gerartus Voosi'ye, aynı tarihde Sivas nüfusunun 15.000 hâne olduğunu söylemiştir. XVIII. asrın sonlarında ise, 10.000 hâne olup, 2000'i ermeni idi. Rum nüfûsu 9-10 hâneyi geçmiyordu (İnciciyan, *ayni eser*, s. 285).

zel *hisar* ve kal'esi vardır [16]. Şehrin dışında, Kırkşehid denilen yerde, zamanımızda kurumuş olan bir göl [17] ve bir hamam vardır. Bir günlük mesafede, Hıreşdagabet adını taşıyan muhteşem kilise ile üç manastır vardır. Manastır reisi, Melkiset adlı bir vardapet idi [18]. Sivas şehri civârında mâmûr, zengin ve bâzısı bin hânelik olmak üzere birçok köyler vardı. Bingöl ve Engel ile bütün civar yerler, Celâliler tarafından harâbeye çevrilmişti [19]. Burada her birinde iki üç tandır bulunan ve han kadar büyük evler gördük; fakat hepsi terk edilmiş ve ıssız bir hâlde idi.

Şehrin dışında, kıral Senekerim'in [20] yapmış olduğu ve içinde hakikî haçın bir parçası bulunan Surp Nişan manastırı vardır [21].

16. Şehrin içinde bulunan iki kal'e, mevkilerine göre Yukarı ve Aşağı kal'e adlarını taşırdı. Tepe üzerindeki kal'e yıkılmış bir vaziyette olup, içinde, türk ve ermenilere aid 40-50 hâne vardı. Bu kal'eden akşam saat 11'de ve gece yarısından sonra olmak üzere, ermeniler tarafından, günde iki def'a davul çalınırdı. Tepenin yamacında bulunup kezâ yıkılmış bir hâlde bulunan diğer kal'enin içinde türklere âid 150 hâne vardı. Paşa şehre girdiği vakit bu kal'eden selâm topları atılırdı (*ayni eser*, s. 285).

17. Çayırağzı denilen yerde bulunan bu göl, 5-6 kulaç uzunluğunda mustatil şeklinde olup, koyu renkte ve acı bir su ile doludur. Gölün iç kısmında taş duvarlar görülüyor ve Kırkşehid yortusunda hıristiyanlar tarafından ziyâret ediliyordu. Mezkûr göl, Sisianus'un Kırkşehidler hakkındaki yazısına göre eskiden de Sivas'ın dışında bulunuyordu (*ayni eser*, s .287).

18. Bu ruhanî, kendisinin tâmir etmiş olduğu bir yazmanın kolofonunda, "Sivaslı piskopos Melkiset" olarak zikr edilmiştir. Ayni kolofonda, Sivas olaylarına âid şu ma'lûmat kaydedilmiş bulunuyor: "Bu zamanda, şimal tarafından gelen Kara Yazıcı adlı zâlim bir adam, Sivas üzerine yürüdü. Sivas kal'esi sahibi Mehmed Paşa, henüz çok genç olduğundan ondan korktu; o da, sayısız süvârisiyle beraber kal'eye girerek şehri, bütün insan, hayvan ve servetiyle beraber eline geçirdi. Zâlim adam, hıristiyan halktan birçok insanı merhametsizce katlttirdi ve onların çocuklarını müslüman yaptı. Günlerce şehrin hâkimi olup, güzel şehri ve kasabaları tahrip etti. Bundan dolayı, Sivas bölgesi uzun zaman ıssız bir hâlde kaldı; fakat nihâyet sulh ve âsâyiş tekrar avdet ederek, 1604 senesinde, dağılmış bulunan halk toplandı ve hamd olsun, bir *somar* ekmeği bir *otman'a* yiyebildik" (Eserin naşiri N. Akinian'ın notundan, s. 188).

19. XVIII. asırda Sivas'ın ermeni köyleri şunlardı: Vâdi içinde Hoşkadem, Tahtut, Pırknik (100 hâne), Govdun (150 hâne), Dıdmaç, Eğri köprü yanında İşhani, Kaldin ve 300 hânelik büyük bir köy olan Zara. Devotza, türklerce Tuğgasar denilen Azd (150 hâne), Bingöl (10 hâne) v.s. Türk köyleri: Yaşcabel, Sehuk, Acıpınar, Şahbel, Karaşar, yüksek mevkîde Decer, Hacı Mirza, Cihrin, Cincin, Beypınar; Sivas-Tokat yolu ortasında Harkin; şehre ikibuçuk saat mesâfede Derpincuk, Çelebiler ve Kılhudeğ; vâdinin içinde Mamuza ve Boğazkesen v.s. dir. (İnciciyan, *Coğrafya*, I, 288-289).

20. 1016 senesinde vuku'bulan ilk Selçuk akını üzerine, memleketi olan Vaspurakan'ı Bizans imparatoru II. Bazil'e terk ederek 1021'de Sivas'a hicret eden Ardzruni kıralı Senekerim.

21. Şehrin şimâlinde yarım saat mesâfede bulunan bu meşhur manastır, toprak sur ile çevrilmiş ahşab bir binâ olup, Surp Nişan, Surp Karabet ve Surp Asduadzadzin adlarını taşıyan üç kilise ihtiva ederdi (*ayni eser*, s. 287).

MALATYA

Sivas'dan hareket ederek altı günlük bir yolculuktan sonra Malatya'ya vardık. Yolda, en güzeli Gürcü hanı adını taşıyan müteaddid hanlardan başka binâ görmedik. Surla çevrili ve bol meyve mahsûlü olan Malatya şehrinde, bekçilerden mâadâ kimseyi görmedik, çünkü halk her sene, bağ bozumu için köylere [22] gider ve şehir, Sis'de olduğu gibi, boşalır.

Şehirde, Surp Lusavoriç adlı kârgir büyük bir kilise [23], üç papaz ve yüz hâne ermeni vardı. O kadar bolluk ve ucuzluk vardı ki 40 hıyar, 5-6 karpuz, 4 ekmek birer dirheme, bir okka et de 4 dirheme satılıyordu.

Bir kilise ve 30 hâne ermeni bulunan bir köyde [24], kervan beklemek üzere, iki hafta kaldım. Buradaki türkler çok iyi ve insan sever adamlar olup ermenilere çok îtibar eder ve onlara *gâvur* değil, *isevî* ve *İsa-kuli* derler.

HARPUT

Üç günlük yolculuktan sonra, yüksek bir mevki'de bulunan Harput'a geldik. Orada 100 hâne ermeni ve üç kilise vardı. Türklerin içinde bilhassa çok gaddar insanlar olan *yeniçeri*ler şehre hâkim olmuş, her biri bir bey kesilmiş ve kendileri için saray gibi büyük evler yaptırmışlardı. Bunlar o kadar zâlim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirdeki ermeni nüfûsu azalmış bulunuyordu [25]. Ermenilerin Surp Hagop adını taşıyan kiliseleri büyük îtibar kazanmış olup müslümanlar da ona çok rağbet eder ve adak sunarlardı.

Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyâlette pek çok Süryanî vardır. Kal'eye bitişik vaziyette olan süryanî kilisesinin kal'eden daha kadim bir binâ olduğu söyleniyordu. Şehrin önünde bulunup Artuk ovası gibi geniş ve suyu bol bir ovanın Fırat nehrine kadar yayılan sâ-

22. Bunlar, şehre iki saat mesafede Deyr-i Mesih adını taşıyan çayın kenarında Asburi denilen ve Malatya'nın yazlığı olan köylerdi. Kâtib Çelebi, bu köylerin 15 aded olduğunu söyler. Bunların fevkalâde bir güzellikte olan bahçeleri "Orduzu bahçeleri" adını taşırdı (*ayni eser*, s. 321).

23. Surp Lusavoriç adını taşıyan ermeni manastır ve kilisesi, Orduzu denilen bahçelerde bulunup, Malatya piskoposluğu makamıdır. Şehrin içinde ise, Surp Stepanos ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki ermeni kilisesi vardı (*ayni eser*, s. 322).

24. Müellifin kast ettiği köy, yukarıda zikr edilen Surp Lusavoriç kilisesinin bulunduğu Orduzu bahçelerinde olsa gerek.

25. İnciciyan, Harput'un XVIII. asırdaki nüfusunu 3000 hâne olarak gösterir (*ayni eser*, s. 236).

hasında yalnız ermenilerle meskûn köyler, süryanîlere âid de Avios, Abduher, v.s. gibi büyük köyler vardı [26]. Ovada, aynı zamanda Surp George [27], Surp Abdülmesih [28] ve Garmir adlarını taşıyan üç büyük manastır vardır. Bunlardan dağın eteğinde bulunan Abdülmesih, babası tarafından kurban edilen çocuğun kanı ile boyanmış mukaddes bir taş; Garmir-vank, âlim râhipleri ve yazmaları ile meşhurdur. Surp Georg manastırının reisi, katolikos Azaria'nın şâgirdi Mıgırdiç adlı râhip, manastırda ikametimi te'min etti.

Müteaddid papazları ile üç aded kârgir kilisesi bulunan Kesrik köyü bin hânelik ise de, halkı yeniçerilerin yüzünden kaçmış olduğundan pek az nüfûsu kalmıştı. Bizimşen adını taşıyan diğer bir köyün halkı o kadar müreffeh bir vaziyette idi ki, yerinde kalmış olan zenginlerden Markaroğlu Murad adlı birisi, bir gün, paşayı atlı muhâfız alayı ile beraber evinde misafir etmiş, bu kadar çok insanı tek başına ilk günde çiğ, ikinci günde de pişirilmiş yemeklerle doyurmuş; atlarının saman ve arpasını da te'min etmiştir.

Harput şehrinde de, Sivas'da olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük âileler içinde muhabbet mevcuttu. Herkes, âile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itâat ediyordu. Ermeniler ile süryanîler muhabbet üzere olup biribirinden kız alıp verirlerdi. Cenâze merâsimlerine de birbirlerinin papazlarını dâvet ederler, bundan mâadâ bütün süryanîler ermenice konuşurlardı. Harput köyleri içinde rum köyleri de vardı; fakat bunlar kendilerini ermenilerden tefrik etmeyip onlarla akrabalık tesis etmişlerdir; hemen hepsi de ermenice konuşurlar. Bunlar birbirleriyle o kadar kaynaşmışlardı ki kimin ermeni, kimin rum veya süryanî olduğu anlaşılmıyordu.

26. Ayni müellif (s. 237), XVIII. asrın ikinci yarısında Harput civarında türk ve ermenilere âid olan şu 57 köyü gösterir: Kürdeminik, Sarpulu, Keğuank, Mollaköyü, Kehli veya Kahlu, Hoği, Vartatil veya Varteli, Paranç veya Perçenç, Kerkek, Gasrik veya Kesrik, Ertumnik, Hüsnik, Morenik, Sosri veya Süsürlü, Sarpili, Harasas, Komk, Şamuşi, Alişyam, Hacari, Alıncık, Abusi, İçme, Zartaril veya Zerteril, Keenefik, Gökçekale, Şeyh-hacı, Alır, Edremid, Tepecik, Çöteli, emirlerle meskûn olan Hoş ve Muği veya Mığe, Hozekdek, Tilanzid veya Tilenzid, Şintil, Huylu, Tadim, Balıca, Sapi Yâkup, Hoşme, Kınadariç veya Kenedaric, Güng, Kürk, Güne, Havtasar, Garmıri, Daldek veya Daldik, Dadahic, Khuzova veya Kula, Bizimşen, Körpe, Çorkeğ, Arpavud, Cip, Poyraz, Üçağaç.

27. Ayni zamanda bir manastır olan bu kilise, yukarıda gösterilen köylerden Kula'da olup, Kula veya Kula-vank adını dahi taşır (*ayni eser*, s. 237).

28. Bu kilise ve manastır, yukarıda adı geçen Zerteril köyünde idi (*ayni eser*, s. 237).

ASAYİŞSİZLİK

Vardapet'ten büyük bir hüsn-i kabûl görüp yanında iki hafta kaldım. Bana: "Beygirini *sakın* beraber alma, onu burada benim yanıma bırak, sen de esvaplarını çıkar ve çul giy, zira burası Kürdistan'dır" diye öğüt verdi. Ben de, dediği gibi yaptım. Yeniçeriler o kadar fenâ insanlardır ki, hıristiyanların ne beygire ne de katıra binmelerine, ne çuha giymelerine, ne de bağ bahçe ve ev sâhibi olmalarına imkân veriyorlar; zira her şeyi ellerinden alıyorlardı. Rûhânî reislere de kendi nizamlarına göre hareket etmelerine mâni oluyorlardı. Birisi nizama karşı olarak akrabası ile evlenmek isterse, rûhânîlere müracaat etmeyip bir yeniçeriye giderek rüşvet verir, o da papaza onların nikâhını cebren kıydırırdı. Şâyet papaz dinlemezse başına büyük dert açar, kilise ve manastırları ağır cezâlarla büyük zarara sokardı. Hıristiyanlara yapılan bu zulmü en çok Harput'ta gördüm. İstanbul hıristiyanları nisbeten çok bahtiyar olup mutantan kiliselere mâlikdirler, teganni eyliyerek âyin icrâ ederler, ata ve katıra binerler, *yüz çile* ve *yetmiş çilelik çuha* giyerler, büyük evleri,bahçeleri olup, yiyip içerler. Anadolu'da bunların hiçbiri yoktur. Köy evleri alçak ve *çalı* yapılı olup *ahıra* benzerler; şehir evleri ise *kerpiç* yapılı, kapıları dar ve içlerisi karanlık şeylerdir.

Tokat'ta bulunduğum sene (1613), kilise ve manastırlarda *mum* yakılmaması, yalnız yağ kandili yakılması emredilmişti. Aksine hareket edenler tutulunca ağır cezâlar verilirdi. Böyle tazyik ve ıztırablar yüzünden Anadolu halkı çok fakir düşmüştür. Çünkü dâimâ cezâya çarpılır, işkenceye mâruz bırakılır ve kendilerinden ağır vergiler alınır. On çocuk babası olan bir kimseden on çocuğu için de *haraç* kesilir, çocuk uzaklaşmış olsa da vergiyi yine taleb ederler. İstanbul mıntakasında seyahat, at ve katır ile, oradan Sivas ve Âmid'e kadar da merkeb ve deve ile yapılır; fakat sivaslının evinde merkeb bile görünmeyip herkes öküz kullanır. Öküze hem tuz ve diğer eşya yükletilir, hem de binilir. Bundan dolayı, ben de geçtiğim her yerde büyük zararlara dûçar oluyor, beygirim için para cezası ödüyor, hayvanı gizli yerlerde veya *sipahi*lerin yanında saklıyor ve gasp edilmemesi için dâima para veriyordum. Beygirim yollarda çok kere zapt edildi ve zavallı hayvanımı ancak para vermekle kurtarabildim. Böylelikle yolculuğum korku ve dehşet içinde geçmiştir. Gerçi büyük kervanlarla beraber seyahat ediyordum, fakat her yer *harami* ile dolu olduğundan *yağma* ve *zulüm* eksik

olmuyordu. Ben bu gibi şeyleri bilmediğim ve alışmamış olduğumdan çok sıkılıyor ve ıztırap içinde kalıyordum.

PALU

Kürtçe ve ermenice bilen bir süryanîyi rehber olarak tuttum ve Harput'tan yola çıktım. Bir def'asında bir kürdün sırtında, iki def'a da sal ile Fırat'ı üç kere geçtim. Su o kadar leziz ve *sağlam* idi ki bütün bir kuzu yenilse bu su ile hazm edilebilir. Birbuçuk günlük yolculuktan sonra, birçok ermeni köyleri[29] ile çevrilmiş olan Palu *kasaba*sına geldik. Palu, dar bir kara parçasından mâadâ, Fırat (Murad)'la çevrilmiş olduğundan bir ada vaziyetindedir. Osmancık gibi yüksek ve sivri metin bir kal'esi vardı. Kal'enin içinde bulunan ve Vardapet Surp Mesrop'a[30] atf edilen mâbede girerek dua ettik. Mâbedin karşısında yahudilerin mukaddes sandukaları şeklinde ve kitâbeli bir dikili taş vardı. Yazıyı okuyamadık, fakat bunun Allah tarafından ermenilere ihsan edilen hurûfat olduğunu söylediler[31]. Şehirde ermenilere âid sekiz aded kârgir güzel kilise[32], kürdlere âid de damı otla örtülü ve *çit* duvarlı çok adi bir mescid vardı. Pek çok bağları bulunup şarabı çok bol ve sayısız semiz kekliklerin üç dört tanesi bir *para*ya satılan Palu'da, bir hafta kaldık. Beraberimde bulunan süryanî, yerine avdet ettiği için, seyâhatımın devâmı için rehberlik edecek başka bir adam tuttum.

Palu'dan hareketle dağları, vâdileri ve ormanları geçerek bir günde Çapakçur'a geldik. Önünden büyük bir çay geçmekte olan Çapakçur'da birkaç hânelik Kasımköy'lü ermeniler vardı. Geceyi bunların yanında

29. Palu'nun XVIII. asırda mevcud ermeni köyleri şunlardı: şehre takriben 4 saat mesafede büyük bir köy olup yakınında ermeni murahhasının makamı olan manastırın bulunduğu Havhav köyü, Hoşmat, Nekri, Sakrat, Sığam, Çet, Artuhan, Karaborg, Kumbat, Hambaşeyh, Armıcan, Norkeğ, Fırat kıyısında olup içinde bir manastır bulunan Til, kürd ve ermenilerle meskûn Palin, v.s. (İnciciyan, *aynı eser*, s. 225-226).

30. V. asrın ilk senelerinde ermeni hurûfâtını keşf eden büyük ermeni âlimi aziz Vardapet Mesrop Maştotz'a atf edilen bu mâbed, mağara şeklinde bir oyuktan ibarettir. Mesrop'un, keşfine dâir araştırmalar yapmak üzere Süryânî memleketinde yaptığı seyâhatı sırasında bu taraflara da uğramış olduğu rivâyet edilmiştir.

31. Müellifin zikr ettiği kitâbe ve ona dâir rivâyet, XIII. asırda mevcud olup, aynı asır ermeni müverrihlerinden Vardan ondan bahsederken: "Allah, Mesrop'un aradığı ondört eksik harfi, Sina dağında peygamber Mûsâ'ya yaptığı gibi, kendi eliyle bir taşın üzerine yazmıştır. Allâh'ın el yazısı, Palu dağında hâlâ görülmekte olup yerli halk ona ibâdet etmektedir" (*Tarih*, Venedik 1862, s. 50) diyor. Sözü geçen yazının, aynı mıntakada keşf edilen diğer kitâbeler gibi, eski bir çiviyazısı olduğu tespit edilmiştir.

32. XVIII. asırda, 12,000 nüfûsunun 1000 hânesi ermeni, kalanı kürd olan Palu'da, en büyüğü Surp Grigor, diğerleri de Surp Sahak, Surp Kiragos ve Surp Asduadzadzin adlarını taşıyan dört ermeni kilisesi mevcuttu (İnciciyan, *aynı eser*, s. 225).

geçirdikten sonra, sabah erken yola çıktım ve öğle vakti, yüksek bir tepede bulunan Manuşkud kal'esine vardık. Tepenin eteğindeki ermeni köyleri tâmir ediliyordu. Bana anlatıldığına göre, Celâlîler köyleri tahrib ve ermeni sâkinlerini dağıtmışlar; fakat buranın kürd beyi, ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine avdet etmesini, kimseden korkmamalarını ve köyleri îmâr etmelerini söylemiştir.

Oradan biraz ilerliyerek, Haç yortusu gününde [33] yüksek bir dağa çıktık. Karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlu denilen nefis bir su membaı vardı. Yaya yürüdüğümüz için çok terli olduğumuz hâlde soğuk ve hakîkaten de şekerli olan sudan içtik ve hiç dokunmadı. Dağdan inerek, yaban domuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars köyüne geldik. Köy sâkinleri olan kürdler, bize yemek getirdiler. Kürdler, âdetleri veçhile, yanlarında konaklıyan yolculara ikramda bulunurlar, fakat onlar evlerinden uzaklaşınca arkalarından yetişerek, arapların [34] yaptıkları gibi onları soyarlar.

Bu mıntakalar, Lehistan gibi çok soğuk bir memleket olup üzüm, şarab ve diğer meyveler yetişmiyor, yalnız şalgam, yağ, süt, yoğurt ve soğuk sular bulunur. Surp Karabet (manastırı) yolu üzerinde iki üç yerde *gafar* [35] alınır. Subaşı, Kuars'da beni görünce: "Bu adam nerelidir?" diye sordu. Arkadaşım: "Sivas'tandır" dedi, fakat o: "Yalan söylüyorsun, o İstanbulludur, buralardan olmadığı için on kuruş vermelidir" dedi. Başkalarından iki *rub* alınırdı; fakat ermeniler beni güçhalle bir kuruşla kurtardılar.

Oradan, çok yüksek bir dağ olup diğer tarafında yarım günlük mesafede Surp Karabet'in bulunduğu Tozludağ'a çıktık.

MUŞ'DA SURP KARABET MANASTIRI

"Muş Sultanı" Surp Karabet manastırının kubbelerini görür görmez derhal bulunduğumuz yerde secde ederek bizi bu büyük saadete kavuşturan Cenâb-ı Hakk'a arz-ı şükrân ettik. Manastır, iki kubbeli ve damı kurşunla örtülü büyük ve muhteşem kârgir bir kilisedir. Surla çevrili geniş avlusunun etrafında birçok hücre ve misafir odaları vardır. Manastırda Boğos adlı çok dindar bir vardapet, dört piskopos ve onbeş keşişten başka müteaddid diyakos ve vekilharçlar vardır. Manastıra âid

33. 23 eylûl 1612, yeni takvime göre 29 eylûl.
34. Arap bedevîleri kast edilmiştir.
35. Küffar (?). Gayrimüslimlerden alınan bir nevi toprakbastı vergisi olsa gerek.

bahçe ve tarlalarda çalışan ve hepsi de kürd olan çiftçi ve bahçevanlar su gibi ermenice konuşuyorlardı. Esasen bütün Muş ovası ve eyâletin kürd sâkinleri hep ermenice konuşur ve Surp Karabet üzerine yemin ederler.

Hediye olarak getirdiğimiz az bir şeyi takdim ettik, duamızı yaptık ve mukaddes kabrin bulunduğu mahalle girdik. Nefis mermer sütûnlarla süslü kilisenin sağ tarafında bulunan şapelin içinde Surp Karabet'in ve piskopos Atanakine'nin kabirleri vardır. Kabrin önünde secde ederek dua ettik. Böylelikle murâdımıza ermiş olduk. Allah herkesi kendi murâdına nâil eylesin. Papazlar, bize, mukaddes kabirden çıkan toprak *cevher*inden verdiler.

Dindar olduğu kadar tatlı dilli bir zat olan Vardapet, bizi yemeğe dâvet etti. Manastır yemeğini yiyip suyunu içtikten sonra, Vardapet bana hitaben: "Başka ne yapabilirdim, evlâdım; manastırı yeni baştan tâmir ettim, çünkü Kızılbaşlar her sene yakar ve yıkarlar. Ancak iki senedir ki râhata kavuşmuş bulunuyoruz" dedi. Manastırın 10 mandası, 100 koyunu ve 15 öküzü vardı. Çok geniş bir yer olan matbaha giderek içinde bir öküzün barınabileceği kadar büyük bir *tandır* gördük. Matbahta ve tandırda biriken toz toprağı kendilerinin süpürmediklerini, ertesi sabah her tarafı ter temiz gördüklerini ve bunu, Surp Karabet tarafından manastır hizmetcisi olarak oraya bırakılan topal bir şeytanın yaptığını söylediler.

Sol tarafta bulunan şapeli bir prens karısı yaptırmış, fakat kadınların girmesi memnu' olduğundan kendisini içeri sokmamışlar. Kadın zorla içeri girmiş, fakat mukaddes kabirden zırhlı bir erkek çıkarak kadını bir mızrak darbesiyle öldürmüş ve orada defnedilmiştir. Kilisenin dışında, şark tarafında ve kapının karşısında, Havarîyun adını taşıyan kule şeklinde küçük bir kubbe vardır. Oraya da girerek dua ettik. Bu kubbenin altında bâzı devlerin mahpus bulunduğunu söylediler. Kulağımızı yere dayayarak dinlediğimizde hakîkaten korkunç sesler duyduk. Kubbenin hemen yanıbaşında, birbirine yakın ve nefis bir su akan Dokuz-pınar nam çeşmeler vardı. Diğerlerine nisbeten çok büyük olan kurnalardan biri içinde Lusavoriç'in vaftiz yaptığını söylediler. Buraya akan su o kadar soğuktu ki iki yudumdan fazla içemedik. Biraz ileride, ziyâretçilere mahsus olup kebaplar pişirilen bin kadar tandır ve ocak gördük, çünkü, Lehistan ve Rumeli de dahil olmak üzere, her yer-

den 2-3000 kişi, ziyâret günü olan Vartavar yortusunda burada toplanır [36].

Kilisenin arkasında çok güzel işlemeli taştan muazzam haçlar dikili idi. Biraz uzakta Çorehankist (katır durağı) adını taşıyan harab bir manastır vardı. Rivâyete göre, Aziz'in (Surp Karabet'in) cenazesini taşıyan katırlar bu noktaya gelince hareketsiz kalmışlardır. Bu vaziyete karşı şaşkın bir hâle düşen insanlara bir melek görünmüş ve: "Allah burasını azizlerin ikamet yeri olarak tayin etmiştir" demiş. Bunun üzerine orada bir mâbed inşa edilmiştir.

Mâbedin sağ tarafında, "Arçu kerezman" (Ayı mezarı) nın [37] ikiye bölünmüş mezar taşını gördük. Kürd hırsızlarından dolayı yüksek bir duvarla çevrili olan bu taşın üzerinde yatanın bel ağrılarının derhal geçtiğini anlattılar.

Surp Karabet, meşelik ormanlarla kaplı çok güzel dağlık bir mevkîdedir. Yollar hep kadife-çiçeği, yabani sümbül ve diğer kokulu çiçeklerle bezenmiş; bahçeler hep elma, armud, erik ve pek çok ceviz ağaçları ile doludur. Kırmızı ve beyaz renkte ve kirazdan daha ufak olup "aluç" denilen *mayhoş* bir meyve de vardı. Ceviz ağaçlarının alt dalları, ormanlarda pek çok bulunan ve cevizi seven ayılar tarafından kırılmıştı.

Surp Karabet manastırından Van ve Bitlis dağları, diğer taraftan da Fırat (Murad) nehri ile bütün Muş şehri ve ovası görülür. Ova'da sacayağı gibi birbirine merbut üç aded büyük manastır vardır. Bunlardan biri, Sasun'lu bir reis tarafından yapılmış olup diğer birçok aziz bakiyeleri meyanında havâri Petrus'un Roma'dan getirilmiş parmağını hâvi Madnevank (Parmak manastırı); ikincisi, bir şişenin içinde muhâfaza

36. Muş şehrine 6 saat mesâfede, bütün ovaya hâkim tepede bulunup yerli halkca Çanlı-kilise adı ile anılan meşhur bir ziyaretgâh olan Surp Karabet manastırı, IV. asırda te'sis edilmiş olduğundan, tarihî ehemmiyeti hâiz bir mâbeddir. Müessisi, an'aneye göre, hıristiyanlığı Ermenistan'da resmen te'sis eden Grigor Lusavoriç olup, kendisi de manastırın Surp Karabet şapelinde defnedilmiştir. İnciciyan'a nazaran (*ayni eser*, s. 194-197), 1784 senesinde vuku bulan şiddetli bir zelzelede manastır büyük hasara uğramış ve 1788'de eski binâya yapılan ilâvelerle tâmir dilmiştir. Kilise, XVIII. asrın sonlarındaki vaziyetine göre, 16 sütûn üzerinde kârgir bir binâ olup 5 ayrı şapelle beraber 10 aded horan ihtiva ediyordu. Yüksek çan-kulesinin içinde de dört çan asılı idi.

37. "Ayı mezârı" mânasında olan bu adın doğru şekli, ermenice olarak, *Arçi kerezman*, yani "ilk mezar" dır ki halk dilinde değişikliğe uğramış ve gûyâ manastıra hizmet etmiş olan bir ayı (ermenicede "arç") nın îtinâ ile yapılmış mezârı olduğuna dâir bir efsâne uydurulmuştur.

edilen İsa'nın kanını hâvi Surp Ağper (mukaddes pınar); üçüncüsü de, içinde İsa'yı haça mıhlayan çivileri ile göğsünü delen mızrak ucunun bulunduğu Surp Arakyal manastırı adlarını taşırlar. Daha ileride Sasunun orman ve dağları vardır.

Manastırda üç gün kalarak bütün arzûlarıma nâil oldum. Manastır keşişleri içinde Der Mardiros adlı bir piskoposun o kadar güzel bir sesi vardı ki teganni eylediği vakit insanları hayret içinde bıraktıktan mâadâ, kuşlar dahi etrafına toplanırdı. Âmid'liler, piskoposa kendi yanlarında kalması için çok yalvarmışlar, fakat o, insanî şan ve şerefe ehemmiyet vermediği için yalnız Allah'a hizmet etmeyi tercih ederek manastırdan ayrılmamıştır.

IX

MUŞ — İSTANBUL

GÖLCÜK, ERGANİ

Mübârek manastıra ve Allah'ın makbûlü olan rûhânîlere vedâ ettikten sonra Harput'a döndük. Muazzam bir süvâri ordusu ile Şâh'a karşı yürümekte olan Murad Paşa'nın Âmid'e geldikten sonra öldüğünü orada duyduk [1]. Vardapetimle vedâlaşıp orada bırakmış olduğum atımı ve esvaplarımı alarak Âmid'e doğru yola çıktım. Dağlardan ve çam ormanlarından geçerek iki gün sonra Gölcük'e vardık. Gölün içindeki Surp Nişan adını taşıyan kârgir bir kilise ile bir ermeni köyü vardı [2]. Karada çam ağaçları ile örtülü dağın eteğinde bulunan bir handa konakladık. Atımı ve eşyamı handa bırakarak bir sandalla adadaki köye giderek henüz akşam âyini yapılmakta olan kiliseye girdik. Kilisede mahfuz bulunup birçok mûcizeler yaratmış olan mukaddes Haç'ı ricamız üzerine bize gösterdiler. Haç'ın önünde kemal-i ta'zim ile secde ederek gerek bizim ve gerek ölülerimizin günâhlarının affını niyaz eyledik.

Gölcük'ten hareket ederek bir günlük yolculuktan sonra, yüksek bir mevkîde bulunan Arğını (Ergani) şehrine geldik. Şehrin en üst kısmında, Yüce Meryemana adını taşıyan kârgir ve kubbeli büyük bir kilise vardı. Dağın eteğinde bulunan mâmur köyde de ayrıca diğer bir kilise mevcudsa da, yukarıdaki kilisenin havâri binâsı ve mûcize yaratan pek mukaddes bir mâbed olduğu rivâyet ediliyordu.

1. Kuyucu Murad Paşa, müellifin Harput'ta bulunduğu 1612 senesinden bir sene evvel, 5 ağustos 1611 tarihinde ölmüştür. Müellifin bu hatâsının sebebi, duyduğu bu vak'ayı, yeni bir şey olarak seyâhat notları arasında kaydetmesinden ileri gelmiş olsa gerek.

2. Gölün garb tarafında bulunan bu adadaki köyün 60 hânelik ermeni sâkinleri ekseriyetle dokumacılık, boyacılık ve terzilikle meşguldüler. Köylülere âid tarla ve bahçeler gölün etrafında bulunduğundan, halkın gidip gelmesi için biri hayvanara, diğeri de insanara mahsus olmak üzere, iki kayık işlerdi. Mezkûr ada, XII. asırda, bir vakit, ermeni katolikosluk makamı olmuş ve "Göl şatosu" adını taşımıştır (İnciciyan, *Coğrafya*, I, 240).

Ergani'ye yarım saatlık bir mesâfede bulunup Nalkıran adını taşıyan ıssız bir dağa çıktık. Hakîkaten de temâmiyle taştan ibâret olup hiçbir toprak parçası görünmeyen bu dağı geçtikten sonra ayaklarımızda ne *postal* ne de *nal* kaldı. Benim de *çizme*min *tabanı* olduğu gibi çıktı.

Oradan Deve-geçidi'ne gelerek çok derin suyu deve üzerinde güç hâlle geçebildik. Âmid'e doğru yolumuzun üzerinde ermenilerle meskûn köyler ve kısmen harâb hâlde müteaddid manastırlar vardı. İstanbul'dan Âmid'e kadar yaptığımız seyâhat esnâsında ne rum ve ne de yahudiye rastladık[3]. Yalnız Tokat'ta birkaç hâne yahudi vardı, fakat onlar da ermenice konuşuyorlardı. Sivas'a kadar ancak az sayıda süryanî vardı, fakat oradan Musul ve Bağdad'a kadar uzanan yerler ermeni ve süryânî ile doludur.

ÂMİD

Kıral ve patriklerin payitaht şehri olan Âmid'e yaklaşınca, Tigran binâsı[4] olan güzel bir sur gözümüze ilişti. Şehir, tarih boyunca olduğu gibi bugün de bir din ve irfan merkezidir. Âlim piskoposlar, vardapetler, usta hânendeler ve birçok okumuş papazlar buradan çıkarlar. Şehre girdikten sonra Hasanpaşa hanına indim. Muazzam kârgir bir binâ olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahırı, rengârenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kârgir odaları vardı[5]. Hana bitişik olup Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Alipaşa hanları gibi kemerli, güzel Kuyumcuhanı'nda emsâli yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, *zernişancı*lar, *bıçakçı*lar, *papuççu*lar, *çizmeci*ler ve diğer zanaat erbabı çalışırlar.

Şehirde, piskoposluk dâiresi ve mektep binâları ile birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük kârgir ermeni kilisesi vardı[6]. Katolikos Serapion'un şâgirdi olup Âmid murahhası bulunan

3. Müellifin "rastlamadığını" söylemesine rağmen, Ergani-Maden köyünün sâkinleri kısmen rum olup kendilerine mahsus bir de kilisleri vardı (*ayni eser*, s. 242).

4. Müellif, Diyarbekir'i, ermeni kıralı Büyük Tigran'ın M.Ö. I. asırda inşa ettirdiği ve kalıntıları civarda bulunan Tigranakert (Meyyafârkin = Silvan) şehri ile karıştırmıştır.

5. İnciciyan'a nazaran, Hasanpaşa Hanı'ndan başka, Çifte Han ve Söğütlü Han dahi Diyarbekir'in üç katlı büyük hanlarındandı (*ayni eser*, s. 216).

6. Surp Sargis kilisesi, XVIII. asırda beş horanlı kârgir fakat eskimiş bir binâ idi. Daha büyük olan Surp Kiragos kilisesi, yedi horanlı olup, 1722 senesinde yeniden yapılmıştır (*ayni eser*, s. 216).

vardapet Barseğ, bir zaman Eçmiadzin mümessili olarak Lehistan'a gelmiş olduğundan, beni görünce tanıdı. Şehirde bin hânelik bir ermeni nüfûsu vardı [7] ve *darbhane,* gümrük, hanlar ve diğer mühim işler onların elinde olduktan başka, *aşcı*lar, *kebapcı*lar, ekmekciler, bakkallar ve kasaplar hep ermeni idi. Pazar ve yortu günleri, ermeniler dükkânlarını açmadıkları ve işlemedikleri için şehir ıssız ve ölü bir hâl alır. Gerek burada ve gerek Sivas'daki ermenilerde, kiliseye gitmek, yortulara riâyet etmek, dinî kaideleri yerine getirmk, din adamlarına hürmet etmek ve misafirperverlik hususunda yüksek bir meziyete şâhid oldum.

Bir gün, Surp Kiragos kilisesine gittiğim vakit, kilisenin beş horanının önünde ayrı ayrı âyin yapıldığını gördüm. Orada, vardapet, keşiş ve piskoposlardan mâadâ yirmibeş papaz saydım. Gördüğüm iyi âdetlerden biri de şu idi ki, âyin yaptıranlar, bütün rûhânîlere kendi rütbelerine göre bolca hediyeler dağıtır ve âyin bittikten sonra onları kendi evlerine yemeğe dâvet ederler. Yemek hususunda da cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç, İstanbul ve Halep'te dahi görmediğim bir surette mükellef sofralar kurar ve çok lezzetli yemekler ikrâm ederler. Çeşitli kebaplar, börekler ve diğer pahalı yemeklerle beraber ikrâm edilen koyu ve tatlı Ergani şarabından bir bardaktan fazla içemezsiniz. Esâsen Türkiye'de üç cins şarab, Bulduk, Ankara ve Ergani şarabları mûteberdir.

Evlerin dış manzarası çirkin ve kirli ise de, içeri girdikten sonra bir daha dışarı çıkmak istemezsiniz. Bunlar Halep evleri gibi zarif, nakışlı tavanlı ve *köşklü* evlerdir. Halk da çok nâzik ve müreffeh insanlar olup yemek esnâsında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sâkin, usûlü dâiresinde dururlar. Zira hepsi de okuyan ve bilgin insanlar olup gerek hasbihâllerde ve gerek alışverişde zekâ ve nezâketle hareket eder ve edebî bir lisanla konuşurlar. Âmid'liler ayni zamanda endamlı, güzel yüzlü ve kuvvetli adamlar olduğundan insan onlara bakmakla bir ferahlık duyar. Orası bugün ermenilerin Atina'sı olmuştur ve dâima yeni şeyler öğrenmek gayretinde olan zekâ sâhibi çocuklar, papazlardan daha büyük bir mehâretle âyinlere iştirâk ederler.

7. İnciciyan'a nazaran (s. 213), XVIII. asırda Diyarbekir'in 50.000 hânelik nüfusunun, yarısı hıristiyandı. Bunların ekseriyetini ermeniler teşkil ederdi. Kesâfet bakımından ermenilerden sonra süryânîler gelirdi. Rumlar 50, yahudiler de 70-80 hâneden ibaretti.

Bereketli bir şehir olan Âmid'in meyveleri içinde, bilhassa çok iri ve tatlı kavunlar vardır. Reçeli de yapılan bu sarı renkte ve uzunca olan kavun, *peşkeş* olarak *hükümdar*a bile götürülür. Tokat'ın *paçası*, Haleb'in *mıklas*'ı [8] ve Harput'un *çakıl* ekmeği gibi Âmid'in de *kebab*ı meşhurdur.

Âmid, Mısır gibi bir beylerbeyilik merkezi; Meryem-ana adlı büyük kiliseleri ile Süryânî patrikliği ve ermeni murahhaslığı makamıdır.

ŞEMSİLER

Mardin-kapısı'nın dışında gördüğümüz bir putperestlik tapınağın Şemsîlerin ibadetgâhı olduğunu anladık. Şemsîler evvelce her cumartesi günü orada toplanarak akşama kadar yer içer, karanlık basınca ışıklar yakarak bir müddet dua ederler, sonra da ışığı söndürerek putperestlik devirlerinde olduğu gibi hayvanî bir sûrette birbirine sarılıp baba kızı, kardeş hemşiresi, anneler de çocukları ile cinsî münasebette bulunurlardı. Erzurum çingeneler diyarı olduğu gibi, burası da Şemsîlerin merkezidir. Bu işlerden haberdar olan bir beylerbeyi, onları yanına çağırarak kendi ibâdetgâhlarına devâmı men'etmiş, bilâhire de bunların namazları olmadığını, ermeni, yahudi ve rum mezheplerinden hiç birine merbut olmadıklarını ve yalnız ermenice konuştuklarını anlayınca, tekrar yanına çağırarak hangi mezhepten olduklarını sormuş. Onlar ermeni olduklarını söyleyince, beylerbeyi: "Öyle ise ya ermeni kilisesine veya câmi'e devam edin, aksi takdirde hepinizi kılıçtan geçiririm" diye tehditte bulunmuştur. Şemsîler yalvararak ve rüşvet vererek ermeni kilisesine gideceklerine dâir söz-verdikten sonra salı verilmişler; fakat emre itaat etmeyenin malları müsâdere, kellesi de uçurulacağına dâir şiddetli emir çıkarılmıştır. Böylelikle Şemsîlerin tapınağı *battal* kalmış, kendileri de İran'a, Süryanî memleketine, Tokat'a, Merzifon'a ve daha başka yerlere dağılmışlardır. Burada kalanlar ise, korkularından, kendileri namına kiliseye gitmek üzere ermenilere ücret vermeğe, bâzıları da gayr-ı ihtiyari cumartesi günleri *nöbet*le bizzat kiliseye gitmeğe başlamışlar [9].

8. Yağ içinde pişirilmiş bir yumurtalı yemek.

9. XV. asır ermeni müelliflerinden Mezoflu Toma, Timur ve haleflerine âid eserinde, Timur'un, Şemsî denilen tarikatcılarla meskûn Şol, Şımarakh, Safari ve Maraşi adlı Mardin köylerini yerlebir ettiğini, fakat "bu putperest tarikatcıların, bilâhire, şeytanî bir surette Mardin'de ve Amid'de tekrar çoğaldıklarını" yazar.

Ermeni müelliflerinin *arevortik* (güneş-oğulları) tâbiriyle zikr ettikleri bu tarîkat, V. asır-

Diğer bir sur kapısı dışında bulunan ermeni mezarlığında, Lehistan'da olduğu gibi, siyah taştan ve üzerinde kitâbeler bulunan büyük mezar taşları vardı. İri taşlarla ve muazzam kuleleriyle çok metin surun yanında büyük Fırat nehri akar [10].

Âmid'de iki hafta kaldıktan sonra, Vardapet Mağakya ile beraber [11] tekrar Sivas ve Tokat'a geldim, oradan da İstanbul'a döndüm.

dan beri ermeniler arasında görünen *Pavlikyan, Borborit, Tondraklı* v.s. adlarla bilinen tarikatların bir nevi devâmıdır. Eski İran menşe'li olup zâhiren hıristiyanlığa bağlı bulunan bu tarîkatlara karşı V. asırdan beri şiddetli mücâdele yapılmasına rağmen, VIII, XI - XII. asırlarda muhtelif adlar altında ve nihâyet XIV. asırda "Arevortik" ismiyle tekrar ortaya çıkmıştır. Patrik M. Ormanyan'a nazaran (*Azkabadum*, I, s. 818), zamanımızdaki *Yezidî* tarikatının Arevortiklerin bir devâmı olduğu zannedilmektedir.

10. Diyarbekir'e âid fazla mâlûmat için bk. EK V.

11. 1613 senesinde istinsah edilmiş ve hâlen Erivan'da bulunan bir yazmanın kolofonu sâyesinde, mezkûr Vardapet Mağakya'nın 1612 senesinde hakîkaten Âmid'de bulunduğu tesbit edilebilmktedir.

X

M I S I R

Kudüs'e hacca gidebilmek için lâzım olan harcırâhı tedârik etmek üzere bir sene İstanbul'da kalarak istinsah işlerinde çalıştım [1]. İstanbul'da yazıcılara çok kıymet verirler; çünkü orada çok rûhânî bulunduğu hâlde yazı yazabilen yoktur; zîrâ okumak ve yazı yazmak ayrı ayrı san'atlardır. Gerek sivil ve gerek rûhânî birçok zevat bana çok kitap istinsah ettirdiler. Ben de yol masrafımı çıkarmak için geceyi gündüze katarak büyük gayretle çalıştım. Elimde bir şey kalmamıştı; fakat şimdi, günde 50-60 akçe kazanıyordum. Bir sene içinde seksen kuruş biriktirebildim. Allâh İstanbul halkından ve papazlarından râzı olsun.

Nihayet, Urûc-ı Meryem yortusu günü [2], hacca gidecekler gemi tutarlarken, kara yolu ile gitmenin çok masraflı olacağını anlayarak ben de onlarla beraber gitmek için gemide yer ayırttım. Gidenler hepsi de akrabaları, dostları ve hemşerileri tarafından uğurlanıyordu; fakat ben kimsesiz bir garibdim. Bununla beraber, insan-seven ve gariblere karşı merhamet duyan bu adamlar, hüzünlü ve kederli hâlimi görerek beni teselli ettiler, yakınlık gösterdiler. Ben de kendileriyle ünsiyet peyda ettim.

Gemiye bindikten sonra, müsâid rüzgâr sâyesinde üç günde Gelibolu'ya vardık ve geminin yoklaması, su ve *beksimet* almak için üç gün orada bekledik [3].

1. Müellifimizin 28 ağustos 1609'da, Langa'daki hâlen mevcud olmayan Surp Sargis kilisesinde istinsah ettiği kitap, Ankara'da; 1615'de, Langa'da olup bilâhare yanmış ve bir daha yapılmamış olan Surp Nigoğos kilisesinde yazdığı, Sivas'da Surp Nişan manastırında; 1618'de Edirnekapısı'nda, hâlen Kefeli Câmii olan Surp Nigoğos kilisesinde intinsah ettiği eser de, Yeni-Culfa'da bulunmuştur.

2. 14 ağustos 1615.

3. Gelibolu için bk. Fasıl III, n. 6.

RODOS

Gelibolu'dan sonra, büyük bir liman ve metin bir kal'e olan Rodos adasına geldik. *Cenkçi*lerle dolu 60 kadırga ile beraber Halil Paşa orada bulunuyordu [4]. Rodos, üç katlı kal'esi ve sık kuleleriyle çok müstahkem bir şehirdi. Birçok bağ ve bahçeleri bulunduğundan üzüm ve diğer meyveler istihsal edilirdi. Binâlar ise frenk yapıları idi. Kapudan paşa bize üç kadırga tahsis etti ve Allâh'ın yardımına sığınarak *engin* denize açıldık. Dağ ve ovalar gözden kayboldu ve yalnız gök ve deniz görünüyordu. Kafilemiz beş *kalyon*dan müteşekkildi. Bir konak kadar büyük ve her biri üç katlı olan kalyonun üst ve alt katlarında ambarlar vardı. Her bir gemi o kadar çok mal ve eşya alır ki altı ayda ancak boşaltılabilir. Yüklenecek mal bulunmadığı vakit, gemiler, büyük mikdarda kereste, taş, kalın kalaslar ve diğer inşâat malzemesi ile doldurulduğu halde yine boş yer kalır. Dokuz yelkeni, *gemici, aşcı, dellak, fıçıcı, kalafatcı, dülger, yazıcı* v.s. olmak üzere 150-200 kişilik mürettebâtı, ayrı yerde üç *aşhâne*si, 30-40 *kamara*sı bulunan her bir gemide 15 öküz, 50 koyun, beygirler, büyük miktarda *zahire,* bin fıçı su, şarab, sirke v.s. den başka yüz kişi de yolcu vardı. "Kırk arşın" denilen başka bir gemi nev'i vardır ki, *sereni* iki *kulaç* kalınlığında, yirmialtı kulaç uzunluğundadır. Bu uzun direğin *tepsi* gibi yassı tepesinde dâimâ birisi oturup gemileri ikaz etmek üzere tarassud eder.

Günün birinde, tarassud eden gözcü: "Meded, dikkat! düşman geliyor" diye bağırınca büyük bir telâş koptu. Derhal toplar dolduruldu, tüfenkler *kuruldu* ve herkes silaha sarılarak müsâdemeye hazırlandı. Öyle bir kıyamet kopmuştu ki acı acı bağırmalar ve ağlamaları tasvir etmek imkân hâricindedir. Hepimizi ambara doldurup kapıyı kapadılar. Boğulacak vaziyette idik ve içimizden birçoğu bayıldı. Ambarın üzerinde, kılıç, mızrak, *harba,* yay ve okla mücehhez *cenkçi*ler bütün harb hazırlıklariyle koşuşuyorlardı. Fakat Allâhın inâyetiyle rüzgâr bizim arkamızdan ve düşmana karşı istikamette olduğundan onlar bize yetişemediler ve nihâyet İskenderiye'ye vardık. Bize refâkat eden kadırgalardan üçü Kıbrıs'a ilticâ etmiş, ağır olan diğer biri ise geride kalmış olduğundan Frenklerin eline düşmüştü. Kaybından müteessir olduğumuz bu gemide üç ermeni *bazirgân* bulunuyordu. Gemimiz düş-

4. Halil Paşa, 1614 senesinin Temmuz-Kasım aylarında 45 gemiden müteşekkil bir filo ile âsî Dayı Sefer'e ve korsanlara karşı Malta'ya bir sefer yapmıştır.

man tâkîbinden kurtulunca ambardan dışarı çıkılarak kurbanlar kesildi, *şenlik*ler yapıldı ve toplar atıldı.

İSKENDERİYE

Makedonyalı İskender'in kurduğu ve kendi adını taşıyan İskenderiye, surla çevrili büyük bir şehir olduğu hâlde, kısmen ıssız ve viran hâlde idi. Şehrin üç yanı denizle çevrili olup kara tarafından Nil akar. Üçüncü Cennet sayılan bu yerin suyunu içtik ve 72 mütercimin sâhilde hâlâ mevcud olan hücre kalıntılarını temâşa ettik. Şehirde büyük bir rum kilisesi ve muazzam hanlardan başka, bilhassa gemicilerin rağbet ettikleri ve Sava adını taşıyan kârgir bir kilise vardı. İskenderiye'de dört bailos oturur; rum, kıptî ve frenkler sâkindir; fakat ermeni yoktur. Burada, keşişler hâric papazlar dahil olmak üzere, bizden birer altın haraç alındı. Buralarda o kadar semiz bıldırcın vardır ki 5-6 tanesi bir *para*ya satılır. Pek yağlı olan bu kuşları pilâv pişirerek nefis frenk şarabı ile yiyebiliyorduk. Şehrin altında su ile dolu ve kemerli derin yapılar gördük. Şehirde ne kuyu, ne de yağmur suyu bulunuyordu; fakat yeraltı kâmilen su ile dolu idi. Şehre Nil nehrinden yalnız bir az su akıyordu ki, bu suyun mecrâsı İskender'in emri ve büyük bir mesâi sarfı ile yapıldığı söyleniyordu. İskenderiye'de çok yüksek ve güzel hurma ağaçları gördük [5].

İSKENDERİYE — KAHİRE

İskenderiye'den hareketle Arabistan'a doğru ilerledik. Burası Küçük Arabistan'dır çünkü halkı zenci değil, esmer ve buğday renkli, kadınları ise iri vücutludur.

5. Pietro della Vallé (1615), İskenderiye şehrinin gerek kadim surlarının ve gerek iç kısmının harâbe hâlinde olup, meskûn evlerin deniz kıyısında olduğunu, şehirde yan yana pek çok sarnıç bulunduğunu ve bu kubbeli yapıların hoş bir manzara arz ettiğini, sarnıçların senenin muayyen bir zamanında kanallar vasıtasiyle Nil suyu ile doldurulduğun söyler. İskenderiye'de gördüğü dikkate şâyan âbidelerin, birisi aynen mevcud, diğeri ise tamamen yıkılmış olan iki adet dikili-taş sütûnu denilen diğer çok yüksek bir dikili-taş olduğunu söyleyen yazar, kıptîlere âid S. Mark kilisesinden de ayrıca bahsetmektedir (*Voyage*, Paris 1670, s. 204-205).

Chevalier d'Arvieux, İskenderiye'nin, eski ve yeni olmak üzere iki kısımdan ibâret olduğunu, eski şehrin muazzam surlar içinde olup harâbeler ve sarnıçlar ihtivâ ettiğini; yeni şehrin ise, denizin zamanla çekilmesiyle hâsıl olan sâhil düzlüğünde Türkler tarafından inşâ edildiğini, çok kalın olan eski surların çok yüksek kulelerle çevrili olduğunu, şehirde greklere aid meşhur S. Katerin kilisesi, yanında da bir manastırı, kıptîlerin de S. Mark adlı bir kiliseleri olduğunu; Frenklerin, kırmızı ve yeşil olmamak şartiyle mecbûren yerliler gibi giyindiklerini, fakat konsoloslar hâriç olmak üzere ata binemediklerini ve yalnız eşeğe binebildiklerini söyler. Ayni müellife nazaran, İskenderiye gümrüğü, günde 1000 kuruş mukabilinde bir mültezime verilmiştir (*Mémoires*, I, 177-204).

Yerlilerin *cera* dedikleri kayıklara binerek sâhil boyunca yarım gün ilerledikten sonra *bender* bir *iskele* olan Raşt (Reşid) şehrine vardık. Burada, cennet nehri ola Nil'in büyük bir gürültü çıkararak bütün azametiyle denize döküldüğünü gördük. Gûya deniz kendisini kabûl etmiyor gibi, nehir köpürerek ve dalgalanarak o kadar büyük bir gürültü çıkarıyordu ki, bize anlatıldığına göre, su ve kum, fırtınalı günlerde dağ gibi yükselir ve gürültüsü bir günlük mesafeden duyulurmuş. Bir liman gibi sâkin sâhile yanaşarak, kıyıda bir kal'esi bulunan ve surla çevrili şehrin içine girdik. Şehir, bakla, mercimek ve pirinç yığınları ile büyük mikdarda yağ ve balla dolu idi. Bir fransız *balios*'unun bulunduğu Raşt şehrinde bir gün kaldık.[6]

Başka bir gemi kiralayıp korku içinde yola çıktık; çünkü *fellah*lar gemilere girer ve insanları alıp götürürlermiş. Hıristiyanlar : "Sen safdil bir adamsın, sakın geminin kenârında durma, dâima *seren*in altında otur" diye bana öğüt verdiler. Araplar kalleş insanlardır; fakat sipâhi ve yeniçerilerden çok korkarlar. Rüzgâr hafif ve nehir cereyanı sür'atli olduğu için, gemiciler serene bağladıkları bir halatla sâhilden yürüyerek gemiyi yukarıya doğru çekmeğe başladılar. Nehrin iki kıyısına çıplak araplar gelerek ekmek istiyorlardı; fakat muhâfızlar tüfenk atarak onları kaçırıyorlardı.[7] Akşam olunca bize: "Araplar *haramzade* ve hîlekâr adamlardır, dikkatli olun" diye tenbih ettiler. Yolculardan biri "sakın uyumayın" diyerek kendi başından geçmiş bir mâcerayı anlattı : "Bu nehir yolu ile Mısr' (Kahire) a giderken, arapların hîlekârlığını bildiğim için yanımda bulunan gümüş kılıcımı, çantalarımı altıma, eğerimi de başımın altına koydum. Uyumamağa gayret ediyordum; fakat uyku galip geldi. Gümüşlü eğerimi gören araplar suya gi-

6. Chevalier d'Arvieux'ye nazaran (s. 215-222) : Hurma ağaçları ve bahçeleriyle pek câzibeli bir şehir olan Reşd (Reşîd), Kahire'den sonra Mısır'ın en güzel şehridir. Şehrin ağaçlı uzun caddeleri düz hat üzerinde çekilmiş, evler üç katlı olup tuğladan yapılmış ve hanlar çok râhat binâlardır. Kahire'den, yukarı Mısır'dan ve kara ve deniz yolu ile diğer memleketlerden getirilen emtianın bir anbarı olan Reşid, mühim bir ticâret şehri olduğundan, orada pirinç, sebze, her türlü meyve ve et çok bol ve ucuzdur. Şehir, maiyetinde bir yeniçeri bölüğü bulunan bir subaşının muhâfazazı altındadır. Gece gündüz kol gezen muhâfız müfrezeler, tuttukları hırsız arapları sorgu sual etmeden yerinde öldürmeğe me'zundurlar. Dünyânın en mâhir hırsızları olan araplar, çırıl çıplak ve tutulmamak için vürûdlarını yağlamış olarak gelir, görüldüklerini anlayınca da, timsahlara yem omayı tercih ederek derhal nehre atılırlar. Zîrâ, tutulunca ya kazığa çakılırlar veya derileri yüzülür.

7. Nil'den geçen gemilere hucûm eden araplardan bahs eden d'Arvieux de, nehrin hırsızlarla dolu olduğunu ve ateşli silahlardan korktukları için seyâhati esnasında ara sıra tüfenk attıklarını söyler.

rerek gemiye geldiler ve beni uyandırmamak için eğeri usulca almağa çalıştılarsa da muvaffak olamadılar. Bunun üzerine, içlerinden biri ayağımın başparmağını ısırdı ve ben acısından yerimden fırlayınca eğeri kaparak kaçtılar." Adam bize bunu anlatırken bir feryad koptu; araplar, gemiden birisini suya doğru çekerek para ile dolu kemerini alıp adamı suyun içine bırakarak kaçtılar. Bu iğrenç insanlar *karabatak* gibi usta yüzücü ve dalgıçdırlar. Onların bu mehâretini gündüzün gözümle gördüm. Suyun içine dalarlar ve bir zaman sonra başka bir yerde meydana çıkarlar. Nehre para atılırsa, derhâl dalarlar, parayı bulur ve çıkarırlar. Geceleri, balıklar gibi gemi ile beraber yürürler ve uykuya dalmış adamları kaparlar.

İki gün sâhil boyunca ilerledikten sonra güzel bir *iskele* olan Bulak *kasaba*sına vardık. Nehir burada istikametini değiştirdiği için karaya çıktık ve kiraladığımız eşeklerle, bir çeyrek mil mesafede bulunan Mısr (Kahire) a doğru yola çıktık. Kahire'nin suyu buradan götürüldüğü için 40,000 deve ile su taşındığını söylediler.

KAHİRE

Kahire o kadar büyük ve çok nüfûslu bir şehirdi ki, iki saatlık yorucu bir yürüyüşten sonra ermeni mahallesine varabildik. Bir kıptî kilisesinde, üst galerisi ile rûhânîlere mahsus bir ikametgâhı olan bir şapel, ermenilere tahsis edilmişti. Kilisede Niksar'lı bir papazla beraber vazife gören keşiş Tokat'lı Der Mağakya, büyük hüsn-i kabûl göstererek beni iki ay yanında misâfir etti ve bu müddet zarfında bütün maişetimi kendisi te'min etti.

Kahire'de, Celâlîler yüzünden iltica etmiş 200 hâneden fazla ermeni vardı.

KIPTÎLER

Roma kadar büyük ve çok nüfûslu bir şehir olan Kahire'de hepsi de zengin insanlar olmak üzere 40,000 hâne kıptî bulunduğunu söylediler [8]. Yahudilerin meskeni Selânik olduğu gibi, kıptîlerin de mekânı

8. Pietro della Valle'ye nazaran (s. 212-213): Roma ve İstanbuldan çok daha büyük bir şehir olan Kahire'nin evleri o kadar çok ve sıkışıkdır ki surlar görülmez olmuş ve birçok kimseler Kahire'nin suru olmadığını zannetmişlerse de, hakîkatte, istenildiği vakit kapatılabilen sur kapıları da vardır. Sokaklar o kadar dardır ki gündüzün yaya veya eşekle geçenler, çok def'a, karanlık içinde yürürler ve câmi gibi güzel binâları lâyıkiyle temâşâ etmek mümkün olmaz. "Benim en çok beğendiğim, şehrin dışında çok uzun bir yoldu ki güzel ve pek geniş bir meydanda nihâyet buluyordu. Burası, at tâlimleri ve emsâli gösteriler için Memlûklar zamanında yapılmıştır".

burası olup şehrin bütün kuyûdâtını ellerinde bulundururlar. Kârgir evleri vardır, ipekli giyerler ve cedlerinden intikal eden *divan kâtipliği* kendilerinde olduğundan paşa divanında otururlar. İçlerinde 100,000 kuruş sahibi insanlar vardır. Bununla beraber, kiliseleri karanlık, isli ve tozlu olup tavandan kandil yerine örümcek ağları sarkar. Süpürüp temizledikleri görülmemiştir. Patrikleri İskenderiye'de oturur. Kiliselerinin nizam ve zarâfeti olmadığından başka, yahudi mezhebine göre hareket ederek çocuklarını, 10-12 yaşına gelince, sünnet ve arioscu mezhebine göre vaftiz ederler. Mes ve diğer âyinleri esnâsında baş ve yüzlerini tüllerle örterler ve "kiriye leyson" gibi rumca ilâhîler okurlar. Kadınları ise, gerek kilisede ve gerek düğünlerde dudaklarına parmakla vurarak bir türlü şarkı söylerler. Papazları evlidirler ve keşişleri siyah çul giyerler. Asla et yemezler, perhiz günlerinde ne zeytinyağı yerler, ne de şarab içerler. Rûhânîler ve hattâ siviller, Lehistan yahudileri gibi, başlarına siyah keçeden büyük kavuklar giyerler. Dua, fazilet ve hayır işlerine az ehemmiyet verirler ve yalnız perhiz ve oruca dikkat ederler. Ben bu adamlarda zekâ nâmına bir şey görmedim. Âyine mahsus mukaddes ekmekleri olmayıp, rumlar gibi âdi ekmek kullanırlar ve bunu herkes yapıp satabilir. Kıptîler, yalnız erkek çocukları değil, kızlarını da sünnet ederler. Bunun sebebi tarih kitaplarında görüldüğü için burada tekrarlamağa lüzûm görmüyorum. Fakir kıptîler, araplar gibi, başaçık ve yalınayak sefil bir hâldedir. Arkalıkları olmayıp kalın ve geniş kollu gömlek giyerler. Ekmekleri, kürdlerin *gılgıl* denilen ekmeğinden daha fenâ olup kepek veya bakla unu ile pişirilir. Kurtlanmış ve kokmuş küflü tulum peynirini şeker gibi yerler.

FELLAHLAR

Arap fellahları son derece kirli ve tiksindirici insanlar olup köstebek, fare, yılan, kurbağa, kedi, tilki, kurt, kunduz v.s. bütün menfur hayvanları yerler. Bu hayvanlardan en çok beğendiklerini fare olup onu *aşhane*de pişirir ve öyle yerler. Koyun etini, yahudilerin yaptığı gibi, kemik ve sinirlerini çıkardıktan sonra köfte haline getirerek yerler. Bunların aşcıları da murdar, kirli vücutları tek bir gömlekle örtülü, iri dudakları sarkık, burunları sümüklü, gözleri ve kulakları cerahatlı insanlardır. Ayakları o kadar kir tutmuştur ki üzerine tohum atsan tutar; dizleri deveninki gibi nasırlıdır, velhasıl tam mânâsiyle bir deveye benzerler. Bunlar, hamur yoğurdukları vakit uzun ve siyah tırnaklı par-

makları ile ara sıra gözleri ve hattâ bacak aralarını karıştırırlar. *Tepsi, tencere* ve diğer kapları ise köpek ve domuzlara yalattıracak kadar pisdir. Bütün bunları gözümle gördüğüm için tiksinerek yanlarından kaçtım ve ellerinden hiçbir şey almamağa yemin ettim.

ŞEHRİN SUYU

Bir gün, Nil'in taşkın zamanında, suyun sokaklarda ve derelerde biriktiğini görmeğe gittim. Sakalar, bir gölün bulanık ve *nâpâk* suyunu eşeklerle ve sırtları ile taşıyorlardı. Bu pisliğin sebebini merak ettim; bütün evlerin kirli sularının buraya aktığını söylediler. Çocuklar, *pinti* arap erkek ve kadınları orada yıkanır ve çamaşırlarını yıkarlarmış. Göl suyu o günlerde çok olduğu için temiz sayılıyordu, fakat azalınca kokar ve içinden her türlü pislikle beraber köpek leşleri ve hattâ insan cesedleri çıkarmış. O hâlde hangi suyu içtiklerini sorunca, Bulduk'tan ve Bulak'tan develerle getirilen suyu içtiklerini anladım. Ben de suyumu, dâima, yakın olan Bulak'dan getirtiyordum.

Suya âid mûcizevî bir müşâhedeyi nakledeyim: Gölün o pis suyunu evlere taşıdıktan sonra boşalttıkları büyük küplerin ağzını acıbadem ve kayısı çekirdekiçi ile yağlayınca çamurlu su derhal berraklaşır ve içerler. Memleket sıcak ve killi olduğundan iyi cins toprak testiler yapılır ki bunları dolu olarak gecenin ayazına bırakırlar ve ertesi sabah soğuk soğuk içerler.

Şehirde, türklere âid olup içinde yalnız Türkiyeli müslüman ve ermenilerin oturdukları Halil-hanı denilen büyük bir han vardır. Hanın sâkinleri, araplardan tiksindikleri için ekmeklerini orada kendileri pişirirler ve hususî aşçıları, kasapları ve kahvecileri vardır. Biz de *somun, pide,* et, yağ, yemiş ve diğer yiyeceklerimizi oradan satın alırdık.

KOCA İBRAHİMŞAH

Büyük beylerbeyi makamı olan Kahire'de Âmid'li, Haleb'li ve İstanbul'lu kuyumcular, *kılıççı*lar ve diğer san'at ustaları vardır. Okumuş ve âlim bir zat olan Âmid'li Koca İbrahimşah, Paşa-kapısında çok tanınmış, mûteber bir sîma idi. Bu zat, kilisede bir def'a görünce, beni, kârgir muhteşem bir binâ olan evine götürdü. Ondan sonra beni her gün evine dâvetle lezzetli yemekler ve yalnız balioslarda bulunan içkiler ikrâm ederdi. Burada incir rakısı yapılır ki, okkası bir kuruş gibi pek pahalı bir içkidir. Şarabın da *ceresi,* yâni okkası, bir kuruşa satılır.

Piliç eti her yerde *zebil* kokar; fakat İbrahimşah'ın evinde yedikle-

rimiz çok temizdi. Sebebini sorduğumda: "Burada pilici kuluçka ile çıkarmayıp binlerce yumurtayı gübreye gömer ve yirmi gün sonra piliç olarak çıkararak *kile* ile satarlar. Bunun içindir ki *zebil* kokar. Fakat ben pilici iki üç hafta besledikten sonra kestiririm" dedi. Bunun üzerine, ben: "Ey Koca, demek oluyor ki biz bu memlekette telvis edildik; Kudüs'e gittiğimizde ağzımızı takdis ettirmemiz lâzımdır" dedim. Koca, gülerek: "Benim bunların yemeklerini yediğimi zannetme, her şeyi evimde yaptırırım" dedi.

HALİLHANI, KINAHANI

Koca İbrahimşah, bir gün beni Bedesten'de kuyumcular çarşısına götürdü. Buradaki *ebrişim* kenarlı beyaz ince *ketenler* en nefis cinsten olduğu için almağa gelirler. Orada türlü türlü *alaca·ketenler*, tiftik *digdik*leri, ipekli mısır kilimleri, envaı kumaşlar ve diğer muhtelif nefis *tuhfe*ler gördüm. Sonra, İstanbul'dan, Haleb'den Âmid'den gelen ermeni ve türk tâcirlerle Hindistan'lı, Medine'li, Habeşistan'lı tüccârın dolu olduğu Halilhanı'na girdik. Orada *fağfur tepsi*ler, *fincan*lar, abanoz, ince hind *tefarik*ler ve *tülbend*ler ve istenilen her türlü *tuhfe*ler bulunur. Buradan işlenmemiş *kırbaç*lar beşer akçeye alınarak İstanbul'a götürürler, boyarlar ve ucuna kemik takarak bir kuruşa satarlar. İstanbul bedesteninde olduğu gibi büyük bir kalabalıkla dolan hanın içinde her gün pazar kurulur.

Halilhanı'nın yanında bulunup Kınahanı denilen bir han daha vardır ki, ucuza satılan çuval çuval *kına* ile doludur. Bu hanın bir az ilerisinde bulunan bir çarşıda yalnız *ebrişim* kumaşlar ve *futa*lar satılır.

Bir az uzakta, biri beyaz, biri de zenci esirlere mahsus olmak üzere iki han vardır. Oraya girerek kadın erkek habeşî arapları gördük. Bunların teni o kadar siyahdı ki, önünde sıralandıkları duvarlar sim-siyah görünüyordu. Türk esirleri giyinmiş kuşanmış olduğu hâlde, zenciler çıplakdı. İçlerinde anadan doğma çırıl çıplak kızlar, rezilâne bir manzara arz ediyordu. Zenci esirler kıymetli olmayıp bir beyaza karşılık üç siyah alınıyordu. Bir zenci kız veya genç erkek iki kuruşa alınabilirdi.

Diğer hanlarda maymun, "deniz kedisi" ve hiç görmediğimiz başka "canavarlar" satılıyordu.

Hanlardan dışarı çıkarak giderken, yolda, yanında 60-70 keçi bulunup "laban, laban" yâni süt diye bağıran bir araba rastladık. Adam,

keçilerini sağarak isteyene veriyor, beğenmeyenlerin de ağızlarını zorla açarak sütü yutturuyordu.

Her sokağın başında, Venedik'te olduğu gibi 100 ve 200 *pereme* bulunuyordu. Beş altı akçe vererek bunlardan birine binip istenilen yere gidip gelinir; zira şehir çok büyük, çarşılar uzak olduğundan yaya gitmek kolay bir şey değildir. Her birine iki üç kadın binen iri eşekler de mevcuttu. Eşekli kadın tellâlları da vardı ki, bunlar eşeğe bindirilmiş fâhişeleri sokak sokak gezdirirlerdi. Şehirli kadınlar, Türkiye'de olduğu gibi, yüzlerini örter, fakat köylü kadınların yüzleri açıktır.

Mısır'da 60,000 hâne yahudi vardır. Bunlar, Lehistan'dakiler gibi haraç, gümrük, darphane, v.s. işleri ellerinde bulundurduklarından zengin adamlardır. İleri gelenleri, 10-20 *yasakçı*nın refâkatiyle dolaşırlar.

MISIR'DA MAHSUL VE HASTALIKLAR

Mısır, kuru bir toprak olduğundan bağ ve bahçeleri yoktur. Ağaçlar meyvesiz olup yalnız zamklarından hâsıl olan ve *cimez* denilen tatsız bir meyve çıkar. Diğer mahsûlâttan hıyarlar, küçük ve tatsız, cılız kavunlar ise sulu ve içsiz olup ancak şekerle yenebilir. Diğer mahsûller, bakla, mercimek, pirinç, hurma, şeker kamışı ile karpuzdan daha iri fakat tatsız patlıcandan ibârettir. Cehennemi andıran bu memlekette iki üç gün için giderek *esvap* almalı ve derhal uzaklaşmalıdır. Memleketin suyu ve havası iyidir; fakat bâzı ağır hastalıklar vardır. Evvelâ, her yaşta bütün kadın ve erkeklerin gözleri kızarmış ve çürümüş bir hâldedir; küçük çocukların kulaklarında bir nevi kurt peyda olur ve ölürler. Bundan dolayı, İstanbul'da *hıyarcık*'ın tevlid ettiği netice burada da vâki' olup doğan çocuklar yaşayamazlar. Üçüncü bir hastalık da *debe* denilen illettir. Bu hastalığa tutulan bütün erkeklerin husyeleri karpuz gibi şişer. Şehirde tuz bulunmadığı ve odun da çok pahalı olduğu için yemeklere tez pişmesi için kaya tuzu atarlar ki bu çok zararlı bir şeydir. Gözlerin bozukluğu da tozdan ve eşeklerin idrarından ileri gelir, çünkü Mısır'da senelerce yağmur yağmaz. Çarşıları da, Venedik ve İstanbul'daki Uzunçarşı gibi daima çok kalabalıkdır.

FELLAHLARIN ÂDETLERİ

Araplar, bağrı açık, sarkık dudakları ile mekruh çehreli olduktan başka, ayni zamanda çok küstah ve hayâsız insanlardır. Hiç utanmazlar ve iyiyi fenâdan ayırd etmezler. Biri gelir su üzerine def-i hâcet eder, diğer birisi de suyun üzerindeki pisliği eliyle öteye sürer ve içer.

Kadınları da ayıp denilen şeyi bilmiyerek, utanmaksızın çırıl çıplak dolaşırlar, hamama peştemalsız girerler, tellâklar da onları yatırarak erkek ve kadınların ayıp yerlerini yıkarlar. Odun kıt olduğundan, *külhan*larda *zebil* yaktıkları için ortalığı duman ve ağır bir koku sarar. Bunları görünce türklerin hamamlarını, helâlarını, edeblerini, bütün *huzur*larını hatırlayarak imrendim. Onlar insan içinde hattâ tükürmedikleri hâlde, bunlar o kadar pis insanlardır ki alenen işerler, def-i hâcet ederler ve, kulağınızı kirletmemek için yazmadığım daha nice iğrenç şeyler yaparlar. İş bu merkezde iken bu adamlar, biz Hazret-i Muhammed'in öz evlâdlarıyız, diyerek böbürlenirler, türklerin de gûya yarı müslüman, *hakan*ın da câriye çocuğu olduğunu söyleyecek kadar cür'et gösterirler. Esâsen, iranlı, türk veya kürd olsun hepsi de birbirini çekemezler ve birbirine karşı türlü iddiâlarda bulunurlar. Fakat bu hezeyanları bir tarafa bırakarak biz mevzûumuza dönelim.

ATPAZARI

Bir gün, büyük bir meydan olup sayısız deve ve eşek satılan Atpazarı'na gittik. Hayvanlar çok ucuza satılıyordu. Şam ve Haleb'de 30 kuruş olan bir deve, burada 10 kuruşa alınabiliyordu. Cins atlar da vardı; fakat buradaki eşekler terbiyeli ve sür'atli olduğundan rağbette idi. Arap, eşeğe binip seslenince, hayvan uçarcasına koşar. Hacca giden yoldaşlarım 30 - 40 eşek satın aldılar ve iyice beslediler. Fakat ben, nâhoş sesinden dolayı eşeği sevmiyordum. Bundan mâadâ, dostlar, eşek, Kudüs'ün kayalık yollarına dayanamaz, bir *kısrak* alsan daha kârlı olursun diye tavsiye ettiler, ben de 35 kuruşa bir kısrak aldım. Yola çıktığımızda, o sür'atli eşekler ancak hareket edebiliyorlardı ve bütün bağırma ve zorlamalara rağmen yerlerinde kalıyorlardı. Eşeklerin hayran olduğumuz sür'atinin sebebini arayınca, arapların hîlelerini anladık. Onlar, hayvanları koşturmak için sivri demirle dürterler ve hattâ hayalarını sıkarlarmış. Bundan dolayıdır ki başkalarının eline düşen eşekler hiç korkmadan tembel ve hareketsiz kalıyorlardı. Bîçâre yoldaşlarımın çoğu eşeklerini yolda bıraktılar, birkaç kişi de onları yarı fiyatına sattılar. Bu hile, Kayseri'linin eşekleri boyama mârifetinden daha üstün çıktı.

Kahire'de, Yeşil mescid denilen yüksek minâreli güzel bir câmi, yanında da hastalara mahsus bir *imâret* vardı. İmârette yatan hastalardan başka, bütün mürâcaat edenlere buradan göz, diş, baş ve diğer uzuv ağrılarına karşı meccanen ilâç veriliyordu. Şehrin dışında, çok iri öküz,

inek ve koyunlar satılan büyük bir meydanda altı ve dört boynuzlu koyunlar gördük.

ESKİ MISIR

Koca İbrahimşah, bir gün de, bizi, birçok eski binâların bulunduğu, fakat ıssız ve geniş bir yer olan Eski Mısır'a götürdü. Orada bulunan Rum ve Kıptî kiliselerini gezdik ve sandıklarda saklı olan münzevî azizlerin bakıyyelerini görerek dua ettik. Kiliseler kısmen kârgir, kısmen de ahşab idi [9]. Oradan, Yusuf'un yaptırdığı geniş ve yüksek yedi ambar görülüyordu. Yapılar tuğladan yapılmış, fakat harab hâlde idi.

Dönüşte, paşanın bir şehir gibi muazzam sarayına girdik. Avluda deve ayaklı, kaz gibi ufak başlı ve uzun boyunlu devekuşları dolaşıyordu. Bu kuşa "uç" demişler ayaklarını göstermiş, yüklemek istemişler "ben kuşum" demiş. Bütün ilerigelen zatların konaklarında bu kuştan bulunur.

Mısır'da, Nil nehrinin sahillerinde timsah denilen korkunç bir canavar vardır. Eskiden, bunların yüzünden nehri geçmek ve şehirde oturmak çok tehlikeli imiş; fakat Makedonyalı İskender'in yaptığı *tılısım* sâyesinde timsahlar ölmüş ve şimdi yalnız şehirden çok uzak yerlerde görülürler. Bu hayvanların derisi kılıç ve tüfenk işlemez derecede sert olduğundan, birçok kapılar, demir yerine bu deri ile kaplanmıştır. Nil'de diğer muhtelif cins balıklar, canavarlar ve sürünen hayvanlar gördük. Sarayın kapısında üç kulaç uzunluğunda ve bir kulaç kalınlığında bir balık kemiği asılı idi.

Defterdâra âid büyük sarayı da gezerek temâşa ettik. Her bir ağa konağında iki üç arap, esir gibi çalışır. Sarayın önünde birçok nefis mermer sütunlu bir saray daha vardı. Üst kısmı yıkılmış olan bu binânın firavun sarayı olduğunu söylediler. Daha ileride, câmi'e çevrilmiş yuvarlak büyük bir saray vardı ki, Gürcü sultanından kalmıştır; zira Mısır eskiden Gürcülerin (Çerkeslerin) elinde idi. Daha birçok saray ve büyük binalar gördük [10]. Bir tepede, derinliğine 300 bölüme ayrılmış

9. Pietro della Vallé (s. 214), rumlara âid S. Barbe ve bir tepenin üzerinde bulunan S. George kiliselerini zikr ederek, en çok kudsiyete sâhib sayılan kilisenin, rivâyete göre Meryem-Ana'nın ikamet etmiş olduğu bir evin kalıntısı üzerinde yapılmış olan kıptî kilisesi olduğunu söyler.

10. Pietro della Vallé: "Paşa'nın ikamet ettiği Şato, pek çok geniş bir binâ olup, Napoli'nin Yeni Şato'sundan daha çok kulelerle çevrili bir tepenin üzerindedir. Orada gerek paşa, gerekse yeniçeri ağası ve diğer yüksek rütbeli ve hattâ rütbesiz basit me'murlara âid birçok rahat ikametgâhlar vardır. Bununla beraber, orada bulunan birçok terk edilmiş ve tezyînattan

büyük bir kuyudan öküzler vasıtasiyle dolaplarla soğuk ve tatlı su çekiliyordu. En alttaki bölümden çıkarılan su ikinci bölüme, ikinciden de yukarıdaki üçüncü bölüme aktarmak suretiyle dışarı çıkarılıp suyun hasretini çeken tarlalar sulanıyordu. Bu işde üçyüz öküz çalıştırıldığını naklettiler.

MATARYA

Der Mağakya, bir gün, hac yolcularını şehre yarım mil mesâfede bulunan Matarya'ya götürdü. Yolda, ermeni ölülerinin gömüldüğü ve Surp Sargis adını taşıyan eski bir manastıra uğradık. Matarya'da *dolap*la doldurulan büyük bir havuz vardı. Anlatıldığına göre, İsa, Mısır'a ilticâ ettiği vakit bu köye geldiğinde su istemiş; fakat köylüler, annesinin bütün mürâcaatlarını reddetmişler. Bunun üzerine, aziz Meryem-ana, köyün bütün sularının acılaşması için bed-dua etmiş ve öyle olmuş. Meryem-ana mahzun bir hâlde oğlunun yanına geldiği vakit, İsa'nın ayaklarının altından su fışkırdığını görmüş. Aynı su bugüne kadar tatlı olarak fışkırmaktadır, köyün suları ise acıdır. Paşa, başka su içmediği için suyu her gün buradan götürülür. Havuzun önünde bulunan "absid" şeklinde bir kemerin altında kurbanlarımızı kestik ve mumlar yaktık.

Sonra, büyük bir bahçeyi dolaşarak birçok limon ağaçları gördük. Ceviz gibi ufak, pek sulu ve ekşi olan limonlar dolu gibi yere dökülmüştü. *Belsem* ağaçları da vardı, fakat kurumuştu. Burası eskiden dört *yasakçı*nın nezareti altında muhâfaza edilirmiş [11].

mahrum evlerin dikkate şâyan bir tarafı yoktur. Gördüklerimin içinde dikkate şâyan olan şey, araplar tarafından yapılmış ve kitâbesindeki arap harfleri hâlâ görülmekte olan bir ibâdetgâhdır. Arap ve türk câhil halk, bunun Yusuf veya Firavun sarayı olduğuna inanmaktadır. Oysa ki, sözü geçen mâbed hemen kâmilen modern bir yapıdır. Binânın yalnız kubbesi ve çevresindeki duvar kısmen harabdır; fakat içi çok güzel olup, üç taraflı bir dehliz husûle getiren mütenâsib büyüklükte otuziki sütûna oturtulmuştur. Her hâlde, binânın mîmarî tarzı güzeldir (s. 287).

"Şatonun karşısında bulunan câmi'i ancak dıştan görebildim; çünkü Kahire'de hıristiyanlar câmi'e giremezler. Bânîsine izâfeten Sultan Hasan adını taşıyan bu câmi, bence, benzerlerinin içinde en güzelidir. Câmi'in, bilhassa, yumurta şeklinde olup orta kısmı geniş, iki ucu daralan kubbesi eşsiz bir güzelliktedir" (s. 289) diyor.

11. Pietro della Valle'ye göre (s. 216): Kahire'ye yedi mil mesafede, bir kanal ve Nil'in taşmasından hâsıl olmuş bir gölcüğün arasından geçen gölgeli bir yoldan gidilen Matarée denilen köyde, kıral Herod'un elinden kaçan Meryem-Ana'nın, çocuğu ve kocası Yusuf ile beraber oturmuş olduğu bir ev vardır. Orada, dolaba benzeyen küçük bir pencerenin altında papazlar mes âyini icrâ ederler. Ayni yerde akan bir dereye bağlı an'aneye göre, Meryem-Ana, çocuğunun kundak bezlerini orada yıkarmış. Yakınında bulunan bir bahçede, yerlilerin Firavun inciri dedikleri büyük bir yabanî incir ağacı vardır. Belon, burada bir pelesenk fidanı görmüştür ki halen yoktur.

MANASTIRLAR

Başka bir gün de, Mina denilen Surp Minas'a gittik. Burası bizim kilisemiz, ayni zamanda ermeni mezarlığıdır. Bütün kiliselerde ermeni tarzı şapeller ve âyin masaları vardı; çünkü tarihlerde de yazılı olduğu gibi, Mısır'da vaktiyle 30,000 hâne ermeni bulunmuş olduğundan [12] bu kiliseler o zamandan kalmıştır.

Mısır (Kahire) civarında birçok meşhur ve rağbetli büyük manastırlar vardır. Bunlardan, yemeklere atılan kaya tuzunun çıkarıldığı dağın eteğinde yapılmış olan St. Antonius, muazzam ve muhteşem bir manastırdır. Adını taşıyan münzevî azizin mukaddes bakıyyesinin bulunduğu St. Makar manastırı da meşhurlardandır. Bu manastırlarda birçok keşiş oturur. Diğer birçok manastırlara gidemedik; fakat onların da şöhretini dindarların anlattıklarından öğrendik. Mısır'a (Kahire'ye) on günlük mesafede, Kızıl-deniz yolu ile gidilen Sina dağı vardır. Oraya giden gemilerin inşâatında, denizde pek çok kayalar bulunduğu için hiç bir demir çivi kullanılmamış, kâmilen ağaç kullanılmıştır. Mısır'da çok çelik-demir vardır ve pek ucuz satılır.

Şehrin etrâfı münzevîlere âid manastırlarla doludur. Esâsen kitaplarda da, Mısır memleketinin münzevî ve keşişlerle meşhur olduğu ve bütün azizlerin Mısır'dan çıktığı yazılıdır. Bugün de münzevî bir hayat yaşayan kıptîler mevcuttur. Bu çıplak ve yoksul adamların birçoğu hurma yaprağından yapılmış başlık ve entari giyerler, pek az yer-içerler, yatakları olmayıp toprak üzerine yatarlar ve dünyevî zevk-u safâdan el çekerek mahrumiyet içinde ezici bir hayat geçirirler.

HURMA MAHSÛLÜ, VERGİLER

Bizde bir adamın şu kadar kuruşa mâlik olması ile zengin telakkî edildiği gibi, Mısır'da da servet, mâlik olunan hurma ağaçlarının sayısı ile takdir edilerek filân arabın yüz, diğer birisinin iki veya üçyüz hurma ağacı vardır, denir. Zîrâ, hurma ağacı, çok kâr getiren bir nebattır. Şöyle ki, ağacın meyvesi satılır, çekirdeği mahrukat olarak kullanılır, yağı çıkarılır, yapraklarından *sepet,* dövülmüş kabuğunun liflerinden urgan

12. Magistros Grigor'un oğlu katolikos II. Grigor, 1075 senesinde Mısır'a giderek "Mısır hükümdarı (Müstansır-billah) tarafından büyük hüsnükabûl görmüş, orada bulunan 30,000 kadar ermeni için kilise nizamlarını ihdâs etmiş ve yeğeni Grigoris'i onların piskoposu olarak takdis ettikten sonra avdet etmiştir" (bk. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi,* H. D. Andreasyan trc., Ankara 1962, s. 151).

yapılır, sert odunu da inşaatda kullanılır. Velhâsıl, hurma ağacının hiçbir şeyi zâyi' olmaksızın istifâde edilir.

Pâdişâh'a ne mikdarda *hazine* verdiklerini sorunca, 100,000'i *hünkâra*, 100,000'i *Mısırkulı*'na, 100,000'i de *Mekke örtüsü*'ne âid olmak üzere üç kısım olarak 18 *darba* 100,000 *şerif altını* verildiğini söylediler [13]. Mısır ve Şam *kul*ları, kırmızı renkte uzun ve geniş *çakşır* giymiş 15,000 *mızraklı cenkci*'den müteşekkil namlı bir ordudur.

Yollar emniyetli olmadığı ve arapların korkusundan kervan çıkmadığı için Mısır'da fazla kalmağa mecbur olduk. Nihayet, *hazna* götürüleceğini duyarak sevindik, çünkü frenklerin korkusundan hazine deniz yolu ile değil, karadan götürülüyordu.

MEKKE'YE ÖRTÜ GÖTÜRÜLMESİ MERÂSİMİ

Mısır'da *Su-kesimi,* Mekke'ye örtü götürülmesi ve *Muhtesib* değişimi olmak üzere üç büyük *şenlik* ve *donanma* yapılır. Ben Su-kesimi şenliklerini görmedimse de, diğer iki donanmayı temâşa edebildim. O günlerde o kadar büyük şenlik yapılır ki bütün şehir ayağa kalkar.

Âdet üzere Hazret-i Muhammed'in kabri için her sene siyah kadifeden yeni bir *örtü* götürülür ve eskisi *şeyh*lere kalır. Sırma ile işlenmiş olan örtü, Mısır'da yapılır. Öğrendiğimize göre, örtü 200 kadın tarafından işlenir ve, inci ile diğer *harç*lar hariç olmak üzere, 2-300 *miskal* sırma kullanılır. Böylelikle örtü 40-50 bin altına mâl olur, yol masrafı için de 40 bin altın sarf edilir. Bundan başka, fakir hacılar da örtü ile beraber götürülür. Örtü, hazırlandıktan sonra merâsimle Yeşil-mescid'e konur. İki hafta sonra da, onu taşıyacak olan iyi cinsten ve sırtları kumaşlar, boyunları da *tafta* ile örtülü on deve, ayrıca da diğer birçok deve ve atlar süslenir. Hususî bir *ağa* veya paşa, örtüyü götürmeğe me'mur tâyin edilir. Bu, çok şerefli bir vazife olduğundan, tâyin edilen zâta beylik veya paşalık pâyesi verilir. Ağa, refâkatindeki birçok atlı asker ve siviller olduğu hâlde câmi'e giderek örtüyü parlak bir merâsimle alır ve hazırlanmış on devenin üzerine koyar. Alayı teşkil eden bütün atlı askerler, sefere çıkan bir ordu gibi teçhiz edilir. Şehir ve yakın köylerde bütün evler boşalarak halk sokaklara dökülür. Alay davul, zurna ve borular çalınarak şehir dışına doğru ilerler. Sokakların iki ke-

13. Pietro della Vallé'ye göre (s. 219), Mısır'ın yıllık gelirinin dörtte biri olan 600,000 sequen'i Mekke kervânına, 600,000'i Mısır ordusuna harcanır, 600,000'i pâdişâha gönderilir, 100,000'i de paşa ile adamlarına kalır.

narına hıncahınc toplanmış *seyirci*lerden yakın olanlar, örtüyü veya onu taşıyan develeri elleriyle okşar ve yüzlerine sürerler; arkada kalmış olanlar ise, mendillerini öndekilere uzatarak örtüye dokundurduktan sonra kemâl-i tâzîmle yüzlerine sürerler. Alay, böylelikle, erkek ve kadın büyük kalabalığın âvâzeleri içinde yoluna devâm eder. Biz, hıristiyanlarda mevcud olmayan bu büyük dindarlığı ve binbir meşakkatı göze alarak Mekke'ye hacca gidenleri görünce içimizi çekiyorduk. Her sene 40-50,000 kişi, biri denizden, diğer ikisi karadan olmak üzere üç kafile hâlinde Mekke'ye hacca giderler. Hacı namzedleri, *kutsuz hacı* telakkî edilmemek için yolda muhakkak Kudüs'e de uğrarlar. Örtü iki hafta Kudüs'te kaldıktan sonra Mekke'ye götürülür. Alay, berâberinde götürdüğü diğer ufak bir örtüyü de, Halil İbrahim dedikleri Abraham'ın Kudüs yakınında bulunan mezârına koyar[14].

MUHTESİB DEĞİŞİMİ ŞENLİKLERİ

İkinci *seyir,* muhtesib değiştirilmesi dolayısiyle vâki' olur. O gece, ramazanda olduğu gibi sabaha kadar şenlikler yapılır. Her sokağın başında bir *fend* ve *töhfe,* her bir evde bir fener asılır, *kahvehane*ler donatılmış olur ve bütün şehir halkı, sabaha kadar dolaşarak *sâzende*leri, maskaralık ve taklid gibi türlü türlü oyunları temâşa eder. Ayni gece, *muhtasib*'e 3000 altın te'min edildiğini söylerler.

NİL FEYEZANI ŞENLİKLERİ

Su-kesimi denilen şenlikler faideli olduğu için ma'kul bir vak'adır. Bütün şehir ve köy halkından mâadâ, paşa da bütün saltanatı ve üç kadırga ile merâsime iştirâk eder. Şenlikler esnâsında yakılan sayısız kandil ve fenerler, gök yıldızlarını gölgede bırakır. Nehir gitgide kabararak taşar ve su, kaynayan bir kazandan boşanırcasına bütün Mısır toprağını kaplar. Bütün kuyu ve dereleri dolduran ve düzlükleri bir deniz hâline getiren su, şehre yaklaşarak orada bırakılan gemileri yüzdürünce, temâşa için toplanan halkın sevinç âvâzeleri göklere çıkar. Derhal top ve tüfenkler atılır, davul ve zurnalar çalınır. Su, altı ay toprağın üzerinde kaldıktan sonra azalmağa başlar, kurur ve meydana çıkan mümbit toprak bire yüz mahsûl verir ve dünyâyı doyurur. Gerçekten de, darb-ı mesele göre, dünyâda açlık olursa Mısır doyurur, fakat şâyet Mısır'da kıtlık vuku' bulursa bütün dünyâ onu doyuramaz.

14. Müellifin hülâsaten yazdığı hac alayını, Pietro della Vallé (s. 219-222), birçok tafsîlâtla uzun uzadıya anlatmıştır.

FELLAHLARIN SEFÂLETİ

Memleket bu kadar bereketli ve bolluk içinde olduğu hâlde, sâkinleri aç, yoksul, çıplak ve bir lokma ekmeğe muhtaç bir hâldedirler. Yedikleri kepek ekmeğidir; fakat onu da, bir gün olsun doya doya yedikleri görülmemiştir. Tesâdüfen buldukları kurtlanmış peynir ve ölü inek etini kemâl-i iştihâ ile yerler. Rivâyete göre, fellahlar, Firavun soyundan *çingâne* ve mel'ûn bir millet oldukları için, çalışır; fakat semeresini iktitaf edemezler; ekerler, fakat hasadı başkaları kaldırır. Kendileri hamal ve yabancı milletlere köledirler. Böyleikle, vaktiye İsrail oğullarına yaptıklarını şimdi kendileri araplardan görmektedirler. Zîrâ, çalışmalarının bütün semeresini, onlar ellerinden alırlar. Kitapta yazılı olduğu veçhile, Hâm'ın ırkından olan bu insanlar, devamlı lânet altındadırlar ve bundan dolayı dünyânın en dirâyetsiz, sefil ve şerir insanları olup ne yiyecek ne de giyecekleri vardır. Evleri de olmayıp, bir kısmı kamıştan ve çitten yapılmış üstü açık, zemini kum ağıllarda, bir kısmı da kaya oyuklarında veya açıkta kumun üzerinde yatarlar. Bunun içindir ki bu insanlar hırsızlık ve *haramilik*ten asla geri kalmazlar.

XI

KAHİRE—KUDÜS

Nihayet *Mısır Hazinesi* hazırlandı ve ümerâdan Süleyman Ağa adlı bir zâta *Hünkâr* tarafından emir ve *kaftan* geldi. Kuyumcubaşı İbrahimşah, kendisine dost olduğundan, tâyin haberini alınca çok sevindi ve tebrik etmeğe gitti. Süleyman Ağa, bir ricası olup olmadığını sorunca, İbrahimşah, bir yeğeninin Kuds-i Şerîf'e gitmek istediğini söylemiş, Süleyman Ağa da: "Usta, senin hatırın için bir değil on kişi de olsa beraber götürürüm. Onu bana getir ve takdîm et" demiş. İbrahimşah, beni huzûruna götürdüğü vakit, Süleyman Ağa, bana, dâima kendi çadırının yakınlarında konaklamamı tenbih, *kâhya*sına da bana iyi bakması ve benden *kafar* aldırmaması için emir verdi.

Hazinenin yola çıktığı gün, Paşa, bütün *azameti* ve süvârileriyle şehrin bir mil dışına kadar kafileye bizzat refâkat etti. Hazine alayı, *donanmış kuşanmış* 300 *aznavur*'dan, her biri kervan başında yürüyen katırlar gibi kumaşlarla örtülü ve birer yeniçerinin yedeğinde olan 80 iri katırdan ibâretti. Hazineyi yüklenmiş olan katırların arkasından askerler, en sonra da yüz kişi kadar olan biz hacılar gidiyorduk. *Otağ* hayli önden giderek konaklanacak yer hazırlanıyordu. Hazine, otağın durduğu yere bir çeyrek mil yaklaşınca, katırlar süsletilir, borular, davul, zurna ve diğer çalgılar çalınır, *nağara*lar atılırdı. Ağa'nın kırala lâyık muhteşem çadırı önde kurulur ve yüz kişinin muhâfazası altında bulundurulan hazine, çadır içine yerleştirilirdi. Hacca giden bizler uzak bir yerde kalırdık.

Buranın nizamına göre, yolcunun yanında yüzbin kuruş değerinde mal dahi bulunsa gümrük resmi alınmaz, fakat insan ve hayvan başına bir *şâhi*, bir *para*, bir *rub*, yarım *kuruş* veya bir kuruşa kadar bir vergi alınır. Eşek için alınan resim, deve ve attan alınandan azdır. Böyle olduğu hâlde, hazine ile beraber gidenlere bir şey söylemek kimsenin *haddi* değildir. Mısır'dan hareketimde bana şeker, limon ve sirke al-

mamı tavsiye ettiler, zira yolda su bulunmaz, bulunsa da çok acı ve kokmuş olduğundan içine ancak şeker ve limon karıştırarak içilebilir.

Bir *konak* boyunca susuz kalmadık. İkibuçuk günlük bir yolculuktan sonra Salâhaddin'e vardığımızda göl ve derelerde henüz Nil suyu bulunuyordu. Salâhaddin köyünde pek çok hurma ağaçları gördük. Çok ucuza satılan bu hurmanın buradan Mısır'a, İstanbul'a ve diğer yerlere sevk edildiğini söylediler. Biz de tâze ve tatlı hurmadan okkası üç akçeye alarak Kudüs'e kadar götürdük.

Salâhaddin'den sonra, bir günlük yürüyüşle, *kına*nın çıktığı Hilas köyüne vardık. Buranın bütün tepe ve düzlükleri, "hıreşka" [1] gibi yeşil yapraklı ve pamuk fidanı gibi alçak kına fidanları ile kâmilen kaplı idi. Kına yaprakları kurutularak öğütülür ve un hâline getirilir. Buranınki hâlis kınadır, çünkü başka yerlerde ağır olması için kum karıştırırlar. Bura kınasının bir *dirhem*i, karışık kınanın bir okkasına bedeldir ve kokusu bir günlük yolda hissedilir. Okkası üç akçeden aldığımız kına, o kadar kokulu ve özlü idi ki, ıslatılmadan ellerimizi boyuyordu [2].

Buradan ötede Nil suyunun sonu geldi ve bütün uğradığımız konaklarda su bulamadık. Susamış insan ve hayvanlar, yer yer rastlanan bulanık ve kokmuş su birikintilerinin üzerine atılarak, suyu kurutuncaya kadar çamuru ile beraber içiyorlardı. Başkaları da, elleriyle kumda çukur açarak, alttan çıkan, fakat insanın bakmakla dahi tiksineceği sıcak ve yeşil renkteki suyu içiyorlardı. Ben ise, o tatlı suları hatırlıyarak içimi çeker ve nâhoş suya şeker karıştırarak istemiyerek içerdim.

Kervan, yakıcı sıcaktan dolayı yürüyüşüne geceleri devâm ederdi. Sıcak o kadar şiddetli idi ki kuma yumurta konsa derhal pişerdi. Böylelikle gündüzleri akşama kadar kavrulurduk, çünkü yukarıda güneş, altımızda da kızgın kum bizi yakıyordu. Kilimi veya çulu olanlar yere serer oturur, olmayanlar ise yanıp kavrulurlardı. Buna ilâveten, kumdan çıkan iri böcekler vucûdumuzu kan çıkarırcasına ısırır ve delerlerdi. Bu vâsî kumlukta, ne bir ağaç gölgesi, ne de bir fundalık vardı. Rüzgârın tesiri ile yer yer, Ankara ve Beypazarı yollarında olduğu gibi, kum yığınları tepeler teşkil etmiş olup yaya ve eşekle yürümek mümkün olmuyor, ancak deve ile geçilebiliyordu. Buralardan yaya geçme-

1. Lehçe: "hreczka", siyah buğday demektir.

2. Kınadan bahseden Pietro della Vallé (s. 280), 1616 senesinde Kahire'den Kudüs'e giderken kervanın develerini kına ile boyattığını söyler.

ğe mecbur olan fakir insanların ayakları yanar, *postal* giymişlerse iki gün geçmeden ayaklarından düşer.

Sekiz günde, Kudüs yolunun ortasında bulunan Gatya *kasaba*sına vardık. Burada, eşek başına yarım, at başına bir, deve başına da iki kuruş olmak üzere ağır kafar alındı [3]. Zengin kimseler vergiyi derhal ödediler, fakat merhametsiz araplar birçok fakirlerden, hayli dayak attıktan sonra zorla aldılar. Bana : "Niçin at satın aldın? işte şimdi 12-13 kuruş kafar vermeğe mecbur olacaksın" dediler. Fakat, gerek Mısır'da, gerekse yol boyunca birçok iyiliklerini gördüğüm İbrahimşah'a Allah râzı olsun. Zira, konakladığımız her yerde Ağa'nın uşakları gelip beni onun çadırının yanına götürüyorlar ve bâzan da yemek veriyorlardı. Ağa da, beş altı günde bir, beni çağırıp halimi sorar ve su verilmesini söylerdi. Çünkü beş altı günlük yol için kâfi miktarda su ile dolu tulumlar yüklenmiş olan on develeri vardı. Atım elimden alınınca da, askerler yetişerek geri alırlardı.

Beş günlük yolculuktan sonra, güzel bir *kasaba* olan Gazze'ye vardık. Burada nar, incir, ayva, üzüm ve zeytin gibi birçok yemiş ve diğer yiyeceklerle sarnıç suyu bulduk ve doya doya içtik [4]. Gazze'den sonra, ikibuçuk günde Remle *iskelesi*ne geldik. Buradan Kudüs'e yalnız iki *menzil* kalıyordu. Remle'den Kudüs'e deniz yolu ile de gidildiği için, Kudüs patriği tarafından gelen *tercüman*lar orada toplanan hacıları alıp götürürlerdi. Beş altı hane ermeni ve az sayıda rum bulunan Remle'de,

3. Pietro della Vallé de (s. 300), Katya'da yolculardan ağır bir rüsûm alındığını zikr eder.

4. 1659 senesinde Gazze'de sekiz gün kalmış olan Chevalier d'Arvieux'ye nazaran, Gazze, orta büyüklükte bir şehir olup binâların çoğu yontma taş, kısmen de tuğladan yapılmış ve üstleri terasalı alçak evlerdir. Ev kapıları, atla içeri girmek âdetinde olan araplara karşı bir müdafaa tedbiri olarak çok alçak ve dar yapılmıştır. Eski surlar kâmilen yıkılmış olduğundan açık vaziyette olan şehir, dâima dökülen çöplerle husûle gelmiş toprak yığınları ile çevrilmiştir. Eski müdâfaa tertibatından yalnız yuvarlak büyük bir kule veya kal'e kalmıştır ki etrafında daha ufak kuleler vardır. Haçlılar tarafından yapıldığı zannedilen bu çok metin kal'e iki demir kapı ile kapanmıştır. Ayni tarzda olup yıkılmış diğer bir kal'enin harâbeleri yanında, onun enkazı ile yapılmış paşa sarayı vardır. Bu sarayın inşâsı muhtelif zamanlarda kısım kısım yapılmış olduğundan, muntazam şekilli bir binâ değilse de, içi, çoğu Avrupadan getirilmiş mükellef eşya ile tefrîş edilmiş göz kamaştırıcı bir hâldedir. Şehrin eski ihtişamı, paşa sarayında, câmilerde, hamamlarda ve şehir dışında bulunan hususî şahıslara âid evlerin inşâsında kullanılmış çeşitli güzel mermerlerde ve kısmen devrilmiş sütûnlarda müşâhede edilmektedir. Şehirde mevcud yedi câmi'in en önemlisi, eski S. Jean kilisesinden tahvîl edilmiş ve dört sıra çok güzl sütûnlarla çevrili olan câmidir. Ermenilerin ve rumların da kadim zamanlardan kalmış birer kiliseleri vardır. Şehirde, müteaddid umumî güzel hamamlardan başka, içinde tâcirlere âid ayrı ayrı dükkânlar bulunan bir de bedesten vardır. Gazze, Mısır ve Suriye arasında gidip gelen kervanların yolu üzerinde olduğu için, burada yapılan büyük alışveriş sâyesinde şehir refah içindedir (*Mémoires*, II, 46-61).

muazzam kârgir kiliseler gördük; fakat papaz bulunmadığından boş idiler[5].

Hazine burada bizden ayrılarak Şam'a doğru gitti. Allah kendilerinden râzı ve yolları açık olsun, zira onların sâyesinde buraya kadar zararsız ve korkusuz gelebildik. Remle'de adam başına ikişer buçuk kuruş *kafar* aldılar, çünkü ağır *kafar* mevki'lerinden biri burası, biri de Gatya'dır. Diğer yerlerde az bir vergi alınır.

ARAPLARIN FENÂLIKLARI

Hîlekârlıkta eşleri bulunmayan arapların kara yollarında yaptıkları fenâlık ve kurdukları tuzaklar, su üzerinde yaptıklarını kat kat geçer. Şöyleki, yukarıda söylediğimiz veçhile, kervan gecenin serinliğinde yürür. Gece yürüyüşü esnâsında uyku basar ve yolcuların bir kısmı hayvan üzerinde uyur; bâzıları da uyumamak için iner ve hayvanlarını yedeklerine alırlar. Kurnaz araplar ise, usulca yaklaşarak hayvanın başından yuları çıkarır, birisi eşeği götürür, diğeri de yuları tutarak birkaç adım yürüdükten sonra bırakır ve kaçar. Adam kendine gelerek elindeki boş yuları ve yedeğindeki hayvanın sırra kadem bastığını hayretle görür. Başka birisi, birbirini tanımıyacak kadar kalabalık olan kervana karışarak hâl ve hatır sorar. Hitab edilen yolcu, uyku sersemliği içinde, konuşanı yoldaşlarından biri zannederek mırıldanarak cevap verir. Hırsız ise, adamın sersemliğinden emin olduktan sonsa başlığını kapar veya onu atından düşürerek kendisi derhal hayvana biner ve ortadan kaybolur. Her hangi bir ihtiyaçları için kervanın gerisinde kalan yolcunun hâli pek fenâ olur. Kumların içinden pire gibi derhal ortaya çıkan hırsızlar, adamın eşeğini ve eşyâsını kapınca sır olurlar. Cür'etkâr hırsızlar, mal yüklenmiş develere de yaklaşırlar. İpi

5. Mısır ve Şam arasında işleyen kervanların yolu üzerinde mümbit bir arazide kurulmuş olan Remle, hayli nüfuslu bir şehir olup, hubûbat, pamuk ve meyve ticâreti sâyesinde mühim bir yerdir. Kadim bina harâbeleri, sarnıçlar ve cami'e çevrilmiş büyük ve güzel kiliseler, Remle'nin vaktiyle muhteşem bir şehir olduğunu gösterir. Şehirde en çok göze çarpan binâlar, kiliseden çevrilmiş iki câmidir. Bunlardan vaktiyle Vaftizci Yahya'ya ithaf edilmiş bir kilise olan büyük câmi, her biri onikişer aded dört sıra sütûnlarla çevrili muhteşem bir binâdır. Mukaddes Topraklar'a mensup lâtin papazlar, Gazze paşasının hususî müsaadesiyle, eski manastırlarının harâbeleri üzerinde, ufak bir şapel ve bir avlunun etrafında yapılmış sekiz-on hücre ihtiva eden bir ev inşâ etmişlerdir. (Chevalier d'Arvieux, *Mémoires*, II, 23-31). Pietro della Vallé (s. 303). Remle'de, rumlara âid yarı harab bir kilise gördüğünü söyler.

A. De La Mortray, Remle'de, ikisi şirin olmak üzere beş câmi bulunduğunu, şehir halkının arap, İspanya'dan kaçmış bir kısım yahudi, bir mikdar rum ve ermeniden terekküb ettiğini; kendisinin Remle'de bulunduğu sırada, bir italyan papazın ermenilere katolikliği kabûl ettirmesine mukabil rumlarla başa çıkamadığını ifâde ettiğini kayd eder (I, 79).

keserek denklerden birisini indirir, içlerinden biri de denk kaçırılıncaya kadar koparılan ipe asılır, sonra bırakır ve kendisi de kaçar. Muvâzenesiz kalan diğer denk ve hayvana binmiş olan adam yere düşünce kervanın içinde bir yaygara kopar; biri, "eşeğim gitti"; diğer birisi, "dengim yok olmuş"; başka birisi de "sepetim çalındı" diyerek ağlar ve bağırır, fakat ne çâre.

PEYGAMBER SAMUİL'İN KABRİ

Remle'den Kudüs'e kadar uzanan taşlık yolu tâkîben, bir günde, yüksek ve kayalık bir dağa vardık. Dağın eteğindeki arap köyünde hepimizden birer *rub* alındı. Dağın tepesinde bulunan Peygamber Samuil'in kabrinde[6], yahudiler, her cumartesi günü toplanarak ve yüzlerini cenuba çevirerek : "İsrail kıralı Mesih, gel!" diye bağırırlarmış. Oradan, Kudüs şehrinin görülmekte olduğu başka bir tepeye çıktık. Süleyman mâbedini ve Kamame kilisesinin kubbesini görünce büyük bir sevinç duyduk. Heyecanımdan ağladım, yere kapandım ve beni bu büyük emele nâil eyleyen Allâh'a şükürler ettim.

6. Chevalier d'Arvieux (II, 261), müslüman ve yahudilerin, kadîm Ramathaïm Sophim şehrinin harâbeleri arasında mevcud bir câmi'in içinde olduğuna inandıkları peygamber Samuel'in kabrine fazlasiyle riâyet gösterdiklerini kaydediyor.

XII

K U D Ü S

Atımı fakir bir ihtiyara hibe ederek şehre yaya olarak gittim. Hacı namzetleri Kuds-i şerif'e yaklaştıkları vakit, patrik, onları karşılamak üzere, içlerinde piskopos ve vardapet bulunduğu takdirde ayni rütbede rûhânîler, gelenler yalnız papaz ve sivil halktan ibâretse baştercümanı ve papazlar gönderir. Karşılayanlar âyin esvapları giymiş, ellerinde haçlar, buhurdan ve mumlar olduğu hâlde gelirler. Hacılar arasında bulunan rûhânîler de ayni sûrette kuşanırlar ve kafile, ilâhîler okuyarak şehre dâhil olur. Kafile, kilise kapısı önüne varınca, patrik onları bizzat karşılar, kiliseye girilir, âyin masası önünde secde edilir ve gelenler patriğin elini öperler. Patrik, her birine, durumlarına göre birer, ikişer veya üçer kişilik odalar, hayvanlar için de ahır tahsis eder.

SURP HAGOP MANASTIRI

Surp Hagop'da 365 kârgir evcik ve baş-kiliseden başka Surp Toros ve Surp Arakyal adlarını taşıyan iki de küçük mâbed mevcuttur. Manastırın, biner beygiri barındıran iki büyük ahırı ve içinde beygir ile işletilen bir değirmen bulunan üç bahçesi vardır. Patriğin oturduğu dâire, mutbah, fırın, kiler v.s. kısımlar da dahil olmak üzere çok geniş ve müteaddid bölümlü bir hâne; keşişlere mahsus hücreler de iki katlı bir binâdır. Ayrıca da kırk aded kuyusu bulunan manastırın hey'et-i mecmuası yüksek bir surla çevrili olup muazzam demir kapısı üzerinde patrik makamı olan üç katlı köşk vardır. Sur içerisindeki geniş sâha, her biri ayrı ayrı isimler taşıyan sokaklara ayrılmıştır [1].

1. Kudüs'de ermeniler tarafından yapılmış manastır ve kilise gibi inşâat, Milâdî III. asırda hıristiyanlığı kabûl eden kıral III. Tırdat'a atf eden an'aneler mevcuttur. Bununla beraber, Kudüs'de keşf edilen ermeni mezar taşlarının içinde en eski tarih olarak 420 senesine âid bir kitâbe tesbit edilmiştir. Bundan başka, Kilikya ermeni kıral ve prensleri tarafından yaptırılmış ve kitâbeleri kısmen mevcud binâ ve kalıntılara da rastlanmaktadır (Piskopos A. D. Hovannesyan, *Kudüs Tarihi*, Kudüs 1890, I, 89). Hâlen mevcud olup Kudüs ermeni patrikliğinin makamı olan Surp Hagop manastırına ermenilerin temellük hakkı, 1187'de Salâhaddin

Manastırın içinde, gerek kilisede ve gerek dış kısımlarda tam bir nizam ve intizama şâhid oldum. Onbeş keşiş, iki vardapet, üç piskopos, iki kandilci ve usta bir hânende vardı ki bunlar istisnâsız olarak her gün âyin icrâ ederler. Kapıcılar gündüzün kapıları bekler, geceleri de kapadıktan sonra anahtarı Baronder'e teslim ederlerdi. Manastırda vazifeli olarak *ekmekci*ler, *aşcı*lar, değirmenciler, *yazıcı*lar, mumcular, iki *kilarcı*, terziler, kuyumcular ve biri şarâba, diğeri de yemeklere bakan iki vekilharc mevcuttu. Mümessil olarak yabancı diyarlardaki ermeni şehirlerine gönderilen rûhânî ve sivil me'murlardan başka altı da *tercüman* vardı.

Günde üç fasıl âyin icrâ etmekle vazifeli olan bütün keşişler ve papazlar, her gün, gece yarısında kalkar ve sabaha kadar kilisede dua ederlerdi. Kendileri bütün sene perhiz tutar ve yalnız iki günde bir sebze ve *tarhana* olmak üzere yemek yerler, cumartesi ve pazar günleri de peynir, yoğurt, zeytin, bâzan da balık yerlerdi. Elbiseleri *şal*dan yapılmıştı.

Patrik, bin kişi de olsa, bütün hacıları üç gün besler. Hacılara, birini Surp Hagop'da bırakmak, diğerini Kamame kilisesine götürmek üzere ilk gün ikişer kalın mum verilir. Mumu alan kudretine göre mukabilinde bir veya iki kuruş, bâzıları da üç kuruş verir. Üç gün geçtikten sonra, hattâ dilenciler de dâhil olmak üzere, bütün hacılardan adama göre hücre *hakkı* toplanır. Piskopos, vardapet ve zengin adamlardan çok, fakirlerden az ücret alınır. Sonra, her birinden, ahdine göre türlü türlü adlar altında sunulan adaklar toplanır.

Manastırda, çok sevdiğim ve tanıdık Ğugas adlı bir piskopos vardı ki dönüşte mümessil olarak benimle beraber Lehistan'a geldi. İstanbul'da iken kendisi için kitaplar istinsah ettiğim, başka hizmetlerle birçok işlerini yapmış olduğumdan beni görünce sevindi. Patrik muâvini mevki'inde olup manastırda otorite sahibi bulunan piskopos, beni bir gün patriğin huzûruna götürdü[2]. Patriğin ayaklarına kapanarak ruhî borcumu edâ ettim. Patrik, verdiğimi kabûl ederek beni takdis eyledi ve: "Lehistanlı olduğun için daha çok vermeğe mecburdun, fakat piskopos

Eyyubî tarafından tanınmış, Yavuz Sultan Selim de ayni hakkı 923 (= 1516) tarihli fermaniyle teyid etmiştir (*ayni eser*, s. 248).

2. Müellifin kasd ettiği ve faâliyetini ileride büyük sitayişle uzun uzadıya anlatacağı patrik, Kudüs ermeni patrikleri içinde çok parlak bir nam bırakmış olup "Baronder" unvanını hâiz Genceli piskopos Grigor Der Markaryan'dır (1613-1645).

Ğugas, Kuds-i şerif için yaptığın çalışmalardan memnun kalmıştır" dedi. Ben: "Lehistan'dan çoktan beri ayrı bulunuyorum, fakir bir âilenin öksüzüyüm, *el emeğ*imin semeresi olan bu az şeyi kabûl etmenizi istirham ederim" dedim. Patrik, bana iyi bir oda tahsis edilmesini emretti ve: "Burada kaldığın müddetçe benim soframda yiyeceksin, sen de istediğim yazıları yazacaksın" dedi. Elini öptüm ve çıktım. Patrik bana kâğıt ve mürekkep gönderdi, ben de her memleketteki kiliselere, murahhaslara ve *ḫoca*lara hitâben yolladığı birçok tamim ve mektupları yazmağa başladım. Piskopos Ğugas ise, odamı nefis yemekler ve hediyelerle doldurur, beni teselli ederdi. Bütün manastır mensubu keşişler de bana değerimin üstünde hürmet eder ve sevgi gösterirlerdi. Allah hepsine mükâfat ihsan eylesin.

Varak-Haçı yortusundan Paskalya'ya kadar orada kaldığım müddetçe dâima yazı yazdım ve kilise âyinlerine iştirâk ettim.

MUKADDES YERLERİ ZİYARET

Hacıların muvâsalatından birkaç gün sonra, yerli bir râhib, onları toplayarak listede tespit edilmiş mukaddes yerlerde dolaştırır. Râhib, tevakkuf edilen her yerde ilâhiler okur, ziyâret edilen mahallin tarihçesini anlatır ve hacılara nasihatler vererek bin bir zahmete ve müşkilâta katlanarak bütün bu mukaddesatı gözleriyle görmek bahtiyarlığına nâil olduklarından dolayı onları tebrik eder. Hacılar bu suretle akşama kadar muhtelif ziyaretgâhları dolaştıktan sonra eve dönerler.

Hacılar, Kamame kilisesinin açılmasını patrikten ricâ ederler, çünkü kilise kapısı, içerdeki kandilciye yemek verilmek için açık bırakılan bir deliği istisnâ edilirse, daimî surette mühürlü olarak sımsıkı kapalı tutulur. Kilisede her milletin birer kandilcisi bulunup bunlar kiliseyi her gün süpürür, temizler, kandillere bakar, günlük yakar ve dua ederler. Faziletli bir münzevî olan ermeni kandilcisi dâima oruc tuttuğu ve perhiz ettiği için bir deri bir kemik hâline gelmişti. Bu adam, oniki sene evvel kiliseye girmiş ve hiç dışarı çıkmamıştır.

Kilisenin açılması için, Baronder, Süleyman mâbedinde bulunan şeyhlerin pîrine haber gönderir. Büyük şeyh mührü, kadı da anahtarı alarak, subaşı ve kahyabey ile beraber gelir ve kiliseyi açarlar. Ermeni patriği de gelerek onlara müsâvi bir mevki'de oturur. Ermeni *tercümanı* başda olmak üzere bütün milletlerin tercümanları da hazır bulunur. Ermeni tercümanı, çok meşhur bir zat olan Hüdaverdi, 25 seneden beri

ayni vazifede bulunmakta olup lüzûmunda Âmid, Haleb, Mısır, İstanbul ve diğer şehirlere gönderilmek üzere maiyetine dört *çavuş* verilmiştir. Kendisi Kudüs'den hiç ayrılmazdı. Kiliseye giriş ücreti olarak erkek ve kadınlardan adam başına üç, papazlardan ikişer altın alınır; fakat keşiş, piskopos ve bilumum râhiblerden hiç bir şey alınmaz. Frenklerden ve lehlilerden, reâyâ olmadıkları takdirde dokuzar altın alınır ve mukabilinde birer *tezkere* verilir. Kapı açıldıktan sonra herkes tezkiresini göstererek içeri girer, tezkiresi olmayanlar dışarıda kalırlar[3]. Kilise, Paskalya yortusunda ve hacıların çok olduğu zamanlar açılır; beş altı kişi için açılmaz. Kapıcıya birer *para* bahşiş vererek kiliseye girdik. Patrik ve beraberinde bulunan her rütbede rûhânîler âyin esvapları giydiler ve cümlemiz, ellerimizde yanan mumlar, meş'aleler, haçlar, buhurdanlar ve her türlü âyin eşyâsı olduğu hâlde kilisenin içinde, üstlerinde şapeller yapılmış olan bütün mukaddes mahalleri birer birer ziyâret ettik. Kilisede 12 millete âid 12 şapel mevcuttur[4].

KAMAME KİLİSESİ

Kamame kilisesi, Ayasofya'dan daha büyük olduğundan, içinde, ayrıca şapel şeklinde kubbeli bir binâ vardır. Şimdi kurşunla örtülü olan kubbe, eskiden altınla kaplı imiş, fakat çalınmıştır. Hazret-i İsa'nın hayatbahş kabrinin bulunduğu ve oniki aded büyük gümüş kandilin asılı bulunduğu kısma girer girmez büyük bir heyecanla derhal yere kapandık ve ağlamağa başladık, çünkü büyük sevinci gözyaşı tâkîb eder. İsa'nın kabrini öpmek ve secde etmeğe doyamıyor ve oradan uzaklaşmağa asla râzı olamıyorduk. İçimizden birkaç kişi kabirden neş'et eden nefis kokudan baygınlıklar geçirdiler ve havârilerin, tecellînin vuku'bulduğu dağdan ayrılmak istemedikleri gibi, biz de buradan çıkmağa râzı olmuyorduk. Dışarıda sabırsızlıkla sıralarını bekleyen halk, vâki gecikme üzerine içeri girerek yaka paça bizi dışarı çıkarmağa gayret ettiler.

3. Pietro della Vallé (s. 322), kendisinin Kudüs'de bulunduğu sene (1626), ziyâretgâhlara giriş için her bir hıristiyandan 5'er sequin talep edildiğini söyler. Kilise, bilhassa Paskalya yortusunda 4000 kadar insanla dolduğuna göre (Ch. d'Arvieux, II, 130), toplanan duhûliye parasının çok büyük bir hâsılat teşkil ettiği anlaşılır.

4. Pietro della Vallé'ye nazaran (s. 326), Kamame kilisesinde, katolik mezhebine bağlı Mârûnîler de dâhil olmak üzere, Lâtinlerin 8, Rumların 1, sayıca en çoğu olup geniş bir yer işgal eden Ermenilerin 1, Habeşlerin 2, Süryânîlerin 1, Kıptîlerin pek ufak bir şey olarak, 1, Gürcülerin de Celcesa'nın arkasında 1'er şapelleri vardır. Chevalier d'Arvieux de (II, 129), Kamame kilisesinin vaktiyle tamamen Lâtinlerin elinde bulunduğunu, fakat İnebahtı muhârebesi esnâsında (1571) Kudüs'deki lâtinler Şam'da hapsedilince, rumlar ve diğer hıristiyan cemaatlerin kiliseye sâhib olduklarını söyler.

Üst-baş yırtıldığı, saç sakal yolunduğu hâlde, kimse yerinden kımıldamıyordu. Nihayet *yasakçılar* geldiler ve: "Burası yalnız size değil, herkese âiddir, dışarı çıkın ki başkaları da girebilsin" diyerek bizi sopalarla dışarı çıkardılar. Kuzunun anasından ayrıldığı gibi, mukaddes kabri ağlayarak terk ettik ve diğerleri ufak kafileler hâlinde içeri girmeğe başladılar. Zira küçük şapel on kişiden fazla adam alamazdı

CELCETA, CETSEMANE

Kamame kilisesinden sonra, 15 kademe ile çıkılan Celceta-dağına gittik. Tepenin yanında, horan ve âyin masasını ihtivâ eden bizim galerimiz vardır. O gün, bütün uğradığımız mukaddes mahallerde duamızı yaptıktan sonra eve döndük.

Başka bir gün, bizi, Meryem-ana'nın kabri olan Cetsemane'ye götürdüler. Burası, şehir dışında, kırk basamakla inilen bir derenin içinde muhteşem bir kilisedir. İlâhiler okuyarak merdivenden aşağıya indik ve kilisenin içinde kabrin üzerinde yapılmış olan kubbeli şapelin içine girerek duamızı yaptık. Kilisenin arka tarafında görünen derin ve karanlık bir mağaranın, Cehennem'in ağzı olduğunu söylediler. Ayni yerde, hususî listede yazılı diğer birçok ziyâretgâhlar da gördük.

Başka bir gün de, surla çevrili kârgir bir binâ olup içinde altmış aded taş hücre bulunan Melek-i kebir manastırına gittik. Burada da muhtelif mukaddes mahaller vardır ve âyin yapılır.

Ondan sonra, şehrin dışında yapılmış ve altmış adet taş hücreyi ihtivâ eden meşhur Halaskâr manastırına gittik. Avluda bulunan bir turunç ağacının meyvelerinden hepimize verdiler. Ayni yerde, parmaklıkla çevrili çok eski bir zeytin ağacı vardı ki bize anlatıldığına göre, İsa ona bağlanmış ve işkence edilmiştir. Ağaçta bulunan az mikdarda meyveden kopardık.

Ziyâret ettiğimiz bütün bu büyük ziyâretgâhlar için adamına göre *rub, para, kuruş* ve altın olarak hediyeler vermek lâzımdır.

ZEYTİNDAĞI

Oradan, Hazret-i İsa'nın göğe çektığı Zeytindağı'na tırmandık. Yüksek tepenin üzerinde surla çevrili büyük bir kilise, etrafında da, Kamame kilisesinde olduğu gibi 12 millete âid 12 şapel yapılmıştı. İçeri girerek İsa'nın ayak izlerini temaşa ve dua ettik. Burası şimdi müslümanların elinde bulunuyor.

Diğer birçok ziyâretgâhlara da birer birer uğradıktan sonra, Kamame kilisesine dönerek etrafını devr ettik. Yüksek bir tepeye de çıkarak İshak'ın kurban edileceği sırada asılı bir koyunun peyda olduğu ağacı gördük. Ağaçtaki az miktarda meyveden kopardık. Daha ileride bulunan Hazret-i İbrahim'in âyin masasına yüzümüzü sürdük ve bereketli olması için keselerimizi üzerine koyduk.

Oradan, Haçavank denilen ve surla çevrili olup büyük odaları hâvi manastıra gittik. İzleri hâlâ görülmekte olan İsa haçının dikili olduğu yerde secde ederek dua ettik. Manastırın sâhibi bulunan gürcü keşişler bize yemek ikrâm ettiler.

MEMLEKETİN TABİÎ DURUMU

Kuds-i şerif'in civârı, kâmilen kayalık ve kurak toprak olduğu hâlde mümbit bir yerdir. Dere ve tepeler zeytin ağaçları ile kaplıdır ve leziz meyveler çıkar. Buranın kavun ve karpuzları büyük ve çok tatlı, narları iri, incirleri çok tatlı, ayvası ufak fakat çok leziz ve aylarca saklanabilir cinstendir. Çeşitli üzümleri de çok iri salkımlar hâlinde yetişir. Ekmek ve bal beyaz, yağı da nefisdir. Velhâsıl, câsusların haber verdikleri gibi, "taşlık ve kurak olduğu hâlde her bakımdan bereketli bir yerdir" [5]. Bir salkımı tarttık, birbuçuk okka geldi. Güller o kadar nefis kokuludur ki suyunu çıkarırlar ve *armağan* olarak uzak memleketlere götürülür. Bütün şarapları beyaz cinsten olup ucuz olduğu kadar da keskindir ve susuz içilmez. Zeytin ve susam yağının okkası beş akçedir. *Somun* ve *pide* şeklinde pişirilen beyaz ekmeğin içinde *çakal* denileni en lezîzidir. Pek nefis olan süt, yoğurt, kaymak ve tereyağ daima mevcuttur, zira burada kış mevsimi yoktur ve yazın, hayvanlar iki def'a doğurur, senede iki def'a ekin hasat edilir. Büyük yortu günlerinde kuzu kesilirse de, buranın oğlak eti daha lezîzdir.

KUDÜS SÂKİNLERİ

Kudüs'de 12 hânelik yerli ermeni vardır; fakat hepsi de fakir olan bu insanlar dokumacılıkla geçinirler. Bunlar, hacılara satılmak üzre *tasma,* kuşak ve kefen bezi yaparlar. Kıptîler 20-30 hâneden ibârettir, az mikdarda da fakir rum vardır. Şehirde, ermeni, rum, frenk ve sırblara âid olmak üzere dört manastır vardır. Ermeni ve rum halkı mevcudsa da, sırb ve frenk olarak yalnız rûhânîler vardır [6]. Dört manas-

5. Bk. Tevrât'da: Âdad, XIII, 27.
6. Chevalier d'Arvieux'nün, 1660 tarihleri sırasındaki Kudüs'e âid verdiği ma'lûmata

tır da çok eskiden *tayin* edilmiş ağır vergilere tâbi'dir; dolambaçlı yollarla yüzlerce ve binlerce cezâ ve *cerime* adı ile alınan paralar da buna inzimam eder.

Fakir veya zengin, az veya çok sayıda olsun ne kadar hacı gelirse, bey, subaşı ve şeyhler bundan dolayı patriğe tebrik haberi gönderirler, o da mukabilinde büyük *peşkeş*ler yollamağa mecbur olur. Ermenilerden mâadâ, diğer milletlere âid hacılar, kendi manastırlarında yer bulamadıkları için hanlara inerler, fakat ermeni Surp Hagop manastırı bir şehir kadar geniş olduğundan oraya 10,000 kişi gelir gider.

Büyük yortu günleri yaklaşınca, deniz ve karayollarından hacılar gelmeğe başlar. Yakın yerlerden gelenler Haç yortusunda, bir kısmı Karnavalda, daha uzaklardan gelenler ise Paskalya yortusunun ilk haftsında varırlar. Hacı bulunmadığı zamanlarda ıssız bir hâlde kalan Kudüs şehri, Paskalya'da insan çokluğu ile kaynar. Kamame kilisesi her pazar günü açılır ve istenildiği gibi girip çıkılabilir. Ayni günlerde şehrin muhtelif yerlerinde pazarlar ve panayırlar kurulduğunu görmekle çok acı duydum; çünkü Kudüs, bir ticâret mahalli değil, bizce kudsî bir yer, bir manastırdır. Bilhassa Surp Hagop manastırı önündeki meydanda kurulan pazarda insan ve hayvanlara mahsus yiyecek, envâî bezler ve aranılan diğer eşyâ bulunur. Yortu mevsiminde, her memleketten gelen hacılar sâyesinde Kudüs büyük bir şenlik içinde olur. Benim orada bulunduğum sene[7] binden fazla adam vardı. Son hacı kafilesi ile beraber, senelerden beri görmeyi arzû ettiğim Sis katolikosu Der Hovannes'in de oraya geldiğini görerek pek sevindim.

göre, İsa zamânındakine kıyasen daha küçük bir şehir olan Kudüs, dörtköşe kulelerle tahkim edilmiş yontma taştan bir surla çevrilidir. Çevresi 4500 adım *(pas)* olan surun, Şam kapısı'ndan îtibaren şatonun bulunduğu Beytüllahim kapısı'na kadarki kısmı kurumuş bir hendekle çevrilidir. Şehrin demir kaplama yedi aded köprüsüz kapısı vardır. Bunlardan Sion ve Mezbele denilen kapılar cenup tarafında, duvarla örülmüş Yaldızlı kapı Mâbed'in avlusunda, St. Stefan kapısı şark, Efraim ve Damas kapıları şimal, yedinci kapı olan Remle veya Beytüllahim kapısı da batı tarafındadır. Pizalılar tarafından yapılmış Kastel Pizaro, Beytüllahim kapısı'nın yakınındadır. Hendekle çevrili muhkem bir mevki' olan bu kal'e, şehrin iç-kalesi olup, otuz aded top ve çakalos *(fauconneaux)* larla teçhiz edilmiş ve içinde bir ağanın kumandası altında otuz yeniçeriden ibâret bir garnizon yerleştirilmiştir.

Kudüs evlerinin çoğu tek katlı ve damları taş döşeli binâlardır. Her evin bir sarnıcı vardır ki teras şeklindeki damda toplanan yağmur suyu ile dolar. Şehir halkı, arap, türk ve yahudiden mâadâ, frenk, rum, ermeni, mârûnî, gürcü, kıptî, habeş ve geldânî olan hıristiyanlardan ibarettir. Bununla beraber, bütün hıristiyanların toplamı ne arap, ne türk ve ne de yahudi nüfûsuna eşit değildir (*Mémoires*, II, 106-110).

7. 1617.

ÜRDÜN'Ü ZİYARET

Paskalya haftasının mübârek pazartesi günü, hacıları Ürdün'e götürmek üzere Bey tarafından gönderilen adamlar geldi. Bu ziyârete iştirâk edenlerden adam başına iki kuruş ücret alındığı için, gitmeyenlerin hâli fenâ olur. Erkek ve kadın, ihtiyar ve çocuk, rûhânî ve sivil bütün hacılar toplanır ve bir kısmı eşek veya beygire binmiş, bir kısmı da yaya olmak üzere yola çıkarlar. Akşam, Habeş Mûsâ'nın inzivâgâhı olan Seydi Musa'ya varılır. Konakladığımız bu yerde bir taş mağara, bir *medrese* ve kokmuş su ile dolu bir kuyu vardır. Gündüzün, yakıcı bir güneş altında kavruluyorduk; *sakalar* iki *mangıra* mukabil *tas*larla su getiriyorlardı. Satın aldığımız tuzlu ve acı suyu içince daha çok susayorduk, damağımız ve dilimiz kuruyordu. Orada gördüğümüz Sodom diyarında, taşlar yemek pişirmek için odun gibi yakılıyor ve yanan taş kömüre dönüyordu. Mel'un denizden hâlâ duman ve fenâ bir koku çıkmakta idi. Eriko şehrini de gördük ve İsa tarafından Lazar'ın diriltildiği Betanya ve Betpake'ye giderek dua ettik. Diğer birçok ziyaretgâhlara da uğradıktan sonra ikinci günü Ürdün nehrine vardık. Nehrin yakınında İsa'nın iğva edildiği dağı, dua ettiği Yohanna manastırını, vaftiz edildiği yeri ve birçok münzevî mahallerini gördük. Nehir, Hotin nehri gibi büyük ve seri cereyanlı idi. Yüzebilenlerimiz kıyıda soyunarak suya atladık, diğerleri ağaç dallarını tutarak ve bellerine ip bağlıyarak kenarda yıkandılar, ihtiyarlar ise taslarla su alarak başlarına döktüler. Bununla beraber, nehrin hızı ve bataklık yüzünden iki kişi cereyana kapılarak sürüklendiler.

Bey, âsî arapların hücûmundan ve gündüzün sıcağından korumak için bizi âcilen yola çıkardı. Araplar hepsi de hırsız ve şâkîdirler; fakat âsîler insanı hem soyar, hem de esir ederler. Oradan hareketimizden bir gün sonra, iki dağın arasında bulunan derin bir geçide girdik. Bey, geçidin başında çadırını kurdu; yanında ikiyüz süvâri vardı. Esâsen, Bey'in himâyesi olmaksızın kimse şehirden çıkmağa cesâret edemezdi. Orada, adam başına ikibuçuk kuruş *kafar* toplandı. Parası olan derhal vererek kurtuldu, olmayanlar 50-60 sopa yemeğe başladılar. Akşm olduğu ve herkes sıcaktan bunalmış bir hâlde bulunduğu için kaçmak mümkün değildi. Esâsen bütün geçid noktaları da tutulmuştu. Nihâyet, papazların ve *devletlu* kimselerin müdahalesi sayesinde fakirler yarımşar kuruş vermekle kurtuldular. Yolda, yürüyüşün ağırlığı, yakıcı

sıcak ve susuzluk yüzünden altı kişi öldü. Birisi yaşlı bir papaz olan ölüleri getirerek mezarlığa gömdük [8].

BEYTÜLLAHİM

Patrik, yortu günü bizi Beytüllahim'de İsa'nın doğum mahallindeki Mîlâd kilisesine götürdü. Kudüs'den iki mil mesafede olmakla beraber, kilise şehirden görülür. Yolda, öldürülen çocukları için bir türlü teselli bulamayıp dâima ağlayan Raşel'in kabrine uğradık. Sonra, muhteşem Mîlâd kilisesine geldik. Kilisenin damı kurşunla kaplı idi, içinde de güzel mermer sütûnlar vardı. İsa'nın doğduğu mahalli ellerinde tutan Frenkler, ricâmız üzerine mâbedi açtılar, mum ve kandiller yakarak bizi içeriye dâvet ettiler. Mes âyini icrâ edildi ve biz hacılar duamızı yaparak kudretimiz nisbetinde teberru verdik. Kiliseden çıktıktan sonra, yakınında bulunan bizim manastıra gittik. Manastır hayli büyüktü; fakat bakımsız kaldığından ıssız ve viran halde olup yalnız birkaç hücresi kalmıştı. Kilise ve müştemilâtı yıkılmış olduğundan, Baronder, tâmir ettirmeğe başlamıştı. Kilisede mevcud 12 millete âid şapelden bizimki en büyüğü idi. Rivâyete göre, Mîlâd kilisesi kıral Tırdat, Kamame kilisesi de imparator Konstantin tarafından yaptırılmıştır. Beytüllahim manastırında hizmetcilik eden fakir halk, *aktarma* yani *Papa kapısı*na merbut rumlardan ibarettir. Müteaddit ziyâretgâhlara da uğradıktan sonra manastırımız Surp Hagop'a döndük.

Bir gün de, dağ tarafında bulunan İoannes manastırına giderek Zahare'nin evini ve doğan çocuğun konulduğu mukaddes taşı gördük. Burada kârgir kilise bulunduğu hâlde, şehirden uzak ve araplarla meskûn bir mahal olduğu için papaz yoktur ve âyin yapılamıyor.

ERMENİLERİN DİĞER MEZHEB MENSUPLARİYLE MÜNÂSEBÂTI

Frenklerle ermenilerin arasında sıkı dostluk ve anlaşma mevcuttur. Frenkler, senede üç def'a Surp Hagop'a gelerek mes âyini icrâ ederler; ermeni patriği de şereflerine, 50-60 kuruşa mal olan büyük ziyâfet çeker ve şenlikler tertip eder. Onlar da, bilmukabele, bizimkilere ayni

8. Chevalier d'Arvieux (II, 170-171), ermeni mezarlığının Yosafat Vâdisi'nde "Hbark dama" (kan pahası) denilen bir düzlükte bulunduğunu, burasını ermenilerin satın alarak etrafı ve üstü kapalı dörtköşe ve 40 adım büyüklükte bir bina hâline getirdiklerini, ölülerin, damın üzerindeki açıklıktan iple aşağıya indirilip olduğu gibi yerde bırakıldığını ve, denildiğine göre, az bir zaman içinde kemik haline geldiğini söyler.

suretle ikramda bulunurlar. Rumlar, kıptîler, süryânîler de ermenilerle dostca geçinir, karşılıklı izdivaçlarla sihriyet peyda ederler; bizim her türlü âyinlerimizde hazır bulunurlar; velhâsıl muhabbet ve sıkı bir ittifak içindedirler.

SİNA YORTUSU

Frenkler, Roma'da yaptıkları gibi Kudüs'de de her sene İsa'nın hayâtını canlandıran sahneler tertip ederler. Patrikleri, Lazar yortusunun cum'a günü, keşişleriyle beraber, Lazar'ın mezârının bulunduğu kal'eye giderek mes âyini icrâ ve pazar sabahına kadar gece gündüz dua ederler. Pazar günü sabahı ise, patrik merkebe biner ve ellerinde zeytin ve hurma dalları tutan keşişler önde olduğu hâlde Zeytin-dağı yolu ile şehre girerek yolları üzerinde bulunan manastırımız Surp Hagop'un önüne gelirler. Ermeniler onları karşılamak üzere manastırdan çıkarak, yahudilerin İsa'ya yapmış oldukları gibi, esvaplarını ve *tülbend*lerini eşeğin geçeceği yolun üzerine sererler; bâzı kimseler de onlara zeytin ve hurma dalları takdim ederler. Bu muhteşem töreni gözümle görmek şerefine nâil olduğum için pek sevindim [9].

PASKALYA HAFTASI TÖRENLERİ

Paskalya haftası günlerinde Kamame kilisesinin meydanında *çarşı pazar* kurulur ve Roma'da San Petro kapısında "agnus", tesbih gibi şeyler satıldığı gibi burada da kutsal eşya satışı yapılır.

Mübârek Cuma günü, Kamame kilisesinin önünde duvar çekilerek *mahkeme* kurulur. Şeyhlerin pîri, kadı, subaşı, patriğimiz Baronder, baş-tercüman ve yasakcılar gelip orada oturduktan sonra, her milletten bütün hacılar dörder altın verir ve içeri girerler. Bu *kayıd* muamelesi cumartesi akşamına kadar devam eder ve âdet olunan ücretten noksan alınmadığı için fakirler ruhanî ni'metten mahrum kalırlar.

Kayd olunanlar, perşembe günü Kamame kilisesine girerek "ayak-yıkama" âyinine hazır bulunurlar, sonra İsa'nın dua ettiği mağaraya ve tevkif edildiği mahale giderek bütün geceyi dua etmekle geçirirler. Cuma günü de Celceta'ya çıkarak o günün akşamına kadar orada dualar okurlar, cumartesi sabah erken de İsa'nın kefenlendiği mahale ine-

9. İsa'nın, Paskalya'dan önceki pazar günü, şâgirdlerinin refâkatinde ve eşeğe binmiş olduğu hâlde, halkın coşkun tezâhüratı içinde Kudüs'e giriş sahnesi, Frenkler tarafından her sene Kudüs'de canlandırılırdı, fakat İnebahtı muharebesinden sonra bu gösteri âyin men'edilmiştir (Chvalier d'Arvieux, *ayni eser*, II, 132).

rek cenaze âyinine iştirâk ederler. Bu âyin esnâsında birçok meş'ale ve kandil yakılır, mur-ı sâfî, asılbend, ödağacı gibi nefis günlükler yakılır ve İsa'nın (senbolik) cesedi, vaktiyle kadınların İsa'ya yaptıkları gibi sümbül-i rumî, pelesenk ve diğer nefis kokulu yağlarla takdis ederler. Günlük ve yağların rayihası bütün şehri kaplar ve Kamame kilisesinin kapıları önünde biriken halk baygınlık geçirir. Kokuyu duyan müslümanlar da "Allah, Allah" diyerek kilise kapısına koşarlar, birçokları içeri girer ve kırallarda bile bulunmayan bu nefis ve paha biçilmez günlüğe hayran kalırlar.

Frenklerin paskalyası da aynı tarihe tesadüf ettiği sene, son derece sevinen hıristiyanlar büyük şenlikler yaparlar. Çünkü o sene, frenkler bizimle beraber âyin icrâ eder ve dinî geçitlerle *şadlık*lar yaparlar. Fakat benim Kudüs'de bulunduğum sene onların paskalyası beş hafta evvel yapılmıştı [10].

HIRİSTİYANLARIN ÇEKTİKLERİ ZORLUKLAR

Araplarda, ne Türkiye'de ve ne de İran'da bulunmayan koyu bir taassub vardır. Buna göre, hıristiyanların beygire, deveye ve katıra binmesi yasaktır ve onlar ancak eşeğe binebilirler. Deve, Hazret-i Muhammed'in bineği olduğu için kendilerinin çok hürmet ettikleri bir hayvandır ve tüyünden yapılan külâh, şal ve diğer şeylerin hıristiyanların giymesine mâni' olurlar. Bundan başka, hıristiyanların eşeğe binmiş oldukları hâlde mahkeme, câmi ve mescid önünden geçmeleri yasaktır. Zavallı ben, başıma gelecekten habersiz; Mısır'da merkeble bir mahkemenin önünden geçerken, *yasakçı*lar üzerime gelerek başıma ve sırtıma indirdikleri sopalarla beni yere düşürdüler ve "bir daha eşeğe binme, yasaktır, yaya yürü" dediler.

Cenâze merâsimleri de yasak olduğundan, ölüyü, bir tahta üzerinde, yahudilerin Lehistan'da yaptıkları gibi, tenha sokaklardan sessiz ve duasız olarak götürürler. Aksi takdirde, rast gelenler cenâze alayının içine girerek tabutu deviririler ve yazmaktan çekindiğim ağır küfürlerle bütün mukaddesâtımızı tahkir ederler. Hıristiyanların mâruz kaldıkları bu tasallûttan dolayı âyinler kapanmış, kiliseler harâb olmuş, daima ıztırab içinde olan papazlar da bazan kiliseye giderlerse de, bas-

10. Müellifimizin kasd ettiği 1617 yılının paskalyası, yeni takvime göre 26 marta, eski takvime göre de 20 nisana tesadüf ettiğinden, Frenklerin, aynı yortuyu "beş hafta" değil, tam 25 gün evvel yapmış olmaları icab eder (Naşir P. N. Akinian'ın notu).

kına uğramak korkusundan derhal kaçmağa hazır bulunurlar. O memleketlerde papazlar ayni zamanda köy reisi olduklarından, *harac*, angarye ve sair işlerden kendileri mes'uldürler. Köye gelen *subaşıya, kadıya, çavuşa, çobana* papazlar yer ve yiyecek te'min etmekle mükellefdirler. Şayet şarab ve yiyecek bulunmazsa papazı döverler. Halka gelince, kiliseye gitmek şöyle dursun, bin türlü dert ve vergiler yüzünden Allâh'ı dahi unutmuşlardır. Daracık kapılardan girilen karanlık yeraltındaki evlerinde otururlarsa da yine emniyette değildirler. Esasen, iyi bir ev yapmak, beygir ve katır sahibi olmak, yakışıklı başlık, kuşak, çuha elbise veya yeni bir pabuç giymek kimsenin haddi değildir. Giydikleri ancak *postal, çarık* ve eski püskü *çul*dan ibâret olduğu hâlde yine de zorbaların elinden kurtulamıyorlar. Yalnız Haleb, İstanbul ve benzeri büyük şehirlerdedir ki halk az çok râhat yüzü görebilmektedir.

PATRİK DAVİD; AĞIR BORÇLAR

Ermeni rûhânîleri arasında, beyaz sakallı ve güzel endamlı olup yüz yaşında olduğu söylenen David adlı bir piskopos vardı. Der Andreas'ın halefi olarak Kudüs patrikliği mevki'ini yetmiş sene işgal etmiş [11] olan ve mütevâzî bir hayat yaşıyan bu rûhânî, ayni zamanda güzel bir sese mâlik olduğundan, hâlen yalnız büyük yortu günlerinde ilâhîler okumakla âyinlere iştirâk etmektedir. Gerek patriklikten ve gerek her türlü manastır işlerinden kendi isteği ile el çekmiş olup sırf hanendelikle meşgul olan bu rûhânîye bu gün patrik tarafından 4-5 odalı ve bahçeli bir ev ve senevî 200 kuruş *ulufe* tahsis edilmiştir; yiyeceği ve içeceği de manastırdan te'min edilmektedir.

Adı geçen piskopos David'in patrikliği zamanında halk, Celâlîler yüzünden fakir düşmüş, kısmen de telef olmuştur. Ayni sebepten dolayı yollar da kapanmış olduğundan, Kudüs'e hacı gelmemiş, vâridât menbâı kurumuş ve manastır 40,000 kuruş gibi büyük bir borç altında kalmıştır. 10, 14 ve 15 kuruş da fâiz ödemek mecburiyeti hasıl olduğundan, git gide büyüyen borçtan kurtulmak için hiç bir çare kalmamış ve ne kadar altın, gümüş ve diğer kıymetli âyin eşyâsı varsa hepsi haciz ve müsâdere edilmişti. Patrik David de çok yumuşak ve mahcup bir zat olduğundan, bu vaziyetin önünü alamamıştır.

11. Patrik II. David, patrik makamını 20 sene işgal etmiştir.

Bu zamanda, Kudüs ermeni rûhânîleri arasında, hâl ve vakitleri yerinde olup dünyevî hayattan temâmen ferâgat etmiş Kiragos adlı Trabzonlu bir papaz ve Sarkis adlı bir piskopos vardı. Servetlerini ve mâlik oldukları her türlü rahat ve ni'meti terk ederek kiliseye ve millete hizmet etmek amacı ile manastıra çekilmiş olan bu zatlar meyanında, derin bir zekâ ve büyük meziyetlerle mütehallî olan ve Kuds-i şerif'i ihyâ eden bugünkü meşhur patrik Vardapet Grigor da bulunuyordu.

BORÇLARIN ÖDENMESİ

Yukarıda söylendiği gibi, Kudüs ermeni patrikliği, başda bulunanların gevşekliği ve ihmâlleri yüzünden uzun bir zaman harab hâlde kalmıştı. Mes âyini icrâ etmek lâzım geldiği vakit, ne haç, ne incil ve ne de diğer âyin eşyâsı bulunmadığından rüşvet verilerek mahcuz eşyâ getirtilir ve âyin bittikten sonra derhal geri verilirdi. Manastırın borcu gittikçe o kadar çoğaldı ki elimizde olan mukaddes mahaller de müsâdere edildi. Baronder'in bana bizzat anlattığına göre, bir Noel günü, âdet olunduğu veçhile Beytüllahim'e gittiklerinde, suyu takdis etmek için haçları bulunmadığından bir mukaddes kitabın kapağı üzerindeki küçücük haçı koparark âyini onunla yapmışlardır. Kezâ, Paskalya günü, ermeniler, kendilerine âid mevki ile âyin edevatından mahrum oldukları için Kamame kilisesinde nur çıkışı âyinine iştirâk edemiyorlardı.

İşte bu mahrumiyet ve ıztırap içinde bulunan ermeniler, diğer bütün hıristiyan milletlerin içinde hakir ve müstahkar bir vaziyete düşmüşlerdi. Ne katolikos, ne de piskopos, ne bir vardapet, ne kocalar ve ne de zengin insanlar buna bir çâre bulamıyorlardı. Nihâyet, Allah, kendisine güvenen kullarına merhamet ederek onların yardımına yetişti. Şöyle ki, 1610 senesinin temmuz ayında, ...[12] adında Âmid'li koca Yengi'ye ilham vererek onu faaliyete sevk etti. Mûmâileyh, Kudüs borçları işini halletmek gayesiyle Haleb'e giderek oradaki meşhur ermni kocaları ve zengin tâcirleriyle görüştü. Ayni zamanda başlıca şehirlerde bulunan muhtlif zevâta mektup yazarak onları Haleb'e dâvet etti. Dâvete icâbet ederek mezkûr şehirde toplanan dindar ve hayırseven zengin tâcirler, vardapetler ve piskoposlar, bir ay süren bir müzâkereden son-

12. Müellif, metinde isim yerini açık bırakmıştır. Nâşir P. N. Akinian, bu zâtın, Kudüs borçlarını ödemek üzere toplanan iâneye iştirâk eden belli başlı zevat arasında kayıtlı bulunan Âmid'li koca Tumacan'la ayni şahsiyet olduğunu zannetmektedir.

ra, 40,000 kuruşa bâliğ olan borcun ödenmesi icab ettiğine ittifakla kanaat getirdiler ve başta cömert Yengi olmak üzere, herkes kudretine göre bin, iki bin ve hattâ onbin, fakir olanlar da yüzer veya ellişer kuruş vermekle borçtan fazla bir mebglâğ topladılar.

Koca Yengi'nin riyâsetinde yirmi kişilik bir heyet derhal Kudüs'e giderek kal'ede Paşa'ya mülâkî oldular ve borcu tam olarak ödemeğe hazır olduklarını beyân ettiler. Bunun üzerine, Paşa, herkesin alacağını tahsil etmek üzere yanında bulunan rehinlerini iâde etmesini, aksi takdirde karşılığı verilmeden geri alınacağını münâdiler vâsıtasiyle ilân ettirdi. Birçok kimse, rehinleri getirdiler, Paşa'nın ve kadının huzûrunda iâde edip *sicil* ve *huccet* ile alacaklarını tahsil ettiler.

PATRİK GRİGOR BARONDER'İN İCRÂATI

Borç son akçesine kadar ödendikten sonra, işlerin muntazam bir sûrette idaresi için, en ehliyetli zat olarak, Tatev'li olup Nahçıvandan Kudüs'e gelerek orada geçirdiği dindar ve faziletli hayatı, keskin zekâsı ile tanınmış bir keşiş olan Grigor, işlerin başına getirildi. Birkaç sene sonra da piskopos olarak takdis edilerek [13] patrik tahtına iclâs olundu.

Patrik Grigor, ilk önce, şehrin içinde ve dışında ermenilere âid mıntakalarda Surp Hagop'daki Hıreşdagabet ile Surp Pırgiç de dahil olmak üzere 12 kiliseyi tâmir ettirdi. Surp Pırgiç'de misafirlere ve hastalara mahsus odalar, keşişler için kârgir hücreler, güzel köşkler, yemekhâneler, bağ ve bahçeler yaptırdı ve Surp Hagop manastırı dâhilindeki 365 aded hücreyi tâmir ettirdi. Kendi zamanında, ermeni mıntakası ve mevki'i çok parladı; zira patrik, bütün kilise ve manastırlara papaz ve keşişler tâyin ettikten başka, onları, Lehistan'da görmediğim kıymette her türlü âyin edevâtı ve libaslarla teçhiz etti. Patrik, ayni zamanda, yeni kitaplar yazdırdı, eskileri tâmir ettirdi, manastırların bozulmuş nizam ve intizamını yeniden te'sis ve tanzim, kiliselerde gece ve gündüz yapılacak dua ve âyinleri günü ve saatı ile tesbit etti. Patrik Grigor, Surp Hıreşdagabet, Surp Toros, Surp Arakyal, Surp Sarkis adlı kubbeli kiliseleri ve manastırları muhteşem kuleler ve metin duvarların ilâvesiyle tâmir ve restore ettirdi. Bütün bu inşâat ve ıslâhâtı başarabilmek için çektiği müşküller arasında, şeyhlerle ve Paşa ile çetin

13. 5 Nisan 1613 tarihind.

mücâdelelerde bulunmuş, çok def'a hapis ve zincire vurulmak sûretiyle tahkir ve büyük korkulara mâruz bırakılmış ve hattâ îdâma da mahkûm edilmiştir. Fakat o, Allah'tan ümidini asla kesmiyerek ve ölümü de göze alarak, ekâbire ve müfteri araplara karşı canla başla mücâdele etmiş ve Allah'ın yardımı ile muvaffak olmuştur.

Kendisi, gerek hayat tarzı, gerekse yaptığı işlerde faziletli ve çok akıllı, aynı zamanda son derece sert bir insan olduğundan, emirlerine kimse karşı gelemezdi. Böylelikle, yaptığı inşâattan başka, manastırın nizam ve intizamını yeniden kurdu. Giriştiği ıslâhat işleri hâlâ devam etmektedir. Hiç bir yerde, yetmiş mensûbu bulunan Kudüs manastırımız kadar muntazam bir manastır görmedim.

Patrik, Surp Pırgiç kilisesini[14] yeniden yaptırdığı sırada, kıskanç şeyhler, gûya frenklerle birleşerek, şehrin dışındaki bu kiliseyi *barut* ve silâh saklamak için *metris* olarak yaptırdığını söyleyerek onu paşanın nezdinde itham ettiler. Paşa, patriği kal'ede hapsetti; muhâkeme edilerek idam kararı verildi. Fakat o, kendi nefsini düşünmeyerek inşâatın devam ettirilmesine dâir haber gönderirdi. Sonra îdâm cezâsından kurtuldu ve serbest bırakıldı. Bir gün, inşâatı gözden geçirmekte olduğu bir sırada, *şeyh*ler yukarıdan başına bir taş attılar, fakat taş eline isabet ederek baş parmağını ezdi. Hâlen patriğin baş parmağı eksiktir.

Okuyucuları yormamak için, onun kendi aklı ve para sâyesinde başardığı daha birçok işleri anlatmaktan sarf-ı nazar ettim. Yalnız şunu da ilâve edeyim ki, patriğin belâgatı ve metânetli karakterinden dolayı, Paşa dahi ondan çekinir ve o, istediğini yapabilir. Kilisemizin şan ve şerefi uğruna Allah ona uzun ömürler ihsân eylesin. Amin!

URÛC-I İSA KİLİSESİNİN ZAPTI

İçinde bulunduğumuz 1616 senesinde, Es'ad Efendi adlı bir *müftü*, şeytanın teşvikiyle Kudüs'e geldi. Bu zat, kiliselerin şenliğini ve refâhını görerek kıskandı; Urûc-ı İsa adını taşıyan büyük kiliseyi zapt ve yanıbaşında bir câmi inşâ ettirdi. Şeyhler ve şehirli müslümanlar bu kiliseyi çoktan beri ele geçirmek istiyorlardı; fakat bir şey yapamıyorlardı; çünkü Baronder İstanbul'a şikâyet ediyor, Haleb'e ve Şam'a gide-

14. Chevalier d'Arvieux'nün de anlattığı gibi (II, 170), Kudüs'ün en eski kiliselerinden biri olan Surp Pırgiç kilisesi, an'aneye göre, İsa'yı muhâkeme eden kâhin-i azam Kayafa'nın konağının yerinde inşa edilmiştir. Patrik Grigir Baronder bu kiliseye defnedilmiştir.

rek rüşvet vâsıtasiyle kiliseyi kurtarıyordu. Fakat adı geçen *müftü*, ricâlden ve *hükümdar*ın gözdesi olduğundan, kiliseyi cebren aldı. Bu hâdise, hıristiyanlar arasında büyük bir yeis doğurdu. Ben ne bahtsız insanım ki, hâdiseyi, gözlerim sızlayarak müşâhede ettim.

Baronder, senede 2000 kuruştan fazla vergi ve haraç vermek mecburiyetindedir. Fakat parası yoktur, çünkü *safi* Arabistan olan Kudüs'de ermeni yoktur. Ermeniler yirmi günlük mesâfede Mısır ve Haleb'de bulunurlar. Kudüs'e hacı geldiği takdirde patrik onlardan para te'min eder, gelmedikleri vakit ise, başka hiç bir yerden geliri olmadığı için eli boş kalır.

MUKADDES NUR

Paskalya haftasının mübârek Cumartesi günü, Baronder, bütün papaz, râhib ve hacılarla beraber Kamame kilisesine girer. Diğer milletlerden olanlar da kendi reisleri ile beraber ayni sûretle oraya girdikleri için kilise, yerli ve misafir büyük bir kalabalıkla dolar. Her bir millet kendine mahsus şapelde, ermeniler de Paviyon'da dururlar. Kocaman kilise boydan boya kumaşlarla kaplanır, mukaddes Kabir de o gün pek fazla süslenir. Büyük kadife perdenin Habeş kıralının hediyesi olduğu rivâyet olunuyor. Mezkûr kıral, her sene hediyeler gönderir, fakat yolun uzaklığı ve sınırdaki âsî arapların yüzünden, binde biri ancak yerine vâsıl olurmuş. Kıral, bir sene 40,000 altın göndermiş; fakat yolda çalınmış, getiren adamlar da, iki keşiş müstesnâ olmak üzere, hepsi öldürülmüştü. Orada bizzat gördüğüm bu iki habeş papazı, kömür gibi sim-siyah ve yalnız dişleri beyaz insanlardı. Habeşler, zengin ve şerefli kırallarının hatırı için çok îtibar görürler; bundan başka, Nil kendi memleketlerinden çıktığı ve istedikleri vakit suyu kesebilecekleri için araplar da habeşlere hürmet gösterirler.

Habeşler, Nil'in sayesinde, *kafar* ve kilise duhûliyesi olan dört altın vermekten muafdırlar. Bundan dolayı, kilisenin nûru çıkan mahalline önce onlar girerek nûru çıkarırlar; diğer milletlerden olanlar da onları tâkib ederler. Habeşler, Kabr'in etrafında raks ederek dönerler, beraberlerinde çadır şeklinde bir horan gezdirirler, *çalpara* ve zil çalarak "kiriye leyson" okurlar. Diğer bütün hıristiyan milletler de kendi lisanları ile ilâhiler okurlar ve kilise dua sesleriyle çınlar.

Ermeni patriği veya bir râhib, kürsüye çıkarak nûrun fışkırması hakkında vaaz vermeğe başlar ve halkı, mukaddes nûra kavuşmak için

dua ve tövbe etmeğe dâvet eder. Kapı dışında kalan fakirler ise, ağlıyarak ve figan ederek, içeri alınmaları için yalvarırlar. Kapıyı tutanlar, üç veya hiç değilse iki altına râzı olurlar, fakirler bunu da veremiyeceklerini söylerlerse cepleri ve her tarafları aranır, hakîkaten hiç bir şey bulunmazsa tercüman çağırılarak onlara nurdan mahrum kalmamaları için ne verebilecekleri sorulur. Tercüman keyfiyeti patriğe bildirir, o da "koca"lara müracaatla Hazret-i İsa'nın aşkı için fakirlere acımalarını rica eder. Merhametli kocalar, birer, ikişer, üçer ve dörder kişinin duhûliyesini kendileri vererek onları kiliseye alırlar. Geri kalan on onbeş kişi için de tercüman müdahele ederek: "Bunlar kör, topal, alil insanlardır, Allah'ın ve *hünkârın* aşkı için bunlara hâllerine göre ayrı bir duhûliye tâyin edin" diye yalvarır. Bunun üzerine, az hiçten daha iyidir düşüncesiyle onlar da, râhibin tavsiyesine uyan diğer hacıların iâneleri sâyesinde içeri alınırlar. Esâsen halk arasında, her hangi birisini nûru görmekten mahrum edenin lânet altında kalacağına dair bir inanç vardır. Filvâki, bir sene, duhûliyeyi tam olarak veremeyen fakirler nurdan mahrum bırakılmış olduklarından, nur çıkınca evvelâ fakirlere görünmek üzere kiliseden dışarı fırlamış ve bu yüzden kapının taş pervazları yanmıştır ki bu hâl bugün aynen görülmektedir. Keyfiyeti haber alan *hükümdar,* fakirlikleri tahakkuk etmiş adamların nurdan mahrum edilmemesine dair emir göndermiştir. Kamame kilisesinin yanmış sütûnunu ve hükümdarın mermer bir levha üzerinde arapça yazılı emirnamesini bizzat gördüm.

Kamame kilisesi, Paskalya günü gece gündüz açık bırakılır ve birçok müslüman da oraya gelerek hıristiyan âyinlerinde hazır bulunur.

NÛRUN FEVERAN ETMESİ

Paskalya haftasının mübârek Perşembe günü, şeyhler, kadı ve subaşı kiliseye gelerek bütün kandilleri söndürürler, İsa kabrinin kapısını mühürlerler ve hîle yapılmaması için *yasakçı*lar cumartesi akşamına kadar bekcilik ederler. Cumartesi akşamı, bütün hıristiyanlar kabrin etrafında dönerek kendi dilleri ile ilâhiler okurlar ve göz yaşı dökerek nûrun çıkmasını niyaz eylerler. Bütün milletlerin rûhânîleri de, başlarında patrik veya reisleri olduğu hâlde âyin libaslarını giyerler. Bu esnâda, ermeni patriği halka dönerek, hüzünlü bir sesle: "Basiretli olup günâhtan sakınınız, zîrâ nûrun çıkması yaklaşmıştır. İçinizde sakın nûrun çıkmasına mâni olacak kinli, imansız, günâhları çıkarılmamış

ve tövbe etmemiş adam bulunmasın" diye tenbih ve nasihatlarda bulunur. Sonra üç defa "Ya Rab, merhamet eyle!" duasını halka tekrarlatır. Âyine âid diğer ilâhiler de okunur. Bu esnâda, ansızın gürlemeler ve derinden gelen sesler işitilir, güvercinler peyda olup kubbenin içinde uçuşurlar ve ilâhiler tekrarlanır. Kabirden ikinci def'a olarak tekrar gürültüler ve çatlamalar duyulunca, âyin libasları giymiş olan rûhânîler, ellerine haç, incil, buhurdanlık ve diğer âyin edevatı alarak hazır bir vaziyette bulunurlar. Baronder, halka dönerek, birbiriyle barışmaları ve öpüşmelerini, zîrâ hazret-i İsa günâhkâr ve kindar insanların bulunduğu yere gelmeyip onlardan kaçındığını söyler. Bunu müteâkib, üç def'a "Ey Rab, merhamet eyle!" duası söylenir söylenmez, mukaddes Kabir korkunç bir gürleme ile sarsılır, şiddetli çatırdılar duyulur ve Nûr pencereden dışarı fırlar. Bunun üzerine mühür çözülerek önce habeş, sonra ermeni ve sonra da rum rûhânîleri içeri girerler. Katolikos Hovannes de, Baronder'in dâveti üzerine, mes âyini esvapları giyerek içeri girdi. Orada, ermenilere âid olup "Lusavoriç kandili" denilen kandil yanmış olarak görünüyordu. Bu kandilden yakılan meş'ale dışarı çıkarılarak her patrik kendi mensubu olan halka nûru tevzi eder. Nûru alan yüzüne ve sakalına sürer, çünkü henüz ateş olmayıp sırf nûr olduğundan yakmaz ve ancak iki üç el geçtikten sonra yakar vaziyete gelir. Nur bu suretle çıktıktan sonra, hepsi, merâtib sırası ile Kabr'e girerler. Bu esnâda, mukaddes Kabir, sıcaktan kırmızı bir hal almış ve duvarlar ter damlaları ile kaplı bulunur. Hacılar, kendileri için hazırlamış oldukları kefenleri bu damlalara sürerler. Oniki büyük kandil yakılır ve kilisenin her bir şapelinde mes âyini başlar. Âyin bittikten sonra, bütün milletlere mensub hacılar, oruçlu oldukları hâlde geceyi kilisede geçirirler. Ermeniler oruç tutmayıp o gün balık, yumurta ve peynir yiyerek perhizlerini bozarlar. Bunu gören diğer milletlerin hacıları bizi istihfaf ve ta'yib ederler. Olan biteni hayretle gören türkler ise, "Allah, Allah" diyerek evlerine dönerler [15].

15. Dünyânın her tarafından Kudüs'e giden hıristiyan hacıların heyecanla bekledikleri Nur feverânı ibâdetinin 1626 celsesinde hazır bulunan Pietro della Vallé, lâtinler hâric olmak üzere, diğer hıristiyan milletlerin, İsa'nın kabrinden çıktığına inandıkları bu mûcizenin sırrına âid yaptığı keşfi şu sûretle anlatır: Rum patriği yüzü halka dönmüş vaziyette durduğu bir anda, arkasındaki ufak kapı açılarak bir iki papaz usulca içeri girer ve kapı tekrar kapanır. Anlaşıldığına göre, bu papazlar, aşağı indikten sonra orada bulunan bütün eşyâyı rakı gibi alevlenen bir mâi ile ıslatırlar ve yanlarında sakladıkları tabancayı patlatarak her tarafı tutuştururlar. Git-gide büyüyen alev yükselerek şapelin kubbesindeki ufacık pencerelerde gö-

Benim Kudüs'de bulunduğum sene, hârikulâde bir şey vuku'buldu. Nur, iki saat beklendiği hâlde çıkmadı. Baronder, piskoposlar ve vardapetler büyük bir yeis içine düştüler ve ağladılar. Allah'a niyâz etmekten başka çâre kalmadığı için kapının önünde yere kapanarak uzunboylu dua ettiler. Âmid'li vardapet Der Barseğ de dahil olmak üzere: "Ey Rab, Sana güvenenlere merhamet eyle, zira komşularımızın istihzasına hedef oluyoruz. Onlara, bunların Allâh'ı neredediir diye söylemelerine meydan verme. Ey Halaskârımız, bizim için değil, Senin şanlı nâmın için yardımımıza gel" diyerek dua ettiler. Patrik Grigor Baronder, kimsenin haberi olmaksızın Allah'a, ikibin, Der Barseğ de bin def'a secde etmeyi vaad ettiler. Nihayet, Allah merhamet etti ve nûru göndererek hıristiyanları sevindirdi.

O gece, kilisenin içinde kısa bir uykudan sonra, çanlar çalındı. Evvelâ rumlar, sonra da gürcüler çaldılar. Gürcülerin tatlı bir ses çıkaran bakır çanlarına uyku sersemliği içinde meftun olduk. Sonra ermenilerin tahtadan yapılmış çanı kilisede gürledi ve sabaha kadar devam eden gece âyini başladı. Patriğimiz Paskalya'ya aid mes âyinini büyük ihtişamla icra etti. Âyine iştirâk eden piskoposların, vardapetlerin, papazların ve diyakosların çokluğu ve âyin esvaplarının ve edevâtının göz kamaştırıcı ihtişamı görülmeğe değer bir manzara teşkil ediyordu. Patriğin, âyin esnâsında giymiş olduğu saf sırmadan yapılmış libası için, İstanbul'da işlendiği ve bin kuruş değerinde olduğu söyleniyordu. O gece, Surp Hagop'da ve diğer ermeni mâbedlerinde kullanılanlar haric olmak üzere, yalnız Kamame kilisesinde yakılan ermenilere âid kandil ve âvizelerin mikdarını beşyüz olarak saydım. Zira o zaman ermeniler, Kudüs'ün en zengin cemaatı olarak tanınmışlardı. Ermeni manastırında, diğer hiç bir yerde bulunmayan kronolojiler ve diğer nevi kitaplar o kadar çoktu ki aranılan yazı orada bulunabiliyordu. Bunlara, bizzat müşahede ederek kâni oldum.

Yine bu senede, rum patriği, borçlarından dolayı Kudüs'den kaçtı. Rivâyete göre, borç 40,000 kuruşa bâliğ oluyordu. Ermeni kilisesini em-

rülünce, gökten inmiş intibâını verir. Bunun üzerine, rum patriği, açılan kapıdan aşağıya iner ve elindeki mumu yakarak dışarı çıkınca, heyecana gelmiş, birbirini çiğneyen halk, büyük bir panik içinde koşuşarak herkes elindeki mumu ayni nurdan yakmağa gayret eder (*Voyages*, s. 344-347).

Ayni âyin esnâsında halkın çılgınlığını uzun uzadıya anlatan Chevalier d'Arvieux (II, 146), bilhassa rumların bu hususdaki taassubunu belirterek, ermenilerin daha uslu ve sâkin davrandıklarını söyler.

niyet ve saadet içinde görmekle Allâh'a şükrettim; zira, daha evvel anlattığım gibi, ermeniler de bir zaman aynı vaziyete düşmüşlerdi.

Âyin bittikten sonra, hepimiz, patriği tâkiben Surp Hagop manastırına döndük. Baronder, o gün, binden fazla misâfire ziyâfet çekti. Manastırın damı üzerinde kurulan sofraya otururak kuzu eti, keşkek ve kebabı âfiyetle yiyip tatlı şarab içtik.

SURP HAGOP'A MENSUB MÜNZEVÎLER

Surp Hagop ermeni manastırında yerleşmiş, ruhanî ve sivil olmak üzere çok mûtekid ve iyi insanlar gördüm. Bunların içinde, Şahroz adlı bir ihtiyar, padişah sarayından kaçarak Kudüs'e gelmiş ve kırk senedir orada kalmıştı. Şahroz bahçesi denilen bahçe, bu adam tarafından üçyüz altına alınmıştı. Geldiği günden beri manastırda çalışmış olan Şahroz, şimdi ihtiyarlamış ve ağır işler yapamadığı için yalnız bağlara bakar, bütün topladığını senede üç defa Baronder'e verir; kendisi, sırtında bir *çul* olduğu hâlde yalın ayak ve başı açık gezer, dâima perhiz ederdi.

Yedi seneden beri orada bulunup tesbihcilikle meşgul olan biri, kazancını olduğu gibi manastıra hibe eder, bütün sene perhiz eder ve günde 140 def'a diz çökerdi. İhtiyar bir *terzi,* keşişlerin esvaplarını diker, âyin libaslarını tâmir, bütün sene perhiz eder ve yalnız cumartesi günleri perhizini hafifce bozardı.

Mûtekid târik-i dünyâlardan iki kandilci vardı ki, iki günde bir, biraz haşlanmış sebze ve birer *beksimet* yerlerdi. Kendileri aslâ yatağa yatmaz, ayakta veya oturmuş vaziyette uyurlardı. Mukaddes manastıra hizmet eden diğer iki münzevî de gördüm ki, bunların saçı ve sakalı birbirine karışmış, dâimî diz çökmeleri yüzünden parmakları ve dizleri develerde olduğu gibi katı nasır bağlamış, gözleri de dökülen yaşlardan kızarmıştı.

Manastır hizmetçileri içinde, İsa'nın aşkına değirmende buğday öğüten, fırında ekmek pişiren, ve diğer ağır işler yapanlar vardı ki bunlar, ayni zamanda kiliseye gitmekten geri kalmıyorlardı. Bu insanların hemen hepsinin, kimseye göstermeden, elbiselerinin altında münzevîlere mahsus harar giydiklerini bir gün tesadüfen müşâhede ettim. Filvâki, rütbeli ve rütbesiz keşişler ve bütün kilise müstahdemleri, harar giymiş ve ipten kemerler bağlamış olduğu hâlde, eski münzevîler gibi, vucûdleri açlıktan ve susuzluktan erimiş, gözleri de solmuş bir hâlde kendilerini duâya vermiş, râhat namına bir şey bilmiyorlardı.

Çavuş denilen hizmetciler de vardı ki bütün gece sabaha kadar ayakta dururlar. Lehistan'da olduğu gibi, Kudüs'de de gece beş saat sürer. Çavuşlar, icabında, mektup götürmek için yaya olarak otuz günlük yol kat'ederler. Hayatında bir def'a ata veya merkebe binmemiş olan Abdal adlı bir münzevî, Kudüs için iâne toplamak üzere şehirden şehre yaya dolaşırdı. Bu adam Haleb'de oturur ve Kudüs namına dilenirdi. Çuldan elbise giymiş, başı açık ve yalın ayak gezen, diz çökmekten parmakları ve dizleri nasır bağlamış olan ve ancak üç günde bir yemek yiyen ve bir arap dervişini andıran bu adam, büyük îtibar kazanmış olduğundan herkes elini öper ve iâne verirdi. Baronder'in büyük bir yardımcısı olan Abdal, böylelikle gece gündüz gayret sarf ederek, senede üç def'a olmak üzere, Kudüs'e 3-4000 kuruş gönderirdi [16]. Esâsen, o taraflardaki insanlar Kudüs'e karşı çok cömert davranırlardı. Kadınlar dahi, iâne işinde geri kalmıyarak küpelerini, bileziklerini, altın yüzüklerini ve gümüş düğmelerini çıkarır, hazret-i İsa'nın aşkı için hibe ederlerdi.

Culfa'nın büyük bir âilesine mensub Mıgırdiç adlı bir papaz, her sene, kendi memleketinde ve İsfahan'da sarf ettiği gayretin mahsûlü olan bin kuruşu Kudüs'e gönderirdi. Surp Pırgiç ve Hıreşdagabet'de bulunan dindar ve dul kadınlar, gece gündüz dua ettiklerinden ve sıkı bir perhiz ettikten mâadâ, başak toplamak ve keten eğirmekle kazandıkları parayı manastıra veriyorlardı. Bu kadınların bir kısmı da, şehrin bütün tepe ve vâdilerini kaplayan zeytinliklerden topladıkları meyvelerden çıkardıkları yağı hacılara satıyor ve hâsılatı manastıra veriyorlardı. Velhâsıl, bu dindar kadınlar, manastıra muâvenet etmek için ellerinden gelen her işi yapıyorlardı.

Uğida adlı ihtiyar bir kadın vardı ki, dâima secde etmekten iki büklüm olmuştu. Kendisi kırk sene evvel Kudüs'e gelerek bütün varlığını manastıra hibe etmiş ve genç yaşından beri kiliseye hizmet edegelmişti. Yiyeceğini kendi çalışması ile te'min ettikten mâadâ, âyin günlerinde iâneye de iştirâk ederdi. Baronder, bu kadın için: "Manastırdan kendisine yiyecek gönderdiğim vakit, manastırdan yemektense

16. Manastır mensuplarından olup, müellifimizin anlattığı veçhile sefil bir hâlde yaşayan bu şahıstan bahseden Kemahlı Vardapet Grigor'un verdiği ma'lûmata göre (*Vekayiname*, s. 536-539), sık sık me'muren Haleb'e gönderilen Abdal'ın, birçok şark dilleri ve "frenkçe" bilen az-çok kültürlü bir adam olduğu anlaşılmaktadır.

ben ona vermeğe mecburum diyerek gönderilen yemeğe el sürmez" dedi.

Manastıra mensub her rütbeden keşişler, her gün gece yarısında kalkarlar, kilise çanı çalınmadan evvel mezamir okumağa başlarlar ve âyin bitinceye kadar okumaya ayakta devâm ederler. Hepsi de büyüklerine itâat eder ve birbiriyle muhabbet üzere geçinirler. Her biri, nöbetle, muhtelif yerlerdeki kiliselerde muayyen günlerde mes âyini icrâ eder. Muhtelif kiliselerdeki mes âyini, sırası ile: pazar günü, Kamame kilisesinde; pazartesi, Surp Hıreşdagabet; salı, Surp Pırgiç; çarşamba, Meryemana kabri kilisesi; perşembe, Havâriyyun kilisesi; cuma, Celceta ile Kamame kilisesinin kapısında bulunup İsa'nın bağlandığı sütûnu hâvi Surp Hovannes şapeli; cumartesi, Kefen mahalli'nde olmak üzere her gün istisnâsız olarak icrâ olunur.

KUDÜS'DEN AYRILIŞ

Paskalya'nın ertesi günü olan pazartesi günü yol hazırlığına başladık. Kudüs'den ayrılacağımı düşündükçe, bir çocuğun ana babadan, bir kocanın karısından ayrılması gibi oluyor ve iki gözüm iki çeşme ağlıyordum. Zîrâ, Kudüs bütün şehirler içinde o kadar mukaddes ve câzibeli bir şehirdir ki, çektiğimiz bütün cefâyı, ev ve barkımızı unutturmuştu. Allâhımızın ikâmet ettiği bu topraklardan ayrılmak çok güç oluyordu. Burada o kadar çok görülecek mahal ve ziyâretgâh vardı ki değil iki ay, tam bir sene kalınsa yine de az gelir [17].

Hacılar, çarşamba günü, kısmen deniz, kısmen de kara yolu ile gitmeğe başadıar. Allâh'ın şehrine vedâ edenlerin ağlayış ve hüzünlerini ifâde etmek imkânsızdır. Vedâlaşmak için önce Beytü'l-lahm'e sonra Surp Pırgiç'e ve Çarner denilen mezarlığa gittik. Burası, İsa'nın kanı ile yoğrulmuş olduğundan oraya defnedilenlerin bütün günâhları affedilir diye bir rivâyet vardır. Oradan Zeytin-dağı'na, Seloam çeşmesine, Meryemana kabri'ne, Hıreşdagabet kilisesne ve Kamame'ye uğradık. Bütün bu mukaddes yerlere, ana kucağından ayrılır gibi yeis içinde vedâ ettik.

Hacıların bir kısmı gemi ile Remle'ye gittiler. Ben de, atımı satarak iyi bir merkeb aldım ve kara yoluyla azîmet eden hacılara katıldım. Mümessil olarak Lehistan'a gönderilen Der Ğugas da kafilemize dâhil

17. Ayrılanın acısını anlatan bu satırları, Kudüs'e hitâben, müellifin mûtekidâne derin duygularını ifâde eden bir medhiyesi tâkib ediyor.

bulunuyordu. Baronder'in tenbihi üzerine, Lvov'a kadar kendisine refakat etmek ve orada her türlü yardımda bulunmak üzere, seyâhatım boyunca ondan hiç ayrılmadım. Katolikos Hovannes de bizimle beraber olduğundan, Patrik Baronder, yarım konak mesâfedeki Çeşmeli'ye kadar uğurlamağa geldi. Çeşmeli köyünde bol suyu olan iki büyük çeşme vardı. Baronder Grigor, bize orada yemek verdi, tatlı şarab ikram etti, pilâv pişirtti; ayrılmaktan mütevellid duyduğumuz üzüntü dolayısiyle bizi teselli ederek geceyi bizimle beraber geçirdi.

Sabah erken, patrik, hayır dualarıyla, uzun yolculuğa çıkan bizlere vedâ etti. Her birimiz, kudretimiz nisbetinde peşkeş çekerek patriğin elini öptük ve ayaklarına kapanıp ağlıyarak kendisine vedâ ettik. Sonra, böyle bulunmaz bir önderden mahrum kalmanın kederi içinde yola koyulduk.

Keşki orada kalmamız mümkün olsaydı. Zîrâ oraya giden hıristiyanlardan mâadâ, her sene Lehistan'dan Kudüs'e giden yahudiler de bir daha geri gelmezler ve dünyanın her tarafında bulunan kendi ırkdaşlarından yardım görürler. Filhakika, orada, Lehistan'dan gelmiş bâzı yahudilere rastlamış ve kendileriyle konuşmuştum.

XIII

SURİYE

KUDÜS — HALEB YOLU ÜZERİNDE

Hacılar kafilesinin başında bulunan katolikos Hovannes'in refâkatinde, biri usta bir hânende, diğeri de okur-yazar, harar giymiş ve yüzleri râhib başlığı ile örtülü mahcup ve bâkir iki genç rûhâni vardı.

Erkek ve kadın 600 kişiden ibaret olan kafilemizde "yarıyarıya" denilen araplar da vardı. Bunlar, Rumkale'li olup türkçe bilmezler ve ermenice konuşurlar. Çocuklarını önce sünnet, sonra da kıbtî âyinine göre vaftiz ettirirler. Hem cami'e, hem de kiliseye giden bu adamlar, cenâze merâsimlerini önce papazlara yaptırdıktan sonra, imam çağırır ve ölüyü ona gömdürürler; hıristiyanlığı müslümanlıktan daha çok severlerse de, sırf korkularından dolayıdır ki imama müracaat ederler.

Beraberimizde iki atlı tercüman, *kılavuz* olarak da dört *çavuş* vardı. Yukarıda adı geçen Abdal ile taşlık ve dikenli yollarda yalınayak yürüyerek Haleb'e giden iki manastır uşağı da bizimle beraberdi.

Türabek'e vardığımızda birer altın verdik ve oradan Luben denilen yerde bir hana gelerek ikişer para verip yağmur suyu içebildik. Burada, adam başına ikişer buçuk kuruş *kafar* alındı. Lakisa yâni Nablus şehri, Lubene yarım saat mesafededir. Mâmûr bir hıristiyan şehri olan bu yerde birçok kilise vardır. Bunların Frenklere âidiyyeti muhtemeldir; zirâ hepsi de *klaştorni*[1] idi. Vaftizci İoannes'in başının burada kesilmiş olduğu rivâyet edilir.

Lakisa'dan ayrılarak, birçok dağ ve ormanları geçtikten sonra mukaddes Tapor-dağı'na ve üzerindeki çiçeklerinin kokusuna bayıldığımız Hermon dağına vardık. Dağın eteğinde bir köy vardı[2]. Tepede,

1. Lehçe: "klasztar". Almanca "kloster" in bozuk bir şekli olan bu kelime "manasturlı" mânâsındadır.

2. Pietro della Vallé (s. 363), Tabor dağının eteğinde, arapların Thabor dedikleri küçük bir köy bulunduğunu söyler.

oniki millete âid kârgir ve kubbeli kilise harâbeleri bulunduğunu söylediler se de, kervanımız yola çıktığı için oraya gidemedik [3].

Uğradığımız Cindi kasabasına, cinlerin ikamet yeri olduğu için bu adın verildiği rivâyet ediliyordu. Kezâ, rivâyete göre, Mecdelli Meryem'in içinden yedi cinin çıkışı burada olmuştur. Bir dağın eteğinde, İsa'nın dul bir kadının ölü çocuğunu dirilttiği Nayin şehrine muvâsalat ettik. Araplar, her gittiğimiz ziyaretgâhda "siz bu mukaddes yerlere ayak basmağa lâyık değilsiniz" diyerek bizi iz'âc ediyorlardı; biz de *kafar* vermekle yakamızı kurtarıyorduk [4]. Nayin'den Ayintucar'a [5] geldik. Nâsıra şehri, yarım günlük mesafede solumuzda bulunduğundan, atlı yoldaşlarımızdan oraya gidip gelenler, civarda namlı rum manastırlarının bulunduğunu söylediler [6]. Tucar'da 12 şer para te'diye ettikten sonra yola çıktık ve bir günlük yolculukla Lubya köyüne vardık. Konakladığımız bütün bu yerlerde derin su kuyuları bulunduğundan, yakın ve uzak yerlerdeki halk, tulum ve *bakraç*larla su almağa geliyorlardı. Develeriyle kuyuyu çeviren halk arasında büyük şamata ve kavgalar oluyordu. Güçlü kuvvetli olanlar kuyudan su çekerek hayvanlarını suluyor, geri kalanlar da yer bulamadıkları için kavga çıkarıyorlardı. Civarda, İbrâhim'in, İshâk'ın ve Yâkub'un su çıkardıkları ve Raşel'e yardım ettikleri kuyuları, Nablus'un yakınında da İsa'nın, Samaralı kadından su istediği kuyuyu gördük. Yolumuz boyunca, üzerinde saray gibi binâlar bulunan bir tepe gördük. Yalnız mermer sutûnları kalmış bir harabe için, Herod'un sarayı olduğunu söylediler. Bir konak ilerledikten sonra bir düzlüğe vardık. İsa'nın, beş ekmek ve iki tane balıkla 5000 kişiyi doyurduğu yerin burası olduğunu duyunca, orada dolaşmağa başladık ve

3. Dağın tepesinde kilise ve manastır harâbelerini görmüş olan Pietro della Vallé, inşâatta kullanılmış muazzam taşların oraya çıkarılabildiğine hayret eder. Müellif, dünyâdan ayrılmış bir vaziyette bulunan bu dağın üstünde sefâlet içinde yaşayan âileler de görmüştür (s. 369).

4. Ayni müellif (s. 363), "Cinin" olarak zikr ettiği yeni bir kasabanın Samarya ve Nâsıra arasında bulunduğunu söyler. Thevenot (*The Travels*, London 1686, s. 216), Cinni'de kiliseden çevrilmiş bir câmi, büyük ve muhkem bir han'ın yanında yiyecek satılan bir pazarın bulunduğunu söyler. P. della Vallé (s. 363-366), arapların, "kafari" denilen vergi bahânesiyle burada yaptıkları şekavetlerini uzun uzadıya anlatır.

5. Pietro della Vallé (s. 366-367), Şam yolunun üzerinde bulunup az mikdarda su bulunduğundan dolayı Ayn' et-tuccar (yâni tacirler çeşmesi) denilen kal'eyi zikr ederek, orada nöbetci askerlerin muhâfazası altında muhkem bir han bulunduğunu söyler.

6. Ayni müellif (s. 367), yerlilerin Nasra dedikleri şehrin temâmiyle harab hâlde olduğunu ve yalnız birkaç kubbenin mevcud bulunduğunu, güzel bir kilisenin harâbelerinin altında bir şapelin henüz muhâfaza edildiğini söyler.

yere kapanarak, bizim de ayni *berekete* nâil olmamızı Allahdan niyaz eyledik.

Bir az ileride Taberiye denizi'ni görünce, dağdan aşağı inerek içinde yıkandık. Gölün kenarında bulunan ev harâbelerinden birisinin Petrus'un evi olduğu rivâyet ediliyordu. Bir az ileride, Zepetya'nın oğulları İoannes ve Yâkub'un köyü; gölün öbür tarafında da, domuzların kaçarak denize düştükleri Sur ve Sayda dağları vardır. Gölün nefis suyundan içtik, yıkandık ve orada istirâhat ettik. Hareket ettikten sonra yolda, Yusuf'un, kardeşleri tarafından içine atıldığı, sonra da mısırlılara satılmak üzere çıkarıldığı kuyuya geldik. Kuyunun üzerinde dört sütûna oturtulmuş bir *kemer,* yanıbaşında da bir câmi' vardı. Etrafı adam boyu yükseklikte otlarla dolu yeşillik olduğu halde, kuyu kurumuştu [7].

Bir günlük yol aldıktan sonra Yâkûb köprüsü'ne ve İsa'nın şeytanla mücâdele ettiği mahalle geldik. Burası, büyük ve muhteşem, fakat harâb hâle gelmiş bir manastırdı. Dokuzar para verdikten sonra, Ürdün nehrini geçerek öte tarafta istirahat ettik. Şiddetli sıcaktan dolayı geceleyin yola çıktık; fakat, kalabalık olmamıza rağmen, hilekâr ve hâin araplardan korkuyorduk. Türkiye'deki Türkmenler gibi deve sürülerini otlatmakta olan bu adamlara her gün rastlıyorduk. Bir gün de, binden fazla deveyi ihtiva eden bir sürüye rastladık. Sürünün ardında, başına taç gibi bir şey geçirilmiş bir arabın, yanında karısı olduğu hâlde *mufalı* büyük bir deveye binmiş olduğunu gördük. "Kıral" (Şeyh) olduğu söylenen bu adamın iki yanında, yalnız birer gömlek giymiş ve yalın ayaklarını *üzengi*lere geçirmiş atlı çıplak araplar gidiyorlardı. Hepsi de çıplak ve pejmürde bir kıyafette idiler; fakat bindikleri hayvanlar, nârin bacaklı, ince belli ve pek sür'atli hâlis bedevî atlarıydı. Bu atların her biri, yerinde, bir veya ikişer bin kuruşa satılır; çünkü, dünyâda eşi bulunmayan bu atlar en sarp dağları aşarlar; çöllerde üç gün susuz dayanabilirler ve ok gibi atılarak uçarcasına koşarlar. Bir para etmeyen *pinti* arap, sırtında yalnız gömleği olduğu hâlde, eğersiz olarak bin altın değerinde olan bu atlara biner. Bunların silâhları yalnız *mızrak*tan ibaret olup, ok atar gibi nişân alır ve hedefe ulaştırırlar. Nitekim, darb-ı mesel olarak "Lehlinin tüfengi, Tatarın oku, Kürdün *coban*ı, Arabın da *cida*sı" denir. "*Kıral*"ın, maiyetiyle beraber geçmesini bekliyerek bulunduğumuz yer-

7. Ayni kuyudan bahseden Pietro della Vallé (s. 370), harab bir evin karşısında bulunan kuyunun dört sütûna ve dört yarım sütûna (pilastre) oturtulmuş güzel bir kubbe ile örtülü olduğunu söyler.

de durduk. *Âsî* olmadıkları için bize hiç dokunmadan geçen bu araplar *Tâbî* sınıfındandırlar ve İbrâhim, İshâk, Yâkub ve diğer enbiyâ gibi çadırları ile dolaşırlar.

Şam'a bir konak mesâfede iken, Katolikos bir tepeye doğru yürüyünce hepimiz kendisini tâkib ettik. Goğtın'li Vahan'ın şehid edildiği yer olduğu rivâyet edilen bu tepede, katolikosla beraber ilâhiler okuduk ve dua ettik [8]. Şam'a yaklaşınca, akan çaylar ve birçok bağ ve bahçeler gördük. Yarım günlük yolun etrafı temâmiyle güzel bağlarla kaplı idi [9].

ŞAM

Şam'a, yâni Damaskus'a girince, kendimizi meyve bahçeleri ile dolu, bolluk içinde bulunan mâmûr bir şehirde bulduk [10]. İstanbul'dan daha büyük bir şehir olan Şam'da, yüksek minâreli muazzam câmi'ler, mükellef hamamlar, kat kat hanlar, mermer döşeli kahvehaneler ve bütün sokaklarda Bursa'da olduğu gibi bolca akan sular vardır. Hülâsa, türlü mahsûlle dolu, bereketli ve ucuz bir şehirdir. Bir gün, muazzam ve hârikulâde bir binâ olan Yeşil Câmi'e gittik. Vaktiyle bir kilise olduğu rivâyet edilen câmi'in sağ tarafında bulunan büyük çeşmede, havâri Paulus'un Anania tarafından vaftiz edildiği rivâyet edilir. Hıristiyanların bu câmi'e girmeleri yasak edilmişti [11]. Oradan Bedesten'e gittik. Burası, Edirne'deki Alipaşa Bedesteni'ne benziyorsa da, ondan daha büyük ve muhteşem bir yapıdır. Bedesten, envâi kumaşlar, *tafta*lar, *alaca*lar,

8. Ermeni Kilisesi azizlerinden Goğtın'lı Vahan, 704 senesinde, dört yaşında olduğu hâlde, emir Kasım tarafından diğer asilzâde ermenilerle beraber Dımışk'a götürülmüştür. Orada müslüman yapılıp Vahab olarak adlandırılmış o'an Vahan, iyi bir tahsil görmüş ve halife divanında çalışmıştır. Bilâhire, 717 senesinde, halife Ömer b. Abdülaziz'in müsaadesiyle memleketini ziyâret eden Vahan, tekrar hıristiyan olup baba topraklarında kalarak dönmediğinden tutulup Şam'a götürülmüş ve 737 senesinde Ruzuf (hâlen Ruzufa) da idam edilmiştir (bk. Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*, II, 382).

9. Pietro della Vallé (s. 371), Şam suru dışındaki bir iki millik bir saha o kadar güzel bahçelerle donatılmıştı ki orayı görünce, ulaşmak için kat'ettiğimiz yolun bütün güçlüklerini unuttuk, der.

10. Chevalier D'arvieux (II, 445), Şam'ı çevreleyen bahçelerin güzelliğini ve toprağın mümbitliğini anlatarak, orada her türlü meyvenin büyük miktarda yetiştirilip civar yerlere sevk edildiğini, yerli ekmeğin pek nefis ve her türlü yiyeceğin ucuz olduğunu söyler.

11. D'Arvieux'ye nazaran: "Vaktiyle imparator Heraklius tarafından S. Zaharya'ya ithafen yapılmış bir kilise olan Şam'ın büyük câmi'i, Osmanlı İmparatorluğunun en güzel mabedlerinden biri olup kilise şeklini aynen muhâfaza etmiştir. Câmi'in üç aded nefi, nefis mermer sütûnlara oturtulmuş, duvarları yaldız ve mavi renkte mozaikle kaplanmıştır. Câmi'in, kapı kanatları işlenmiş bakırla kaplı ve sütûnlarla süslü oniki medhali vardır. Başlıca giriş kapısı, ayna gibi berrak mermerle döşeli ve çok ince işlemeli iki sıra mermer sütûnla süslü bir avluya açılır". Müellif, cami'e girmesine müsâade edilmediği için dıştan gördüğünü yazmakla iktifâ etmiştir. (II, s. 452-453).

*atlas*lar, *mukaddem* kuşaklar, *keftan*lar, *vala*lar (önlük?) ve adları yalnız tâcirlerce malûm diğer bin türlü mallarla doludur; zirâ, Şam'da pek çok ipek istihsâl edilir [12]. Şehirde, ayrıca, birçok çarşı ve dükkânlar, selvi ve hurma ağaçları vardır. Rivâyete göre, Şam'ın içinde otuz memba vardır; şehrin altı su ile doludur ve bütün değirmenler su ile işler. Fakat bu sular, gözden kayb olur ve kimse ne olduğunu bilmez. Ortasında büyük bir çay akmakta olan şehir o kadar hoşdur ki, insan oradan hiç ayrılmak istemez. Şam'da, hurma tâneleri kadar iri, beyaz ve yeşil üzüm, kar gibi beyaz ekmek ve kesildiği vakit sinir gibi gerilen pideler gördük. Araplar, bunları omuzları üstünde taşırlar. Kezâ, beyaz pestiller, nefis ayvalar, envâi şaraplar ve daha o kadar çok güzel şeyler gördük ki, "Evvel Şam, âhır Şam" diyen Araplara hak verdik. Şehrin müslüman halkı çok dindar ve insan seven adamlar olup, hıristiyanlara hor bakmazlar, "gâvur" veya "dinsiz" lâfını ağızlarına almazlar ve bil'akis, "İsa kulu" veya "hacı" diye hitab ederler. Halk, *avan çoban*ın [13] her hangi bir adamı iz'âc ettiğini görünce, hep birden imdâdına koşarak kurtarırlar, haksızlığa meydan vermezler. Hiç bir yerde bunlar kadar faziletli insanlar görmedim [14].

Şam'da beş-altı hâne ermeni vardır. Ermeni nüfûsu vaktiyle 500 hâne kadarmış; fakat, papazlarla kilise mütevellîleri kavgaya tutuşmuşlar, halkın içinde kargaşalık çıkmış olduğundan kilise zabt edilmiş, kavgacılar cezâya çarptırılmışlar ve cemaat böylece dağılarak kayb olmuştur. Şehirde, mevcûdu 40,000 kişi olan rumların bir de başpiskoposları vardır [15]. Habeş rûhânîlerinin Şam piskoposu tarafından takdis edildik-

12. Ayni müellife göre (II, 448), her türlü emtia ile dolu olan bedestende bilhassa mücevherat, altın süs eşyası, sırmalı ipekli kumaşlar göze çarpar. Bedestenlerden başka, şehirdeki diğer müteaddid kapalı çarşıların geçid yolları kenarında, sokaklarda olduğu gibi, yayalara mahsus yüksek sedler, hayvanların geçtiği orta kısımdan çok temiz olup, içeri girenlerin sıhhat ve râhatını temin eder vaziyettedir. Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ticâret şehirlerinden biri olan Şam'da, işlemeli kadife, saten, tafta, damıska, diba, kemha ve diğer düz ve çizgili kumaşlarla ipekli ve pamuklu diğer türlü mensucat îmâl edilir. Mekke kervanları her türlü ilâç, İran ve Hind malları getirir; Frenkler de Sayda, Beyrut ve Trabulus limanlarına çıkardıkları ipekli, yünlü ve keten kumaşlarla kâğıt, serpuşlar, boyalar, şeker ve diğer bâzı eşya ithal ederler (II, 452-453, 463).

13. Zâbıta kuvveti (?).

14. D'Arvieux (II, 465), Şam yerlilerinin umumiyetle beyaz tenli, nârin, zeki, meharetli ve ayni zamanda hilekâr adamlar olduklarını, fakat kendilerini idare edebilenlere karşı büyük nezâket gösterdiklerini, Şam'da, başka şehirlerde görülmeyen bir hürriyet mevcud olduğunu ve halkın her türlü tazyikten âri olduğu için zenginlik ve refah içinde bulunduğunu söyler.

15. Ayni müellif (II, 464), Şam hıristiyanlarının ekserisinin rum olduğunu teyid ederek, mârûnî ve frenklerin pek az sayıda olduklarını söyler.

leri söyleniyordu. Orada üç gün kaldık; fakat, birer birer yazamıyacağım pek çok san'at eserleri ve envâi kumaşlar gördük. Şam'da, adam başına ikişer kuruş te'diye ettik.

Şam'dan çıktıktan sonra uğradığımız bir köyün yakınında, yüksek bir dağın tepesinde, Süryânîlere âid bir manastır gördük. Yüksek bir surla çevrilmiş ve 46 mermer sütûnu hâvi bu manastırda 40 râhibe vardı [16].O köyde de üçer para verdikten sonra Abrud denilen bir rum köyüne geldik. Burada, biri köyün içinde, diğeri de dışında olmak üzere çok güzel iki kilise vardır. Dış taraftaki kilisenin güzel sutûnlarını yerlerinden sökerek hanın içine nakl etmişler ve kilisede yalnız horan (abside) kısmı ile üstteki *kemer* kalmıştı.

HUMUS, HAMA

Oradan, Maylun denilen yere geldik. Burada birbirine ilişmiş gibi görünen çok yüksek iki kayalık dağ vardı. İki dağın arasındaki geçid, atlı bir adamın zor geçebileceği kadar dardı. Hamur gibi yumuşak bir kayadan ibaret olan dağ, o kadar yüksekdir ki yukarı bakanın başlığı düşer. Yolumuza devam ederek Karalar [17] adlı bir *kasaba*ya geldik ve orada da onar para verdikten sonra, bir hıristiyan inşası olan Humus şehrine vardık. Şehirdeki yüksek bir tepenin üzerinde Haleb'inki gibi sivri ve metin bir kal'e vardır. Sarp bir hendekle çevrilmiş olan kal'e ve sur kâmilen yontulmuş taşlarla yapılmıştır [18]. Humus'dan yola çıkarak, birbuçuk günlük yol aldıktan sonra Hama'ya geldik. Bütün yolların iki tarafı zeytin ve incir ağaçlarıyla dolu idi. Yüksek bir dağın üzerindeki otuz halep arşını kadar yüksek bir hurma ağacı, *dolab* vazifesini görerek, suyu şehre akıtıyordu. Şehirde eski, kârgir kiliseler ve *mağara*lar vardı; fakat, hiçbir hıristiyan bulunmadığı için harâb olmuşlardı. Hama'dan da, Şam'da olduğu gibi ipek ve *sırmalı büründük*ler, *telli mahrama*lar, *yağlık*, *kuşak* ve *alaca*lar gibi envâi *tuhfe* çıkar [19]. Yolda,

16. D'Arvieux'ye nazaran (II, 462), Süryanîlere âid olup Meryem-Ana'ya ithaf edilmiş bu kiliseye müslümanlar da çok rağbet eder ve cami'e girdik'leri gibi, abdest aldıktan sonra içeri girerler. Kubbeli büyük bir binâ olan kilisedeki Meryem-Ana tasvirinden muayyen bir zamanda bir yağ sızmaktadır ki her hastalığa devâ olarak kullanılır.

17. Pietro della Vallé (s. 178), Karalar köyünün civarında mevcud harâbelere istinâden, onun vaktiyle büyük bir şehir olduğunu söyler.

18. Ayni müellif (s. 179), kadim Emissa şehrinin hâtırasını canlandıran pek çok mermer binâların harâbelerini ve terk edilmiş muhteşem binaları zikr ederek, çöl araplarının oraya kadar gelerek yaptıkları çapullar neticesinde Humus nüfusunun çok azalmış olduğunu söyler.

19. Hama'dan bahs eden Pietro della Vallé (s. 179-180), anfi şeklinde olan şehrin dıştan çok güzel göründüğünü, fakat içeri girildikten sonra dikkate şâyan bir şey bulunmadığını

şafak vaktinde, kervan yürüdüğü sırada, Araplar arkamızdan hucüm ederek bâzı kimseleri yaraladılar, bâzılarının da eşeğini, *heybe*sini ve başka eşyâsını yağma ettiler. Büyük bir çığlık koptu ve öndekiler haberdâr olunca, refâkatimizde bulunan atlı yeniçeriler ve sipahiler, kılıç ve tüfenkleriyle ileri atıldılar. Araplar kaçtılarsa da, kervan büyük zâyi'ata uğramıştı.

Hama'dan çıktıktan sonra, yüksek bir mevki'de olup kal'esi ile beraber uzaktan görülmekte olan Kefarnahum yâni Sıfat'a [20] geldik. İsa, bu şehir için: "Ve sen tâ göğe yükselmiş olan Kefernahum, cehenneme kadar indirileceksin" demişti [21]. Kâmilen yahudilerle meskûn olan bu şehrin Maanoğlu'na âid bulunduğunu söylediler. Said yâni Betsaida, ve Korazin halkı ise Samaralıdır. Bunlar, "yarı yarıya" olduklarından, hıristiyanları severler, domuz eti yerler; fakat ayni zamanda sünnet olurlar. Ne kiliseleri, ne *mescid*leri, ne de papaz, haham veya imamları vardır. İsa'ya ibadet ederlerse de, ulûhiyyetini tanımazlar. Daha ziyâde, yahûdilere ve Ahd-i Atik'e yakındırlar. Memleket çok kayalıktır ve büyük mikdarda ipek istihsâl edilir.

Aynı senede, *hünkâr*, Maanoğlu ile muhârebe ettiği için birçok asker ve Şam ordusu gelmişti. Onlara karşı yürüyen Maanoğlu gaalib gelerek birçoğunu kılıçtan geçirmiş, kalanını da firâra mecbur etmişti. İkinci def'a olarak tekrar asker sevk edildi ise de, Maanoğlu onları da imha ederek bütün teçhizat ve eşyâlarını yağma ettikten sonra, daha çok kuvvetlenmiş olduğu hâlde Şam'a kadar yürümüş; fakat, şehre girmeğe muvaffak olmamıştı. Bundan dolayı, Şam'ın etrafında bulunan bütün mâmûr yerleri tahrib etmiş, hiçbir dut ağacı ve *böcek* bırakmadığı için ipek çok pahalılaşmıştı. Maanoğlu üç sene sonra Papa'nın yanına giderek vaftiz edilip hıristiyan olmuştur. Papa kendisine yardım

söyler. Müellif, şehrin belli başlı hususiyetleri meyanında, nehrin suyunu şehirdeki kanallara aktaran tahtadan büyük depoları ve pazarları zikr eder. Müellif, bu pazarlarda satılan mensucatın Trabulus'a götürülüp hıristiyanlar tarafından satın alınarak Avrupa'ya sevk edildiğini söyler. Chevalier d'Arvieux de, Hama'dan ayni sûretle bahs ederek (II, 443), orada çok güzel ve içinde hamamlar bulunan bir hanı zikr ettikten başka, şehir nüfûsunun hayli büyük, evlerin de temiz olduğunu söyler.

20. Vaktiyle mühim bir şehir olup hâlen bir köy vaziyetine düşmüş olan Sıfat'ı ziyâret eden Ch. d'Arvieux (II, 318-323), Sıfat nüfûsunun çoğunun Mesih'in oraya geleceğine inanmış fakir ve mutaassıb yahudilerden ibâret olduğunu, şehrin en yüksek mevki'inde bulunan kal'enin hükûmet konağı olarak kullanıldığını ve alt kısmının yolcu ve yabancıların ikameti için bir han şekline konulmuş olduğunu söyler.

21. Luka İncili, X, 15-16.

olarak beş *kadırga* vermiş olup; Maanoğlu, birçok ada ve şehirleri tahrib etmiş; Aya Payas, Tarabulus ve diğer bâzı liman ve iskeleleri zabt etmiştir. Tekrar Roma'ya gittikten sonra orada ölmüştür. Kendisinden sonra, oğlu, daha cesur bir adam olarak ortaya çıkmış ve iyi bir nâm kazanmıştır [22].

Asıl mevzuûmuza dönerek, seyâhatımızı anlatmağa devâm edelim. Hama'da birer *rub* verdikten sonra indiğimiz bir *han*'da bizden beşer para alındı. Bundan sonra, Tuma'ya geldik. Burası kârgir büyük bir han olduğundan orada konakladık. Hanın önünden büyük bir çay akıyordu [23].

HALEB

Oradan (yâni Tumahanı'ndan) hareketle bir günde meşhur Haleb şehrine geldik. Katolikos bizi beraberinde konağa götürdü ve piskoposhânede kaldık. Konağın yakınında, biri Mârûnîlere, biri Rumlara, ikisi de Ermenilere âid dört kilise vardır. Ermeni kiliseleri Surp Asduadzadzin ve Surp Karsunk adlarını taşırlar. Kubbeli ve kemerli bir binâ olan Surp Karsunk kilisesi, bu zamanda, koca Bedik'in kardeşi Koca Sanos'un himmetiyle tâmir ve tevsi' edilmişti [24]. Koca Bedik (Bedros) namlı ve nüfuzlu bir şahsiyet olduğundan, maiyetinde 30-40 *yasakçı* olduğu hâlde şehirde dolaşır; bundan başka, emri altında *yeniçeri* ve *sipahi*ler dahi vardı. Kendisinin dört *kalem* mal sahibi olduğu, *subaşılık*, gümrükcülük, *muhtasiplik* işlerinin, hanların, hamamların ve diğer birçok şeylerin de kendi emrinde olduğu söyleniyordu [25].

22. Maanoğlu için bk. EK VI.

23. Pietro della Vallé (s. 181), mühim bir konaklama yeri olan Tuma han'ın Haleb'e takriben oniki mil mesâfede bulunduğunu söyler.

24. Simeon, takriben 15 mayıs 1617'de Haleb'e varmıştı. Bir yazma İncil'in içinde, Polonyalı Vardan tarafından 1624'de yazılmış bir kolofonda, mezkûr kilisenin 1616 senesinde Koca Sanos çelebinin ve büyük kardeşi Koca Bdros'un yardımı ile tâmir edildiği kaydedilmiştir (naşir P. Akinian'ın notu).

25. Kilikya Ermeni Katolikosluğu makamı, XVI. asrın sonlarında Sis'den muvakkaten Haleb'e nakledilmiş ve mezkûr şehir bundan dolayı o devirde nüfus ve faaliyet bakımından mühim bir ermeni cemaatı merkezi olmuştur. Müellifimizin zikr ettiği Halep ermenilerinden Koca Bedik (Bedros) ve Koca Sanos kardeşleri, devlet işlerinde ve hususiyle gümrükçülükte işgal ettikleri mevki'leri sâyesinde ermeni cemaatına yaptıkları maddî ve mânevî yardımlarla ün kazanmışlardır. Müllifimiz Simeon'un verdiği ma'lûmat ve muhtelif yazma kolofonlarda ve vekayinâmelerde, Karagöz âilesinden neş'et eden bu iki kardeşten Koca Bedik'in adına 1635 senesinden sonra rastlanmıyorsa da, Koca Sanos 1627 senesinde Erzurum'da görülmektedir. Erzurum'lu Hagop *Vekayinâmesine* göre (Vağarşabad 1903, s. 34), 1629 senesinde, sadrazam Hüsrev Paşa tarafından "gmrükçü" olarak Halep'ten Erzurum'a çağırılmış olan Sanos Çelebi, Erzurum kal'esinin içindeki eski kiliseyi yanındaki büyük konakla beraber türk sâhibinden sa-

Haleb, büyük *bender* ve bir *şehristan* şehirdir. Orada her taraftan, ta Hindistan'dan dahi gelmiş tâcirler bulunduktan başka, aradığın her çeşit kumaşı da bulabilirsin. Şehirde ayrıca dört *baylos* vardır. Bizim Surp Asduadzadzin kilisemizde Frenklere mahsus üç horan vardır ve onlar her cumartesi ve pazar günleri orada mes âyini yaparlar. Ermenilerin ayni günlerde orada âyinleri olduğu takdirde, frenkler Surp Karsunk kilisesine giderler.

Mârûnîler, ermeni piskoposuna büyük hürmet ve riâyet göstererek kiliseden çıktıktan sonra gelip elini öperler. Onlar, takdis duası almak üzere, âyin ne kadar uzun sürse de sonuna kadar kilisede kalırlar. Rumlar ise bunu yapmazlar. Şehirde birçok Süryânî mevcuttur ve bunların da başka mahallerde kârgir kiliseleri vardır [26].

Ermeni piskoposhânesinin yakınında, ermenilere mahsus kârgir odalar vardır. Katolikosluk konağı da alt, orta ve yukarı denilen kârgir kısımlardan ibârettir. Ayni zamanda gerek Kudüs patriği ve gerek Sis katolikosu olan Katolikos Hovannes, Haleb'de oturur. Orada Urfalı Hovannes adlı bir vardapet ve Der Haçadur adlı bir piskopos vardı ki ikisi de alçak gönüllü, tatlı dilli ve misafirseven adamlardı. Bunlardan mâadâ, üç piskopos, beş keşiş ve beş de papaz vardı. Halep'te 300 hâne ermeni vardır. Bunlar akıllı, zengin, güzel endamlı adamlar olup Culfalılar ve Âmidliler gibi namlı tâcirlerdir. İçlerinde 40-50 yük sahibi olan Koca Kandil ve diğer *hempa*lar vardır. Bunların evleri, Âmid'dekiler gibi, yontulmuş taştan yapılmış ve her biri 10-15 bin kuruş değerinde yüksek binâlardır. Büyük ticâretle meşgul olan bu adamlar Hindistan, Bağdad ve İsfahana gider gelirler. Nefis yemeklerinin içinde böreğe benzeyen ve *mıhla* denilen eşsiz bir çeşit vardır ki içine 40-50 yumurta kırdıktan ve muhtelif sebze ve *kapar* koyduktan sonra fırında pişirirler. Bu yemeğin nefis bir tadı vardır. Elbiseleri *sof*, pamuk, atlas ve 60-70 çile çuhadan-

tın alarak tâmir ettirmiş ve ermenilere vermiştir. Ayni müellif (s. 32) ve Kemahlı Grigor (*Vekâyinâme*, s. 580), "gümrükcü ve darbhaneci" Sanos Çelebi'nin, 1638 senesinde, Türk-İran muharebeleri esnâsında akıncılar tarafından esir edilmiş birçok ermeninin serbest bırakılmasında büyük bir faaliyet gösterdiğini söylerler.

26. Tavernier'ye nazaran (*Voyages*, I, 124-125), 15-16000 raddelerinde olan Halep rumlarının bir başpiskoposları ve S. George adında bir kiliseleri; 12000'e bâliğ olan ermenilerin Meryem-Ana'ya ithaf edilmiş bir kiliseleri; 10000 kişiyi geçmeyen süryanîlerin de bir piskoposları ve Meryem-Ana namına bir kiliseleri vardır. 12000 kişi olup Papa'ya merbut maruniler S. Ilya'ya ithaf edilmiş bir kiliseye mâlikdirler. Katoliklerin ise, Kapusin, Karmelit ve Cizvit papazlarının idâre ettikleri üç kilisesi mevcuttur. Katolik nüfusu, şehrin içinde ve dolaylarında olmak üzere takriben 250,000'dir.

dır. Kendileri ermenice ve türkçe bilmeyip arapça konuşur, okur ve yazarlar. Birçok kitapları da arapçaya tercüme ettirmişlerdir.

Halep şehri, kuleli ve kal'eli bir surla çevrilmiştir. On aded kapısı vardır. Burclarda toplar konulmuştur, ayrıca da, Humus'daki gibi ve fakat daha yüksek olarak, sarp ve çok metin bir kal'esi vardır. Bu kal'enin mazgallarında birçok top yerleştirilmiştir [27]. Kal'eyi çeviren geniş ve derin hendek su ile doludur. Suyun beri tarafında, Nesîmî'nin, üzerinde iki uzun ve ince ağaç bulunan mezarı vardır.

Şehirde biribirinden güzel 355 han, sayısız dükkân ve bedestenler vardır [28]. Büyük bir *şehristan* olan bu beldede istediğin her metaı bulabilirsin. *Balyos*ların oturdukları frenk hanlarında da iyi cins çuha, atlas ve frenk kumaşları vardır [29]. Güzel hamamları, bol ve temiz suyu bulunan bu şehirde, katolikosumuzun sevgisine mazhar olarak bir ay kaldık.

Haleb'e girdiğimiz vakit, Kudüs hacılarını karşılamak âdet olduğundan, süryânî, kıptî, mârûnî ve müslümanlar da dâhil olmak üzere, kadın ve erkek, genç ve yaşlı bütün ermeniler, şehre yarım günlük yoldan bizi karşılamağa geldiler. Katolikos da içimizde olduğu için, bütün şehir ayağa kalkmıştı ve karşılama büyük bir tezâhüratla oldu. Koca Bedik de, iki kardeşiyle beraber, altın işlemeli ve mücevherlerle süslü göz kamaştırıcı teçhizatlı arap atlarına binmiş oldukları hâlde karşılamağa geldi. Beraberinde birçok uşak, sipahiler ve yeniçeri bulunup bir paşa saltanatı ile gelen Bedik, yaklaşınca atından inerek katolikosun ayaklarına kapandı ve selâmlaştı. Halk, etrafında piskopos, vardapet ve papazlar olduğu hâlde oturan katolikosun elini öptükten sonra, her-

27. Tavernier (s. 123-127), Halep surunun hendeksiz ve köprüsüz giriş ve çıkış yerleri olan on kapısının anahtarlarının, maiyetinde 750 yeniçeri bulunan bir Ağa'nın elinde olduğunu, kapılardan birinin altındaki bir ziyaretgâha müslümanların çok rağbet ederek kandiller yaktıklarını, zîra peygamber İlya'nın bir zaman orada oturmuş olduğunun rivâyet edildiğini söyler. Ayni müellif, kal'enin doğrudan doğruya İstanbul'dan tâyin edilen ve maiyetinde 200 tüfenkci bulunan bir kumandanın emri altında olduğunu, kal'ede yerleştirilmiş top sayısının, sekizi büyük olmak üzere 25-30 parça olduğunu, şehrin muhâfaza ve âsâyişi için 300 yaylı askere kumanda eden bir ağa ve geceleri kol gezen ve ayni zamanda îdamları infâza me'mur olan bir subaşının bulunduğunu söyler.

28. Ayni müellif (s. 124), şehrin iç ve dışında 40 kadar kervansaray ve 50 aded hamam bulunduğunu söyler.

29. Tavernier'ye nazaran (s. 125), Haleb'de ipekli kumaşlar, keçikılı şallar ve dericilikte zarurî olan palamut üzerinde büyük ticâret vardır. Bundan başka, sabun ve diğer emtia üzerinde de çok iş yapılır ve bu mallar dünyanın her tarafına sevk edilir. Türkler, araplar, iranlılar ve hindliler hâriç, Halep'te dâima pek çok sayıda fransız, italyan, ingiliz ve holandalı tacirler ve bu milletlerin menfaaterini koruyan kendi konsolosları vardır.

kes hacıların içinde bulunan dost ve akrabalarını buldu. Herkes sevinçle birbirine sarıldı, öpüştü ve rakı, şarab ve yemekler ikrâm etti. Benden başka herkesin bir dostu veya akrabası çıktı, tek başıma kalan ben ise, derin bir yeis içinde hâlime ağladım.

Orada yemek yenildkiten sonra, katolikosu, piskopos Ğugas'ı ve hepimizi şehre götürdüler. Yolun iki kenârında, hıristiyan ve müslüman halk dizilmişti. Kadınlar, arapların âdetine göre, kilisede yaptıkları gibi, ellerini dudaklarına vurarak acayip bir ses çıkarıyorlardı. Böylelikle, büyük bir törenle konağa varıldı. Ben ise, bu şenlikten ayrı ve tek başıma kalmış olup, gözyaşlarımı silerek uzaktan onları tâkib ediyordum. Koca Bedik, o gün, akşama kadar süren mükellef bir ziyâfet çekti.

Haleb'de, câmi'e çevrilmiş yüksek bir *burc* vardı ki, bunun vaktiyle bir çan-kulesi olduğu rivâyet edilir [30].

30. Tavernier'nin Haleb câmilerine dair verdiği ma'lûmata göre (s. 123-124), şehrin iç ve dışında takriben 120 câmi vardır ki bunlardan 6-7'si kubbeli mükellef binâlardır. En büyük câmi'in S. Helen tarafından yaptırılmış eski bir kilise olduğu rivâyet edilir. Hakikaten de, bina kapısının sağ tarafındaki duvarın üzerinde hârikulâde kabartmalı bir taş vardır. Üç-dört ayak eb'adında ve kare şeklinde olan bu taşın üzerinde bir kadeh, kadehin ağzında, bir hilâlin altında, mukaddes ekmek hakkedilmiştir. Bu şekil, önce, câmi'in süslerinden bir mozaik zannedilmişti, fakat birkaç fransızla beraber taşı gizlice kazdığımda hakikat anlaşıldı. Birçok konsoloslar, büyük bir para mukabilinde bu taşı almak istemiş'erse de şehrin paşası râzı olmamıştır.

XIV

AVDET YOLU ÜZERİNDE

Evvelce adı geçen Abdal, bize beş at satın aldıktan ve harcırâh olarak 100 kuruş verdikten başka, Bedros ve Alican adlı iki uşağını da beraberimize verdi. Böylece seyâhata hazırlandıktan sonra herkesle vedâlaştım ve memleketim Polonya'ya doğru yola koyuldum.

MARAŞ, ZEYTUN

Yolda rastladığımız bütün şehir ve köylerdeki ermeniler, Kudüs hacıları geliyorlar diyerek bizi hürmetle karşılıyor ve ağlıyorlardı. Önce uğradığımız Maraş şehrinde yirmi hâne ermeni vardı [1]. Bu şehirde paşa oturur. Oradan, yüksek bir dağın üzerinde bulunan Furnuz ermeni köyüne geldik [2]. Ulniya'lı (Zeytunlu) Stefanos'un burada bulunan mezarının altından soğuk bir su akar. Geceyi orada geçirdik. İçimizden birkaç kişi dağa gezmeğe çıktılar; fakat ben, yorgunluğumdan dolayı kendilerine refâkat edemedim.

Furnuz'dan yola çıkarak, Zeytun köyünün içinden, Kabak Tepesi denilen çok yüksek bir dağa vardık ve uzun bir yürüyüşle akşam ancak

1. İnciciyan'a nazaran (s. 373), XVIII. asrın sonlarında, Maraş'ın ermeni nüfusu 2000 hâneye yükselmişti. Aynı tarihte, şehrin yahudi nüfusu 30-40 hâneden ibâret; fakat Türk nüfusu ermenilerinkinden daha çoktu. Ermenilerin, S. Georg, S. Stepanos, S. Karsunk (Kırk şehid), S. Karabet ve S. Sarkis adları taşıyan beş kilisleri vardır. Diğr bir ermeni kilisesi ise, 1676 senesinde yıkılmıştır. Maraş'ın 30 aded câmi'inden Ulu-câmi'in eski bir kiliseden çevrilmiş olduğu rivâyet edilir. Şehirde mevcud 50-60 aded hamamdan Paşahamamı, Tekyeşin hamamı ve Pazar hamamı meşhurdur. Maraş'da en çok gelişmiş olan zenaat dokumacılık ve boyacılık olup, kırmızı pamuklular ön safta gelir. Müellif, Maraş'ın 300 Türk köyünden şunları zikreder: Önsen, Hartlap, Hovdu, Karadere, Sır, Karafenk, Çokran, Karapınar, Bunsuz, Ağar, Yeşildere, Döngele, Köfdülü, Rayberli, Mengesir, Ağaca koyunlu, Okca zınnı, Avşar köyü, Kapuçam köyü, Beleren, Raramaraş. Mezkûr Türk köylerinin üst tarafında, 7-8 hâne ermeninin ikamet ettiği Karadağ denilen köy vardır (s. 374).

2. 1578 senesinde istinsah edilmiş bir "İlâhîler mecmuası"nın bir kolofonuna göre, aynı tarihte Furnuz'un ermeni nüfusu 44 hâne idi (L. Alişan, *Sisuan*, s. 192).

zirveye ulaşabildik [3]. Ceyhun (Ceyhan) nehri bu dağın içinden akar. Furnuz'da bir kilise ve bir manastır; Zeytun'da ise altı kilise ve bir manastır vardır. Orada vaktiyle 800 hâne ermeni varmış; fakat Celâlîlerin yüzünden dağılmış olup hâlen yalnız 30 hâne kalmıştır [4].

Zeytun'dan Sis'e bir günde gidilir. Burası kayalık ve kuru bir yer olduğundan yalnız portakal ve turunç ağaçları, bundan başka iri pire ve sivrisinek bolluğu vardır. Kum taneleri kadar çok balıkla dolu Ceyhun nehri, vâdilerin içinden akmaktadır.

KAYSERİ

Zeytun'dan hareketle birçok köy ve dağları geçtikten sonra, merkez bir şehir olan Kayseri'ye geldik. İç ve dış olmak üzere iki kat surla çevrili olan şehrin [5] iç kısmında Surp Asduadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki kilse vardır [6]. Yeraltı ve karanlık yerler olan bu kiliselere tahta merdivenlerle inilir. Şehirde, 500 hâne ermeni mevcuttur [7]. İçlerinde zengin tüccarlar ve namlı *koca*lar olduğu hâlde, fakirler pek çoktur. Bunlar ekseriya terzilik ve *kaftancılık*la meşguldürler. Şehir içindeki ermeniler ermenice bilmeyip türkçe konuşurlar; fakat şehir dışındakiler ermenice bilirler [8]. Evler ham *kerpiç*ten yapılmıştır ve kapıları o kadar ufakdır ki eğilerek içeri girilebilir. Şehir umumiyetle bir virâne manzarasını arz eder; fakat bununla beraber, hanlar, bedestenler, dük-

3. L. Alişan'a nazaran, Zeytun'a 8 saat mesâfede, civarında zengin demir mâdenleri bulunan Kabaktepe köyünde 480 müslüman olup ermeni yoktur (*ayni eser*, s. 164, 180).

4. Maraş'ın kuzeyinde, iki günlük mesâfede dağ ve çaylarla çevrili olup, metin bir kal'e vaziyetinde olan Zeytun, tamamiyle ermenilerle meskûndur. Zeytun halkının büyük geliri, civarda bulunan demir mâdeninin işletilmesiyle temin edilir. Şehirde 11 kilise, İncilci İoannes'e tihaf edilmiş çok eski bir şapel ve iki de manastır vardır (İnciciyan, s. 375).

5. Kayseri şehri, kırmızıya çalan yontulmuş iri taşlarla yapılmış olup üçgen ve kare şekillerinde birçok kulelerle takviye edilmiş bir surla çevriidir. Altı aded olan sur kapıları şu adları taşır: 1) Sivas k., 2) köylerden şehre tarla mahsulleri getiren kağnıların toplandığı Kanglı k., 3) Atapazarı k., 4) Meydan k., 5) Boyacı k., 6) Erciyes ve Talas k. dahi denilen Kiçi (küçük) kapı. Sur dâhilinde olup siyah taşlarla yapılmış iki kapılı küçük kal'enin bir kapısının önünde bulunan ahşab, müteharrik köprü, lüzûmu takdirinde ve Talas'dan getirilen suyu akıtmak üzere yukarı kaldırılır. Kal'ede dizdar da dahil olmak üzere türklerle meskûn 15-20 ev, bir de câmi vardır (İnciciyan, s. 312).

6. İnciciyan (s. 313), mezkûr kiliselerin Sivas kapısı'nın yakınında, Kiçi kapısına kadar uzanan hıristiyan mahallesinde bulunduğunu, rumların da iki kiliseleri olduğunu söyler.

7. İnciciyan zamanında (XVIII. asrın sonları), Kayseri nüfusu, 6000 hâne türk, 2000 hâne ermeni ve 1500 hâne rumdan ibâretti (s. 312).

8. İnciciyan (s. 309), Evkara, Belgesi, Nirze, Muncusun ve Derevenk köyleri sakinlerinin ermenice konuştuklarını söyler.

kânlar, çarşı-pazar ve kuyumcu dükkânları vardır[9]. Böyle olduğu hâlde, çok az insana rastlanır, zira Celâlîlerin yaptıkları tahribattan mâadâ, halk, *emir*lerin korkusundan îmâr işlerine yanaşmıyordu.

Yanında kaldığım vardapet Kirkor, bana hüsnükabul ve sevgi gösterdi. Şehrin iç ve dış kısımlarında eski ve yeni yapılar, kârgir ve kubbeli büyük kiliseler gördüm. Bunların meyanında, Lusavoriç'in ve patrik Nerses'in, patrik Levontius tarafından takdis edildikleri muhteşem kilise de vardı. Bu kiliseler hâlen câmi'e çevrilmiştir. Şehrin iç ve dış taraflarında birçok ziyaretgâhlar da vardır. Bunlardan Kayserili Barseh'in kabri, şehrin dışında şark tarafına düşer. Eskiden büyük bir kilise olan bu binâ, kal'enin inşâsında kullanılmak üzere taşları sökülmüş olup, şimdi harab haldedir. Ermeniler, ölülerini buraya defnederler. Sur dışında, cenup cihetinde, silâhşor aziz Markarius'un kabrini havi büyük kilise dahi harab olmuş ve yalnız bir kubbesi kalmıştır. Kabrin üzerinde bir "horan" vardır ve şehir halkı pazartesi günleri oraya dua etmeğe gider. Biz de gidip duamızı ettik. İstanbul'da olduğu gibi, Kayseri'de de birçok kilise ve ziyaretgâhlar vardır, fakat harab olmuş ve yalnız izleri kalmıştır.

Aziz Markarius kilisesinin karşısında, cenuba doğru bir mil uzakta tarihî meşhur bir dağ olan Erciyas görünür. Bursa'daki Keşiş-dağı'ndan daha yüksek olan bu dağın tepesi, yaz ve kış dâimâ karla örtülüdür. Binlerce senelik olduğu söylenen bu karlar kurtlanıp aşağıya dökülür. Dağın üzerinde birçok kilisenin bulunduğu ve en büyüğünün mermer sütûnlu ve kubbeli bir binâ olduğu, fakat hâlen bir hârabeden başka bir şey kalmadığı rivâyet ediliyordu. Her sene,Urûc-ı Meryem yortusu günü, halk, kurbanlıklarla beraber oraya çıkarmış. Biz de çıkmak istedik; fakat dağın yüksekliğini, yolların geçilmez hâlini ve uçurumlardan yuvarlananın param parça olacağını söyleyerek bizi bu niyetimizden caydırdılar[10].

Dağın öbür yamacında bulunan Develi kasabasında, kilise ve papazları olan hayli ermeni vardır. Erciyas'ın yanıbaşında, ondan hayli

9. İnciciyan (s. 313), Kayseri hanlarından Vezir-hanı ile Kızlamazoğlu-hanı'nın en büyükleri olduğunu, Vezir hanı'nda Hind ve İstanbul emtiası satan tâcirlerin, sarrafların, kuyumcuların ve emsâli esnafın oturduklarını, bunlardan başka, diğer üç aded ufak hanın da mevcud olduğunu söyler. Müellif, şehirde 6 hamam, birçok pazar ve bilhassa astar ve meşhur sarı meşin îmâl edilen muhtelif îmâlâthâne bulunduğunu kayd eder.

10. Müellifimizin kasd ettiği ziyaretgâh, şehrin kuzeyindeki Alı-dağı'nın beş saatte tırmanılabilen tepesinde bulunan eski S. Bazil kilissi olsa gerektir (bk. İnciciyan, s. 311).

alçak olan Alidağ vardır. Bu dağın üzerinde, Markarius'un menfur Yulianus'u öldürdüğü silâhını ihtiva eden Aya Panaia adlı bir kilise ve aziz Barseh'in hemşiresinin mezârı mevcuttur.

Şehrin etrafı, Edirne'de olduğu gibi, birçok bağ ve bahçedir. Bağlarda yedi cins üzüm gördük. Buranın insanları da, misafir-seven adamlar olup, bizi her gün başka bir bağa götürüyorlar ve akşama kadar yemek ve tatlı şarapla bizi ağırlıyorlardı. Bu insanlar, dediğim gibi, tatlı dilli, kurnaz, şâir ve nükteden adamlar, ayni zamanda boyacıdırlar [11]. Vardapet Vardan'ın da çok büyük bir bağı olduğundan, def'alarca oraya gittik. Bu bağda oniki cins üzüm yetiştiğini söylediler.

Şehrin civar köyleri ermenilerle meskûndur. Bir gün, Surp Karabet manastırına gitmek için arkadaşlarla ata binerek şehrin içinden geçtiğimiz vakit, halk, sopalarla bizi dövmeğe ve taşlamağa başladı; çünkü eşekten başka hayvana binmeğe müsâade yoktur. Kendimizi zor kurtarıp şehir dışına güç hâlle çıkabildik. O günlerde, hıristiyan düşmanı olan zâlim bir *ḳadı* gelmiş ve kiliselerde mum yakılmasını, düğünlerde davul ve zurna çalınmasını ve ata binilmesini yasak etmişti.

Yolda, Surp Danyel adını taşıyan kârgir ve kemerli ve içinde bir piskopos ile iki keşişin bulunduğu manastıra [12] uğradıktan sonra, bir çeyrek mil daha ilerliyerek Surp Karabet manastırına vardık. Kubbeli muhteşem bir binâ olan manastır, yüksek bir mevki'de olduğundan, oradan bütün şehir temâşa edilir. Manastırdan, Harput ovası gibi geniş bir ovanın içinde serpilmiş birçok ermeni köyü, kilise ve manastırlar görünür. Altından, ovaya doğru soğuk bir su akan Sulp Karabet manastırı, hârikulâde bir binâdır. Alt kısmında, şehre kadar uzanan yeraltı dehlizler ve Toros dağında ve (Lehistan'ın) Mankerman şehrinde olduğu gibi, münzevî keşişlere mahsus yeraltı hücreler vardır [13]. Surp Karabet'in, yarısı patrik Levond tarafından Lusavoriç'e verilmiş olan

11. Müellif, bu sözle, Kayserililerin hilekârlıkta meharetlerini telmih eden mâlûm "eşek boyacısı" tâbirini îmâ etmiş olsa gerek.

12. İnciciyan (s. 315), adı geçen manastırın Belgesi'de olduğunu söyler.

13. Surp Karabed, Kayseri'ye 6 saat mesafede Frenk deresi'nin kenarında, yüksek bir kayalığın üzerinde kurulmuş tarihî bir manastır olup, aynı zamanda, Kayseri temi ermenilerinin rûhânî reisinin makamıdır. Kendi zamanına âid vaziyetini anlatan İnciciyan'a nazaran (s. 315-316), iki demir kapılı olup iri taşlarla yapılı bir surla çevrili manastırda, etrafında ziyaretcilere mahsus birçok odalarla üç avlu, müteaddid çeşmeler, kilisenin önünde büyük bir havuz, çeşmelerin arka tarafında bahçeler, geniş bir yemekhâne ve iki mezarlık, kayaların içinde oyulmuş muhtelif depolar ve diğer birçok müştemilat vardır.

aziz bakiyesinin burada olduğu rivâyet edilir. Daha ileride, üç kilise ile üçyüz hâne ermeni bulunan Evkara köyü; beş ok menzili ötede de, teolog Grigor'un nâşının bulunduğu Nazia köyü vardır [14]. Manastırın altından fışkıran memba, gittikçe büyük bir çay hâlini alır, ovayı sular ve yolu üzerinde on aded değirmeni işletir. Azizin kilise kapısının önünde bulunan kabri üzerinde dua ettik. Manastırda, Deli Malaz adını taşıyan bir piskopos ve bir keşiş vardı. Başka birçok kârgir ve namlı manastırlar da gördük.

Kayseri'ye döndükten sonra, şehrin şark tarafında yeraltında eski ve büyük yapılar gördük. Korkunç dehliz ve uçurumların bulunduğu ve Battal-Gazi denilen bu yerin, eski Kayseri şehrinin mevki'i olduğu rivâyet edilir. Bütün manastır ve ziyaretgâhları görebilmek için bir ay Kayseri'de kaldık.

Kayseri'den hareket ettikten sonra Yalnızgöz'e vardık. Burası o kadar yüksekdir ki yukarıdan bakınca Kızılırmak dar bir şerit gibi görünüyordu. Yalnızgöz, Venedik'deki Rialto köprüsüne benzer [15]. Köprü başında bulunan bir ılıcadan ne kadar çok içilse o kadar çok fâideli olur.

Oradan, beş günlük seyâhatla Ankara'ya geldik. Yolda, Çeşmigir'de,

14. İnciciyan'a nazaran, Kayseri sancağına bağlı köyler şunlardı: Talas (çoğu rum olmak üzere 2000 hane olup 150 si ermeni, takriben 150 hane türk); Zinci-dere (rum köyü olup, Yoannis Prodromos manastırını ihtiva eder); Derevenk (60 hane ermeni, 10 hane türk); Enderlik (400 hane rum, az sayıda türklerle meskûn); Tavrusun (200 hânelik rum ve ermeni köyü); Germir (Kayseri'nin en meşhur köyü olup türk, ermeni ve rumlarla meskûndur. Halk refah içinde olup, giyinişleri ile göze çarparlar); Cırlavuh (300 hânelik türk köyü olup, Kayseri'nin namlı kafesci, nakkaş ve silicileri buradan çıkar); Belegesi (120 hanelik ermeni köyü, dağın tepesinde meşhur S. Danyal manastırı vardır); Övkere veya Hevkere (türk ve ermenilerle meskûn bu köyün halkı umumiyetle dülger ve mıhcıdır); Darsiah (türk, ermeni ve rumlarla meskûn 300 hânelik bu köyde rumların "yanar taş" denilen kiliseleri meşhurdur); Nirze veya Niziye (türk, ermeni ve rum olmak üzere 300 hâne nüfusu olan bu köyde ermenilerin S. Grigor manastırı vardır); İskopi ve Koramaz; Gesi (150 hânelik olup ermenilerin bir kiliseleri vardır); Muncusun (türk ve ermenilerle meskûn bu köyde, ermenilerin dört horanlı S. Haç kilisesi, büyük bir câmi ve iki mescid vardır. Kayseri'nin meşhur pastırması buradan çıkar); Usbudun, Kızık, Salır, Karahu ve Gömeç türk köyleri; Erkilet (1500 hânelik olup türk, ermeni ve rumlarla meskûn bu köyde 300 hâne ermeni ayrıca ermeni ve rum kiliseleri vardır. Dağın eteğinde, Sultan Murad'ın yaptırdığı câmi ve hamam, zirvede de türklerin Hıdır-ellez dedikleri ve Cenevizlere atf edilen S. İlya manastırı vardır. Yakınında Sarmısaklı adlı köy vardır); Molu (300 hânelik bir rum köyüdür); Tatasun ve Horasani (50'şer hânelik köylerdir); Tomarza (ermeni köyü olup, S. Boğos-Bedros kilisesi, yakınında da S. Asduadzadzin manastırı vardır (*ayni eser*, s. 314-317).

15. Tek gözlü olduğu için bu ismi taşıyan meşhur köprü, Kayseri'ye 12 mil mesafede, Ankara yolu üzerinde bulunup, 5 adım genişlikte, 160 ayak uzunluğunda, 125 ayak yüksekliğindedir. Kayseri civarında diğer bir köprü de "Çok-göz" adını taşır (İnciciyan, s. 311).

Kızılırmağı ikinci def'a olarak geçtik. Yolumuz boyunca hiçbir ermeni köyü görmedik. Bura halkı kâmilen Türkmendir. Otlattıkları koyun sürüleriyle dâimâ bize rastlıyorlardı ve her gün, iri kuyruklarını arkalarından sürükleyen 10-20,000 koyun görüyorduk. Türkmenler, yaylada karı ve çocukları ile beraber dolaşıyorlardı. Kadınları çok güzel, zarif endamlı ve al yanaklıdırlar.

ANKARA

Ankara, dış, orta ve iç olmak üzere üç kat surla çevrili *bender* bir şehirdir. Şehrin üst kısmında bir kal'e ve rumlara âid Panaia adlı bir kilise vardır. Şehrin, sekiz aded kilisenin bulunduğu orta ve alt kısmında ise 200 hâne ermeni oturur. Şehir halkı hemen kâmilen *sofcu*dur. İyi cins *sof* buradan çıkar ve dünyânın her tarafına sevk edilir. Her memleketten gelip Ankara'da oturan tüccarlar sof, *çamlit* [16], *yağmurluk* ve başka kumaşlar toplarlar.

Şehirdeki kiliselerin her birinin kendisine mahsus yerli ve taşralı 2-3 papazı, kandilcisi ve hademesi vardır. Celâlîler tarafından tahrib ve talan edilmiş olan kiliseler hâlen tâmir edilmekte idi. Şehirde bulunan *levend*ler zâlim adamlardı. Ankara'dan bir çeyrek mil mesafede kârgir ve kubbeli büyük bir manastır vardır. Bunun, havâri Paulus tarafından yapıldığı ve takdis edildiği rivâyet edilir. Orada, manastır reisi Avak ile beraber üç keşiş vardı. Manastırın önünden balıkla dolu bir dere akar. Ankara'da pek çok polonyalı bulunduğu için gurbet acısını unuttum ve teselli bularak bir ay orada kaldım. Şehrin civarında Stanos, Bendos ve Erkapısı adlarında üç aded ermeni köyü vardır. Bütün köylerde de sof dokulur. Bunların en iyisi Alucak'dır; fakat Ankara'nınki eşsizdir. Ankara'da iyi pastırma ve nefis koyu bir şarab vardır ki başka yerde bulunmaz [17].

KONYA, AKŞEHİR, AFYON, BEYPAZAR, İZMİT

Ankara'dan Konya'ya, oradan Akşar'a ve, az sayıda ermeni bulunan Yenişehir'e (?) gittik. Burada (?) Nasreddin'in üstü kemerli kabrini görerek çok güldük. Yenişehir'de bulunan kârgir bir kilise için de, havâri Paulus tarafından yapıldığı rivâyet edilir. Yenişehir'den Sivrihisar'a ve afyonun çıktığı Karahisar'a geldik. Burada, Osmacık'daki

16. Lehçe: *Czamlet*, yâni keçi kılından kumaş.
17. Ankara için bk. EK VII.

gibi, yüksek ve sarp bir mevki'de hârikulâde metin bir kal'e vardır [18]. Şehirde altmış hâne ermeni ile kârgir bir kiliseleri vardır. Bir çeyrek mil uzakta da bir ermeni köyünün içinde bir manastır vardır. Ankara piskoposluğuna tâbi olan bu ermeniler, taşradan gelenler hariç olmak üzere, Konya ve diğer yerlerdeki ırkdaşları gibi, kendi dillerini bilmez ve türkçe konuşurlar.

Geçtiğimiz bu yerler beyaz keçi deryâsıdır. Sürülerle dolaşan bu keçilerin parlak kılları adeta ipek ve sırma gibidir. İçlerinde hiç siyah yoktur. Daha evvel, keçi sürüleri pek çokmuş; fakat Celâlîler hayvanları kısmen telef etmişler, kısmen de kaçırmışlar, kalanı da alıp götürmüşlerdir. Karahisar'da, mermer duvarlı yüksek ve büyük eski bir *yapı* vardı. Bir harabe olan bu binânın üzerinde frenkçe yazılar gördük, fakat çözemedik.

Karahisar'dan hareket ettikten sonra, birbuçuk günde Beypazar'a geldik. Burada yetişen bol mikdarda meyvelerin içinde kavun ve karpuz pek tatlıdır ve *hünkâr*'a götürülür. Burada altı hâne ermeni vardı.

Beypazar'dan Sarılar'a geldik. İki günlük yol, boydan boya bağ ve bahçelerle kaplıdır ve ortasından büyük bir su akar. Yolun bir tarafı köy, diğer tarafı yemişliktir. Bahçelerde iri ayvalar, elma, iğde, üzüm, kavun ve karpuz yetişir. Gelen geçenler, yol üzerinde hayır için yetiştirilen bu meyveleri hiç çekinmeden koparır ve yerler.

Oradan, sık fundalıklı ve eşkıyâ yatağı olan bir *derbend*'e geldik. Burası eskiden çok daha dar ve tehlikeli bir yer olduğundan, halkı 100-200 kişiyi geçmezmiş. Fakat şimdi, Nasır (Nasûh) Paşa yeni hanlar, kervansaraylar ve etrafında köy ve *mescid*ler yaptırmıştır. Burada, kilise ve papazları olduğu hâlde 60-70 hâne ermeni vardır. Yol, vâdilerin içinden dolaştığı için geçişi pek zordur. Yol boyunca, Mısır'da olduğu gibi, dağ kadar yüksek kum yığınları gördük.

Oradan, birbuçuk günde, kezâ eşkıyâ yatağı olan diğer bir geçide geldik. Nasır Paşa burasını da han, kervansaray, köy ve mescidler yaptırmakla îmar etmiştir. Burada da ermenilere rastladık.

18. Tavernier'ye nazaran (s. 80), Afyon, büyük bir kasaba olduğu hâlde, fenâ yapılı ve kirli bir şehirdir. Kervansarayı olmadığı için, kervanlar orada tevakkuf etmezler, fakat bir mil mesafede Menderes'in kenârında durulur. Burada pek çok yengeç ve iri sazan balıkları avlanır.

Oradan da hareketle, iki günlük yol kat'ettikten sonra *iskele* şehir olan İzmit'e geldik. Bu şehirde bir gün kaldıktan sonra gemiye binerek İstanbul'a vasıl olduk.

Lehistan kervanı gelinceye kadar iki ay İstanbul'da bekledim. Nihâyet, üç atlı bir arabaya binerek kervana karıştım, memleketime doğru yola çıktım ve böylece, oniki senelik gurbet hayâtım sona erdi.

EKLER

I

SELÂMLIK MERASİMİ

SULTAN IV. MEHMED'İN, 1672 SENESİNDE EDİRNE'DE BAYRAM NAMAZI İÇİN SELİMİYE CAMİİNDE YAPTIĞI SELÂMLIK MERÂSİMİ

Alayın başında, kendi adamlariyle ata binmiş olduğu halde Tatar Hanı'nın oğlu geliyordu. Bunların hepsi de türk tarzı muhteşem esvaplar giymiş, fakat başlarında sarık yerine leh biçimi kürklü kalpaklar vardı.

Tatar prensini, sağında bir memuru ve atının etrafında da sekiz uşağı olduğu halde Reisülküttâb tâkib ediyordu. Bunun arkasından da, mütevâzı bir sûrette giyinmiş ve hafifçe ipek işlemeli bir örtüyü havi bir ata binmiş olduğu hâlde, Şeyhülislâm geliyor, arkasından da, hürmeten kendisine verilmiş imtiyâza göre, arabası götürülüyordu.

Şeyhülislâm'ı, kendi adamları ile beraber şehrin Kadısı tâkib ediyor, bunun arkasından da, çok iyi giyinmiş ve atlara binmiş iki çavuş bölüğü geliyordu. Bunları da muhtelif renkte ve kürklü atlas esvaplar giymiş onbeş Müteferrika tâkib ediyordu. Bunlar, altın işlemeli ve mücevherle süslü, gümüş özengili çok güzel atlara binmişlerdi.

Arkadan, onbeş haremağasının refâkatinde, müteferrikalar gibi ihtişamla giyinmiş olan Ak Ağa geliyordu. Ağa'yı, aynı teçhizatlı oniki Çavuş tâkib ediyordu. Bunların ellerinde, uçları eğere dayalı dik vaziyette yaldızlı gümüş topuzlar vardı.

Çavuşlardan sonra, muhtelif renkten kadife esvaplar giymiş, başlarında da, ibik şeklinde olup ön ve arkaya sarkan beyaz sorguçlu ve altın işlemeli beyaz keçeden serpuş bulunan ondört Çorbacı geliyordu. Bunlar, son derece süslü teçhizatlı çok güzel atlara binmişlerdi.

Göz kamaştırıcı kafileyi, hemen hemen aynı ihtişamı havi bir ata binmiş olan Kâhya Bey tâkib ediyordu. Kâhya Bey'den sonra, önünde

ondört, ardında da pek çok sayıda yeniçeri olduğu halde, Yeniçeri Ağası geliyordu.

Ağa'yı çiçek işlemeli gümüş diba esvaplar giymiş ve işlemeli örtülü atlara binmiş olan yirmi Kapıcı tâkib ediyordu.

Bunlardan sonra, önde, padişahın gözdesi olan Mehmed Paşa ve Nişancı, ikinci sırada da Edirne kaymakamı Mustafa Paşa ve Defterdar olmak üzere Vezirler geliyorlardı. Zerdeva kürkle kaplı atlas libaslar giymiş olan vezirlerin atlarının eğer ve dizginleri, çok kıymetli taşlarla süslü altın ve gümüşle kaplanmıştı.

Arkadan, ufak çiçek işlemeli atlaslar ve güzel sarıklar giymiş olan otuz Şatır, iki dizi hâlinde yürüyorlardı. Sağ taraftaki dizinin elbisesi sarı, soldakinin ise yeşildi. Bu iki diziden sağdakiler Sadrıâzam'ın, soldakiler de pâdişahın gözdesi olan Musahib denilen paşanın adamlarıdırlar. Adları geçen iki paşa, kürklü beyaz atlas giymiş oldukları hâlde, Sadrıâzam solda olmak üzere, kendi şatır dizisinin arkasından geliyorlardı. Bunların atları o kadar güzel ve o derece mücevherle süslenmişti ki bu ihtişâma başka bir şey katmak mümkün görülmüyordu; fakat onları tâkib eden pâdişah şatırları bu ihtişamı gölgede bırakıyordu. Etek ucları mücevherli altın ve gümüş levhalar kakılmış deri kemerlere toplanmış gümüş dibalar ve elmasla tutturulmuş siyah sorguçlu serpuşlar giymiş olan bu şatırlar ikişer ikişer yürüyorlardı.

İki şatır dizisini diğer bir Peyk dizisi tâkib ediyordu. Bunlar da, bir ayak yüksekliğinde ve üzerinde bir elmasla tutturulmuş sorguçlu gümüş serpuşlardan başka, hemen hemen aynı sûrette giyinmişlerdi. Sol ellerinde birer yay, omuzlarında da birer tirdan vardı. Yaya kafilelerin içinde, Kartalcı denilen başka bir grup da vardı. Bunlar da, esvaplarının arkasına iliştirilmiş çok güzel tüylerle süslü gümüşlü tülbent kanatların ilâvesiyle, öncekiler gibi giyinmiş, ellerinde mızraklar tutmuşlardı. Çorbacılarınki gibi sorguçlu olup bu kafileye katılmış kırk kadar Solak, esvaplarının tenevvü ve zerafetiyle göze çarpıyorlardı.

İmrahor, pâdişahın önünden götürülen dokuz atın başında olarak geliyordu. Bu atların altın, inci, yakut, zümrüt ve elmasla süslü örtüleri ile göz kamaştırıcı ihtişamını tasvir etmek kolay bir şey değildir. Atların üç parmak genişliğindeki altından örülmüş dizginleri, altın ve gümüş levhalar ve nefis mücevherlerle süslenmişti. Eğerler ve onlara

bağlanmış silahlar da aynı sûrette süslenmiş, başlarında, bir tutam elmasla bağlı siyah sorguçlar bulunan dünyanın bu en güzel atlarının dizginlerini, âdi atlara binmiş seyisler tutuyorlardı.

Atların arkasından, iki tarafında yaya solaklar olduğu hâlde, Pâdişah geliyordu. Pâdişah, zerdeva kürklü ve önü püsküllü altından oniki düğmeli, ilikleri de elmas ve zümrütle süslü yeşil zemin üzerinde altın işlemeli diba giymişti. Elbisenin alt kısmı, ufak kareli beyaz çin atlasından idi. Başında, üst kısmı geniş ve aşağıya doğru daralan beyaz bir kavuk vardı. Kavuk, üç aded beyaz sorguçla süslü idi. Kulak tarafındaki sorguçlar elmas demetleriyle, alın tarafındaki de avuç büyüklüğünde bir zümrütle tutturulmuştu.

Pâdişâh'ın binmiş olduğu fevkalâde güzellikte olan siyah at, örtü ve eğeri üzerindeki mücevherâtın ağırlığı altında çökmüş gibi görünüyordu. Örtünün mücevherleri ince bir sanatla çizilmiş bir desen teşkil ediyordu. Pâdişâh'ın hemen arkasından, ikişer ikişer dizilmiş ve başlarında Silahdar olduğu halde, İçoğlanları geliyorlardı. Silahdar, kabza ve kılıfı kâmilen büyük elmaslarla kaplı olup bir milyon takdir edilen padişah kılıcını, diğer birisi, kılıç kadar kıymetli olan topuzu, bir başkası da, sorgucu iri elmas demetleriyle tutturulmuş merasim kavuğunu götürüyorlardı. Bu üç memurun arkasından, muhteşem esvaplar giymiş ve çok güzel atlara yakışıklı bir sûrette oturmuş birçok içoğlan geliyordu.

Alay bu nizamla cami'e varınca, Pâdişâh atından inerek Şeyhülislâm tarafından içeri götürüldü. Pâdişâh iki saat câmi'de kaldıktan sonra tekrar alayla saraya döndü. Avdet esnasında, Tatar prensi, Şeyhülislam ve Kazaskerler alaya iştirâk etmiyorlardı.

Pâdişâh, alaya iştirâk edenlere sarayda bir ziyâfet çekti ve böylelikle, üç gün devâm eden bayram başlamış oldu.

Chevalier d'Arvieux, *Mémoires,* IV, 507-514

II

İ Z M İ R

Deniz ve kara yolu ile yapılan ticâret hususunda bütün şarkın en büyük ve meşhur şehri olan İzmir, bir tepe yamacının üzerinde denize nâzır bir anfi şeklindedir. İzmir, civarında bulunan harabelere göre, kadim zamanlarda daha büyük bir şehir olsa gerektir. Yabancı gemilerin serbestçe girip çıkmalarını önlemek ve onları kontrol altına alabilmek için, son zamanlarda, şehrin iki mil mesafesinde, körfezin medhali ucunda, eski anfiteatrın taşları ile bir kal'e yapılmıştır. Yabancı ticaret gemileri körfeze girdikleri vakit, onlara refakat eden harp gemileri mecburun körfez dışında kalırlar. Şehrin garp tarafında, sahilin taş yığını ile yapılan seddin yanında ve eski bir kal'enin altındaki küçük koyda padişahın kalyonları ara sıra demir atarlar.

İzmir, gerek harp ve gerek sık sık vukubulan zelzelelerden çok defa harab olmuştur. Seyahatlerimin birinde orada bulunduğum zaman, kısa fakat çok şiddetli bir zelzele oldu. Denizin altmış kadem kadar ilerisinde, iki kadem derinlikte sulara gömülmüş kalın bir duvar kalıntısı, şehrin batı ucundaki sahilde de bir sed ve birkaç eski depo harabeleri görünür. İngiliz tacirleri, İzmir harabelerinde hafriyat yaparak çıkardıkları güzel heykelleri kendi memleketlerine nakletmişlerdir. Bugün de eski eserler bulunmaktadır; fakat türkler, çıkardıkları heykellerin yüz ve azalarını tahrib ederler. Çok pahalıya satın aldığım sert beyaz taştan yapılmış ve Rodos Kolos'u kadar büyük bir heykeli Paris'e gönderdiğimde, onun çok önemli bir şey olduğunu öğrendim [1].

1. 1654 senesinde İzmir'de ikamet etmiş olan Chevalier d'Arvieux, İzmir'in eski kal'esinin harâbeye yüz tutmuş bir vaziyette olup yalnız kare şeklinde büyük bir kulesi kalmış olduğunu ve içinde, garnizon olarak, 3-4 yeniçeri âilesinin ikamet ettiğini söyler. Müellifin görmüş olduğuna göre, kal'e kapısının üzerinde tabiî büyüklüğünün üç misli cesâmetinde olup, burnu kırılmış ve yüzü zedelenmiş taştan bir kadın başı vardı ki yerliler, şehrin bânîsi olup ona kendi adını vermiş olan bir prensesin başı olduğunu söylerler. D'Arvieux, kal'enin içinde ufak bir câmi, ayrıca da, kayanın içinde oyulmuş ve su yolları kalıntıları ile bağlı bir sar-

Şehrin nüfusu, 60,000'i türk, 15,000'i rum, 8,000'i ermeni ve 6-7000'i de yahudi olmak üzere takriben 90,000 kişidir [2]. Şehrin bütün ticaretini ellerinde tutan avrupalıların sayısı nisbeten azdır ve her millet kendi dinini tam bir serbestiyet içinde icra etmektedir. İzmir'de 15 câmi, yahudilere aid 7 havra, bir ermeni kilisesi, iki rum ve üç de latin kilisesi vardır [3]. Fransız kapusinlerinin güzel bir manastırı vardır ve kiliseleri cemaat merkezi olarak kullanılır. İzmir'de, aynı zamanda, fransız jezvitleri ve italyan observantinleri vardır. Türkler, rumlar, ermeniler ve yahudiler tepe üzerinde; avrupalılar, yâni fransızlar, ingilizler, hollandalılar ve italyanlar da kıyı boyunda ikamet ederler. Avrupalıların mahallesinde, rumların eski bir kiliseleri ve gemicilerin bâzan yemek yedikleri birkaç küçük evleri vardır. Asya'da umumiyetle "Frenk" denilen her Avrupa milletinin İzmir'de konsolos veya ajanları vardır. Fransız konsolosunun ise, biri Kuşadası, diğeri de Sakız adasında olmak üzere ayrıca iki de muavini vardır. Kuşadası çok müsaid bir liman olduğundan, daha evvel, gemiler mallarını oraya boşaltır ve kervanlarla İzmir'e nakledilirdi. Fakat İzmir ticareti ve bilhassa gümrük hâsılatı zarar gördüğü için şimdi buna müsaade edilmiyor.

İzmir toprağı çok mümbit olduğundan her türlü yiyecek maddeleri istihsal ve bilhassa nefis şarab ve zeytinyağı mebzulen imal edilir. Şehrin yarım mil mesafesinde, sahilin cenup tarafında tuzlalar vardır. Denizden pek çok nefis balıklar çıkar, leziz av eti de bol ve ucuzdur. Fransız mahallesinde çekilen ziyafetlerde ve mevcut üç aşhanelerde bu bolluğun tadı çıkarılmaktadır. Frenk mahallesinin tuzlaya kadar uzanan sahili boyunca güzel bahçeler vardır. Bilhassa yazın burada pek çok kalabalık olur. İzmir, diğer şehirlere nazaran o kadar serbest bir yerdir ki, civarlara gezmeğe çıkılırken yeniçerilerin refakatına hiç lüzum yoktur [4]. Bu avantajların yanında, yaz aylarında İzmir'in sıcağına taham-

nıç görmüştür ki vaktiyle buradan şehrin muhtelif yerlerine su verilirdi; fakat tesisatın bilâhire zelzelelerden bozulduğu anlaşılmaktadır (*Mémoires*, I, 48).

2. Ch. d'Arvieux, İzmir nüfusunu, 60.000'i türk, 7-8000'i yahudi ve 20,000'i de diğer milletlerden olmak üzere, 88,000 olarak hesap etmiştir (*ayni eser*, s. 43).

3. D'Arvieux'ye nazaran, rumların 2, avrupalıların 3 kiliseleri, yahudilerin de birçok sinagogları vardır. Müellif, ermenilerin 2 kiliseleri ve bir piskoposla 12-15 papazları olduğunu söyler (*ayni eser*, s. 57).

4. Chevalier d'Arvieux'ye nazaran: "İzmir kadar mükemmel polis teşkilâtı bulunan başka bir şehir yoktur. Her malın sabit fiatı, idarenin başı olan Kadı tarafından tâyin edilmiştir. Kadının vekili olan nâib, ata binmiş ve refakatinde memurlar olduğu halde, pazarları dolaşır, malların ölçü, ağırlık ve fiatlarını tetkik eder ve nizama karşı olarak eksik mal satanları

mül edilemez. Bundan başka, yıl geçmez ki veba salgını olmasın. Su birikintileri ve bataklıklardan dolayı sıtma da çok yayılmış bir hastalık olup her sene çok insan telef olmaktadır.

İzmir'de geniş bir ticaret yapılır. Fransızların aldıkları başlıca emtia, ermenilerin İran'dan getirdikleri ham ipek, Ankara tiftiği, pamuk ipliği, deri, muhtelif renkte maroken, beyaz ve mavi pamuk mensucatı, büyük miktarda yapağı, halı, pike örtüler, sabun ve şehrin civarında az miktarda çıkarılan ravend, mazı ve mahmudiye (scammonée) teşkil eder. Kervanlar, alelusul, şubat, haziran ve ekim aylarında İzmir'e gelir ve ayni aylarda avdet ederler. Çoğu ermeni olan tâcirler, avrupalıların içinde fransız müşterilerini tercih ederler; çünkü onlar nakit para ile satın alırlar, ingilizler ve holandalılar ise, aldıkları malların karşılığı kısmen kumaşla öderler.

İzmir'de Paşa bulunmayıp, hıristiyanlara karşı hiç sert davranmayan bir Kadı tarafından idare edilir. Rüsum çok muntazaman tediye edilir ve İzmir gümrüğünden padişah hazinesine büyük bir meblağ te'min edilir. Mallara narh konulursa bu iş daha muntazam olacak ve tâcirler, çok def'a yaptıkları gibi, hileye baş vurmayacaklardır.

J. B. Tavernier, *Voyages,* s. 68-73.

mahallinde yere yatırarak falaka çeker. Bu meyanda, daha ağır ceza olarak, suçlunun yüzü karartırlar, türbanı çıkarıp başına bir hasır serpuş geçirirler, boynuna ağır bir boyunduruk asarlar ve halkın içinde dolaştırırlar. Halk ise, adamın yüzüne tükürür, çamur atar ve herifi rezil eder" (*Mêmoires,* I, 82, 83).

III

E D İ R N E

Philippe du Fresne-Canay'dan (1573):

Türk imparatorluğunun ikinci şehri olan Edirne, büyük ve ticarî bir şehir olup türk, rum ve yahudi halkla doludur. Oraya gelişimden az önce, çaylar taşmış ve hemen hepsi de yahudilere aid 6000 kadar ev suların altında kalmıştı. Şehrin bir az ötesinde, bugünkü pâdişâhın bir sarayı vardır ve pâdişâh ayni zamanda şehrin hemen ortasında bulunan bir tepeciğin üzerinde, muazzam bir meblağa mal olacak bir câmi' yaptırmaktadır. Şehirde, Ali Paşa'nın yaptırdığı kubbeli güzel bir bedesten ve Rüstem Paşa'nın yaptırdığı muhteşem bir kervansaray vardır. Bunlardan başka, bâzı kadim kule, sur ve kilise kalıntıları görülmektedir. Burada deri boyamak işi çok ilerlediği için, eğer, dizgin ve diğer teçhizat yapan usta işçiler çalışır.

Aynı tarihlerde Edirne'yi tavsif eden Jinacek, rumların orada henüz onbeş kiliseleri olduğunu ve Komnenos'lardan kalma italyan ve Raguza kolonileri ile bulgarlar, ermeniler ve yahudiler bulunduğunu söyler *(Le Voyage du Levant,* s. 45-46, 133).

Chevalier d'Arvieux'den (1672) :

Edirne'de, kadim Adrianopolis'den yalnız bir kısım sur harâbeleri ve hâlen hapishâne olarak kullanılan birkaç kule kalmıştır. Şehir, birkaç mil kadar çevresiyle bir santur (harpe) şeklinde olup, pazar, bedesten, hamam ve diğer umumî binâlara mahsus İstanbul kadar geniş bir yeri yoktur. Şehrin binâlarından en muhteşemi olan Selimiye camii'nin bir husûsiyetine göre, minarelerden birinin üst üste üç merdiveni vardır ve üç kişi birbirini görmeden fakat konuşarak onlardan inip çıkabilirler.

Padişah sarayı, sur içinde çok yüksek ve sık ağaçlar arasında gözden saklı bir binâdır. İçerisine giremediğim bu saraydan, kurşunla ör-

tülü bir köşkün üst kısmını görebiliyordum ki bunun tepesinde, bir galeri ile çevrili mermer bir havuzun içinde bir fıskiye vardı. Bu galerinin üzerinde bulunan diğer bir köşk de, binâya sivri bir şekil veriyordu. Su, köşke kadar rahatça yükseliyordu; çünkü saray çok alçak bir yerde olup su, çok güzel ve iyi bakılmış su-kemerleriyle civar dağlardan getirtiliyordu (*Mémoires,* IV, 498-500).

A. de Motraye'den (1707) :

Edirne'nin en dikkate şâyan binâları câmiler, bedestenler ve hamamlardır. Câmilerin içinde en önemlsi, minareleri 12 mil uzaktan görülen Selimiye Câmi'idir. Bu câmi'in muhteşem ve göz alıcı güzellikte olan mahfilinin dehlizlerini ve etrafındaki galerilerini tutan sütûnlar granit, somaki gibi nâdir taşlardandır. Mahfilin ortasında, abdeste mahsus güzel bir çeşme mevcuttur. Câmi'in, ikisi pâdişaha, üçü halka mahsus olmak üzere, beş medhali vardır. Kurşunla örtülü oniki kubbeden ortadaki, hayret edilecek derecede cilâlı sütûnlara istinâd etmektedir. Bu mükellef binânın dört köşesi, dört minâre ile süslenmiştir. Minârelerden biri, üç kat merdiveniyle fevkalâde bir şeydir; çünkü bunlardan çıkıp inenler, şerefeye varıncaya kadar birbirini görmezler.

Selimiye'den sonra, güzellik bakımından ikincisi Yeni Câmi'dir. Bunun yirmi kubbesi ve, dördü *verd' Antico* olmak üzere, birçok güzel sütûnları vardır. Câmi'in mahfilini çevreleyen 50 kubbeli dehliz, nâdir mermerden müteaddid sütûnlara istinad etmektedir. Mahfilin içinde zarif bir çeşme vardır.

Eski Câmi denilen diğer bir câmi'in mahfili yoktur, fakat binâyı çevreleyen sütûnlar ona azametli bir sâdelik vermektedir. Câmi'in vakfı olup yakınında bulunan Bedesten, bence, Türkiye'nin en büyük ve şirin bedestenidir. Kemerli damı büyük sütûnlara istinad eden bu bedestenin içinde, türlü ve kıymetli eşya ile dolu 200 kadar dükkân vardır.

Edirne'nin türk, rum, ermeni ve yahudiden mürekkeb hayli çok nüfusu vardır. Şehrin civarındaki birçok güzel bağlarda bol miktarda beş altı cins nefis kavun yetişir. Üzümün okkası üç akçe olan Edirne'de hayat, İstanbul'dan yarı-yarıya ucuzdur (*Travels,* I, 280-281).

L. Inciciyan'dan (XVIII asır) :

... Edirne surlarının 12 kulesi, Tunca kenarında da, dört tarafında birer yuvarlak kule bulunan dört köşe bir kal'e vardır ki kulelerden biri

hâlen hapishâne olarak kullanılmaktadır. Şehrin 9 kapısı şu adları taşır: 1) Hapishane olarak kullanılan kulenin yanında Kule kapısı; 2) Alipaşa çarşısında olup yanında Cephane bulunan kapı; 3) Tophane'nin yanında bulunup Ağaçpazarı'na açılan Topkapısı; 4) Eskiden kadın hapishânesi olup Mihal köprüsüne açılan Kafes kapısı; 5) Kazancılar dahi denilen Keçeciler kapısı; 6) Germe kapısı'nın yakınında, gizli bir yerde ufak bir kapı olan Ozrin kapısı; 7) Darülhadis Câmi'ine açılan Minyas kapısı; 8) Tahtelkale tarafına açılan Tavuk kapısı; 9) Eskiden İstanbul kapısı denilen ve Bitpazarı'na açılan İğneciler kapısı; Alipaşa çarşısının orta kapı adında bir kapısı da vardır. Edirne'nin 160 mahallesi ve 100.000 nüfûsu vardır. 600 hâneden ibaret olan ermenilerin Surp Toros adlı kiliseleri yandıktan sonra, III. Selim zamânında verilen müsâade ile eskisinden daha büyük ve parlak bir şekilde olmak üzere yeniden yapılmıştır.

Edirne'nin suyu, Kanunî Süleyman tarafından yaptırılmış yeraltı ve bâzı yerlerde de su-kemerleri yolu ile uzak bir yerden şehre getirilip Sarıcapaşa mahallesindeki kubbeli hazneye akıtıldıktan sonra, 50-60 çeşmeye, 17 sebilhâneye, câmi'lere ve hamamlara taksim edilir. Şehirde, biri Eski Câmi'in, diğeri de I. Murad'ın vakıfları olarak iki bedesten, birçok çarşı-pazardan mâadâ, büyük çarşı olarak, Kulekapısından İğneciler kapısı'na kadar uzanan 6 kapılı ve kemerli Alipaşa çarşısı ile III. Murad'ın zamanında Selimiye Câmi'i için kezâ kemerli olarak Meyve kapanı denilen yerde Kavaflar çarşısı vardır. Edirne'nin 18 handan en meşhûru Rüstempaşa, Mustafapaşa, Kurşunlu, Halilpaşa hanlarıdır. Şehirde eskiden 33 hamam vardı, fakat bunlardan 11 tanesi hâlen battal olmuştur.

Edirne'nin iki pâdişah sarayından biri Fatih'in 1452'de yaptırdığı, diğeri de I. Selim'in, Tunca kıyısında, birincisine yakın bir yerde yaptırdığı Memek sarayıdır. Memek sarayı'nın suru üzerinde Alay köşkü, ayrıca, saraya yakın tepenin üzerinde IV. Murad tarafından diğer bir köşk yaptırılmıştır.

Müellif, Edirne'de, 10'u selâtin câmi'i olmak üzere 42 câmi saymaktadır (*Coğraya,* VI, 21-26).

IV

TOKAT

Tavernier (XVII. asır)'den :

Yüksek bir dağın eteğinde kurulmuş olan Tokat, hayli büyük bir şehirdir. Şehrin hemen hemen ortasında bulunan büyük bir kayanın üzerinde, içinde garnizonu ile metin bir kal'e vardır. Çok eski ve daha ufak olan diğer üç kal'eden yalnız bu kalmıştır. Çok nüfuslu bir şehir olan Tokat'ın sâkinleri türk, ermeni, rum ve yahudilerden terekküb eder. Sokaklar çok dar olmakla beraber, evler muhkemdir. Câmi'leri içinde birisi muhteşem bir bina olup yep yeni görülmektedir. Câmi'nin yanında güzel bir kervansaray vardır ki, son seyahatimde inşâsı henüz bitmemişti. Tokat'a has iyiliklerden biri, oradaki kervansarayların etrafında, tâcirlere kiralanan birçok hususî odaların mevcudiyetidir. Seyahatimiz boyunca diğer hiç bir yerde görmediğimiz bu odalar, kervansarayların gürültüsünden uzak, sakin ve rahat yerler olup, yolcu orada, kendilerini menfaat şâikiyle rahatsız eden adamlardan uzak, dostları ile sohbet ederek serbestce şarab içebilir.

Tokat'ta hıristiyanların oniki kilisesi ve yedi yardımcı piskoposu ile bir serpiskoposu vardır. Şehirde, aynı zamanda, râhib ve râhibelere mahsus ikişer manastır vardır. Şehrin 14-15 mil civarındaki köylerin sâkinleri hemen hâmilen kıristiyan ermeni olup, içlerinde pek az sayıda rum vardır. Bu hıristiyan halkın ekseriyeti zanaatkâr ve daha çok demircidir.

Şehrin bir çeyrek mil mesafesinde akan çayın üzerinde çok güzel bir taş köprü vardır. Sözü geçen çay, şehrin cenub tarafında, üç-dört gün süren yol uzunluğunda ve iki-üç mil genişliğinde olan mümbit bir vâdîyi sulamaktadır ki burada çok nüfuslu birçok güzel köyler vardır.

Tokat'ta hayat ucuzdur. Nefis bir şarabı vardır ve her türlü meyve

bolca buluntr. Asya'nın en çok zafran çıkaran yeri burası olup en iyi mal olarak Hindistan'a ihraç edilir. Zafranın libresi yerinde, senesine göre, 13-14 franka satılırsa da, ağırlığı, zafrandan ziyâde, muhafazası için lâzım olan mum çekmektedir.

Tokat, mülhakatı ile beraber Valide sultan'ın haslarındandır. Şehrin idaresi, pâdişâh nâmına, bir Ağa ve bir Kadı'nın elinde olup emirleri, üç günlük mesafede olan Sivas'da oturan Paşa'dan alırlar. Tokat'ın en büyük husûsiyeti, bu şehrin Şark'ın en mühim geçidlerinden biri olmasıdır. Oraya İran'dan, Diyarbekir'den, Bağdad'dan, İstanbul'dan, İzmir'den, Sinop'tan ve diğer yerlerden dâimî sûrette kervanlar gelmektedir. İran'dan gelen bütün kervanların istikametleri Tokat'tan ayrılır. İstanbul'a giden kervanlar, kış sonunda gelerek sağa doğru; İzmir'e gidecekler ise, yaz sonlarında, sola doğru hareket ederler. Şehrin sağ ve sol tarafına doğru hareket eden kervanlar için tâ'yîn edilmiş tahsildarlar, bütün yüklü deve ve atları sayarak, her bir deve için bir *richdalle,* at için de bunun yarısı kadar bir vergi tahsil ederler. Binek ve kumanya ile yüklü hayvanlar bu vergiden muafdır. Tokat, kervanların dâimî gidiş gelişinden dolayı Türkiye'nin en iyi ve en zengin bir şehridir.

İran'a ilk seyahatim esnasında, çok büyük olan kervanımız Tokat'ta konaklayamadı, çünkü, Bağdad'ın muhasarasını kaldırmağa mecbur olan Sadrâzam Tokad'a gelmiş ve bütün kervansarayları, daha doğrusu bütün şehri işgal etmiş bulunuyordu. Bundan dolayı, kervan-başımız, şehirde durmadan yoluna devamla Şarklıköy'de konakladı. Kervana dahil ermeniler, bu sûretle ibâdetlerini yapmak için zaman kazandıkları ve buradan en iyi cins şarab te'min ettiklerinden dolayı memnun idiler.

Tokat'tan çıkarak Erzurum'a gittiğimiz vakit, şehrin cenubundaki yüksek dağ ve şimaldeki çayın arasındaki dar yolun üzerinde, 4-500 adamla beraber avdan dönmekte olan Sadrâzam'a rastladık. Sadrâzam, bizi görünce, kervanı temaşa etmek üzere adamlarını yolun kenarına dizdi; gözlerini, bilhassa, dört kişilik biz fransızlara dikti ve kervanbaşıyı yanına çağırarak kim olduğumuzu sordu.

Kervanbaşı, Fransızların, İranlılarla harb halinde olan Sadrazâm'ın üzerinde uyandıracağı muhtemel şüpheden ihtiraz ederek, yahudi olduğumuzu söyledi. Bunun üzerine, Sadrâzam, başını sallıyarak, yahudiye benzemediğimizi söylemekle iktifa etti. Sadrazamın fazla bir söz

söylememesi bizim lehimize oldu ise de, arkamızdan adam gönderip bizi tevkif etmek niyetinde de olabilirdi; fakat buna vakit bulamadı, çünki yerine dönünce, orada, ordusunun telef olmasına ve sadrâzamının muvaffakiyetsizliğine öfkelenmiş olan Sultan Murad'ın idam ermini getirmiş olan bir kapıcının kendisini beklemekte olduğunu gördü. Padişah emri mukavemet edilmeden icra edilmişti.

Gerçi kervanlar Tokat'ta bir zaman mola verirlerse de, şehrin ancak iki mil mesafesinde olan Şarklıköy'de de iki üç gün tevakkuf ederler. Bu tevakkufun sebebi şudur: Şarklıköy, iki mümbit tepenin arasında, güzel bir mevki'de, nefis şarab istihsal eden büyük bir köydür. Halkı kâmilen hıristiyan olup, çoğu debbağdır ve en güzel mâvi maroken Tokat'ta yapılır. Diyarbekir ve Bağdad kırmızı, Musul sarı, Urfa siyah marokeniyle meşhur olduğu gibi, Tokat'ın da mâvi marokeni nam kazanmıştır.

Köyün ikibin kadem ilerisinde büyük bir kaya vardır ki sekiz-dokuz basamakla üzerindeki bir hücreye çıkılır. Hücrede, kayanın içinde oyulmuş bir yatak yeri, bir dolap ve bir masa vardır. Kayanın batı tarafında, beş-altı basamakla, aynı sert kayanın içinde oyulmuş takriben altı ayak uzunluğunda ve üç ayak genişliğinde bir galeriye çıkılır. Yerli hıristiyanlar, bu kayanın, aziz Ioannes Khrisostomos'un menfâsı esnasındaki sığınağı olduğunu iddia ederler. Onların söylediklerine göre, aziz, bu galeriden halka vaaz vermiş ve küçük hücresinde kayanın üzerinde yatmış ve yastığı da taştan ibaretmiş. Kervanlar, kafilenin ekseriyetini teşkil eden hıristiyanların bu kayada ibadet edebilmeleri için, yukarıda söylediğim veçhile, iki üç gün Şarklıköy'de tevakkuf ederler. Köyün piskoposu ve birkaç papaz, ellerinde mumlar olduğu hâlde, oraya mes âyini icra etmeğe gelirler.

Kervanın Şarklıköy'de kısa bir mola vermesinin diğer bir sebebi de, oradan çıkan ve Tokat'a nisbeten yarıyarıya ucuz olan nefis şarabdır. Ermeni tacirleri yolda içecekleri şarabı buradan temin ederler. (*Voyages*, s. 9-12).

Inciciyan'dan (XVIII asır) :

Meşhur bir ticâret şehri olan Tokat'ın yüksek bir kayanın üzerinde bulunup çok eski bir binâ olan kal'esi, harâbeye yüz uttmuş bir vaziyettedir, suru da ötede beride yıkılmış bir hâldedir. Yirmi hâne kadar türkün ikamet ettiği kal'eden bayram günleri toplar atılır. Tepe

yamacından başlayıp büyük kısmı alçak arâzide yayılmış olan şehrin surları yoktur ve kızıl topraklı yedi tepe ile ihâta edilmiş vaziyettedir. Şehrin içinden geçerek Yeşilırmağa karışan Kıdırlık denilen ırmağın üzerinde 5 gözlü kârgir bir köprü vardır. Şehrin 16,000 hânelik nüfusunun 2500 hânesi ermeni, 300 hânesi rum, kalanı da türklerden ibârettir. Yahudi nüfusu birkaç hâneyi geçmez.

Sanâyi bakımından, Tokat'ı bakırcı veya kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu îmâlat, nefâseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları v.s. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilâyetlere sevk edilir. Şehirde, bakırcılardan mâadâ birçok demirci, dokumacı, basmacı, debbağ ve boyacılar vardır. Tokat'tan ayni zamanda basma çit, basma çember ve boğasi denilen mensucat ihraç edilir. Şehirde, bedestenden başka, dördü büyük olmak üzere 14 hamam, 5 kervansaray ve Voyvoda hanı önünde geniş bir meydan vardır. Tımarhâne binâsı eski bir eserdir.

Tokat'ın birçok câmilerinin içinde Ulucami, Alipaşa camii ve Meydan câmi'i meşhur câmilerdir. Ermenilerin, Taş Merdiven'de Surp Stepanos, Gatnagpür'de (Süt-çeşmesi) Surp Asduadzadzin, Tath-el kal'ede Surp Sarkis, Pazarcık'ta Surp Georg, Kaş veya Haç denilen dağın eteğinde Surp Minas, ayni dağın üzerinde S. Barsam ve şehrin dışında, mezarlığın yanında bulunan Karsun Manuk (Kırk şehid) adlarını taşıyan yedi kiliseleri vardır. Rumların şehrin içinde bir, bir saat mesafedeki Göksu denilen köyde de, imparator İustinianos binası olduğu rivâyet edilen ve Mermer kilise denilen sütûnlarla süslü kadim bir kiliseleri vardır.

Tokat, Türkiye'nin en faal ticâret merkezidir ve her taraftan oraya kervanlar gelir. Kayseri'den on günlük yolla gelen kervanlar, kök boya ve bir nevi sarı boya; Ankara'dan onüç günde gelen kervanlar sof ve diğer emtia; İzmir yolunu yirmibeş günde kat'eden kervanlar, çuha, baharat, şeker, kâğıt ve diğer avrupa malları, Aydın'dan da pamuk; İstanbul'dan 20-21 günde gelen kervanlar muhtelif mallar getirip Tokat'tan bez, bakır ve demir mâmûlatı v.s. götürür; Erzurumdan 15 günde gelen kervanlar, işlenerek mâmûl hâlde tekrar Erzurum'a götürdükleri bakır ve demir eşya; Diyarbekir'den 18 günde gelen kervan da bez ve palamut; Musul'dan 30 günde gelen kervan, bez, boyalı tülbend ve palamut

getirirler. Böylelikle, Tokat, Küçük ve Uzak Asya ticâretinin mühim bir merkezi oluyor. Eskiden, Musul yolu ile Hint'den ve İran'dan da tacirler Tokat'a gelirlerdi, fakat hayli zamandan beri artık gelmiyorlar.

Tokat şehri, 1775 ve 1792 senelerinde şiddetli yangınlarla büyük hasara uğramış, tekrar îmâr edilmiştir (*Coğrafya,* I, 289-292).

V

DİYARBEKİR

Tavernier'den :

Dicle'nin sağında, yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş olan Diyarbekir, büyük bir şehirdir. Şehir surları ile burada bir hilâl şeklini almış olan nehrin arası bir uçurumdur. Surlar, iç ve dış olmak üzere iki kattır ve dışsurun yetmiş aded kulesi vardır ki İsa'nın o kadar şakirdi namına inşa edildiği rivayet olunur. Şehrin yalnız üç kapısı vardır ki bunlardan batı tarafındakinin üzerinde bulunan grekçe ve lâtince yazılı bir kitabede Konstantin adı zikr edilmiştir. Şehirde iki-üç güzel meydan ve kiliseden çevrilmiş muhteşem bir câmi vardır. Câmi, mollalara, dervişlere, kitap ve kâğıdcılara ve dinle ilgili hizmetler yapan diğer kimselere tahsis edilmiş şirin pavyonlarla çevrilidir.

Şehrin bir mil kuzeyinde, Dicle'ye açılmış bir kanalla nehrin suyu şehre nakledilmiştir. Diyarbekir'de imâl edilen kırmızı maroken, deriyi güzelleştirmekte husûsî bir hassası olan bu suda yıkanılır. Diyarbekir marokenleri, gerek renk ve gerek benekleri bakımından Şark'ın aynı cins bütün mamûlatının fevkindedir. Burada o kadar çok maroken îmâl edilir ki şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir.

Diyarbekir toprağı çok verimli olup, ekmeği ve şarabı nefisdir. Burada yenilen et, başka yerde bulunmaz; bilhassa burada yenilen güvercin, büyüklük ve tad bakımından Avrupa'dakileri çok geride bırakır.

Şehrin çok büyük bir nüfusu vardır ve yalnız hıristiyanların 20,000'den fazla olduğu söylenmektedir. Bunun üçte ikisi ermeniler, kalanı da, içlerinde az sayıda Yakubî bulunan Nesturîlerdir. Kısa bir zaman evvel gelmiş birkaç Kapusin keşişi de varsa da, bunların henüz hususî evleri olmadığından küçük bir kervansaray odasında kalırlar.

İmparatorluk vezirlerinden olan Diyarbekir paşasının piyade askeri azdır, zira, sık sık akınlar yapan kürd ve araplar atlıdırlar ve piyadeye

ihtiyaç kalmıyor. Buna mukabil, birçok atlı asker mevcud olduktan başka, icabında 20,000 suvari seferber edilebiliyor.

Diyarbekir'in bir çeyrek mil mesafesinde bulunan büyük bir köyde geniş bir kervansaray vardır ve İran'dan gelip giden kervanlar orada konaklar, zira, konaklamak köyde meccânî olduğu halde, şehirdeki kervansarayların beher odası için ayda üç dört kuruş kira alınır.

Diyarbekir'e girmek için, yaz aylarında, karların erimesinden evvel, Dicle'nin içinden; nehrin taştığı zamanlar ise, şehrin çeyrek mil uzağında olan taş köprü üzerinden geçilir. Dicle'nin yarım mil ötesinde, kervansaraylı bir köy vardır ve burası bütün kervanların uğrağıdır. Oraya ilk varan kervanlar, Bitlis'e kadar olan dokuz günlük yolculuklarına âid kumanyalarını te'min edebilirler, geri kalanlar ise bunda çok güçlük çekerler. Zira, yol üzerinde kervansaraylar ve köyler eksik değilse de, has ekmek bulmak müşküldür. (*Voyages*, s. 245-246.)

İnciciyan'dan:

Muazzam kara taşlarla yapılmış olan sur, iki arabanın yan yana geçebileceği kadar kalındır. 12'si çok yüksek olan 72 kule, uçurum tarafı hariç olmak üzere, suru dış taraftan yarım dâire şeklinde çevirmiş durumdadır. Her bir kule iki katlı olup alt katları buğday ambarı olarak kullanılır ve binlerce kile hubûbat ihtivâ eder. Üst katlarda ise harb zamanında askerler ikamet eder. Böylelikle şehir dıştan korkunç bir manzara arz eder. Sur üzerinde, yer yer, başları taçlı aslan şekilleri ve kitâbeler göze çarpmaktadır. Çoğu grekçe olan kitâbeler eskiden pek çoktu, fakat bir kısmı kaldırılmış ve yerlerine kufî harflerle yazılı başka kitâbeler konulmuştur.

Sura açılan dört kapıdan cenup tarafındaki Mardin-kapısı, garptaki Rum-kapısı, şimâldeki *Cihânnümâ*'da Erzurum olarak yazılı Dağ-kapısı, şarktaki de yine *Cihânnümâ*'da Şat denilen Yeni-kapı adlarını taşırlar. Mezkûr dört kapının dört İncilci'nin adına yapılmış olmasına dâir bir an'ane vardır ki bu an'ane, İncilci Marcus'un senbolü olan bir öküz başının Rum-kapısı üzerinde mevcud olması ile kuvvet bulmuştur. XVII. asra âid seyyahlardan Tavernier'nin eserinde yalnız ilk üç kapı zikr edilmiş olduğundan, Yeni-kapı daha sonra açılmış olsa gerektir.

Şimal-i şarkî tarafında, Yeni-kapı ve Dağ-kapısı arasında şehre bitişik ve ayrı bir surla çevrili vaziyette bir kal'e vardır. Kal'enin de ikisi dış tarafta, ikisi de şehre açılan dört kapısı vardır. Kapılardan ermeni me-

zarlığı tarafına açılan; Oğrun-kapısı, değirmenlere açılan da Fettah-kapısı adlarını taşırlar. Son iki kapı daimî sûrette kapalı bulundurulur ve yalnız lüzum görüldüğü vakit, paşanın emri alındıktan sonra, bu işle vazifeli olan ermeni değirmencilerinin yanında mahfuz anahtarları alınarak açılır. Kal'enin şehre açılan diğer iki kapıları, Aşağı ve Yukarı kal'e kapısı adlarını taşır. Bunlardan başka, paşanın ikamet ettiği sarayın altında bulunan geçidi kapatan demir bir kapı da vardır ki içten ve dıştan mühürlüdür. Meşhur Deli Voyvoda zamanında çıkan kargaşalık esnasında, kal'e kapılarının kuşatıldığı sırada paşanın biri bu kapıyı açarak oradan kaçmıştı. Geceleri, her bir kapı, hisareri denilen ikişer muhafız tarafından muhâfaza edilir, ki bu muhafızlar, ara sıra, İranlılara karşı ikaz edici sözlerle birbirine seslenirler. Şehrin ancak namaz vaktinde zapt edilebileceğine dâir mevcud bir inanca binâen, şehir kapıları cuma günü gündüzleri de namaz saatinde kapalı tutulur.

Kal'enin içinde, Altın-saray ve Sultan-sarayı denilen iki konak vardır. Altın-saray'da, şadırvanın yanında yaldız kafesli bir köşkün içinde, paşa, tâyinini müteâkıb ilk cuma günü, namazdan sonra divan kurarak şehrin ileri gelenlerinin huzûrunda paşalığına dâir sâdır olan pâdişâh fermânını okur ve akşama kadar orada kalarak ziyâretcileri kabûl eder ve onlarla alenî müzâkerede bulunur. Paşa âilesinin ikametine mahsus Sultan-sarayı, yukarıda sözü geçen kapalı demir kapının üzerinde yapılmıştır. Paşanın kendi ikametine mahsus bir konak da kal'enin en son ucunda bulunur. Bunlardan başka, bayram ve merasim günlerinde topların atıldığı Viran-kal'e denilen tepe de vardır. Burada, şehrin zaptı esnâsında, müdâfaa kaygısı ile yıktırılan eski kal'enin kalıntıları bulunur. Kalıntıların içinde kadim zamanlara âid kilise harâbeleri görülür. Kal'enin içinde müslüman ve ermeni evleri, çan kulesi gibi dörtköşe şeklinde minâreli bir câmi, meydanlar, hamam v.s. vardır. Paşa konağının kapısı üzerinde kûfî harflerle bir kitâbe vardır, bunun yanında bulunan grekçe kitâbe hayli zaman evvel kaldırılmıştır. (*Coğrafya*, I, 211-213).

VI

MAANOĞLU EMİR FAHREDDİN

Chevalier d'Arvieux'den :

... Emir Fahreddin, kendisine karşı sevk edilen büyük bir Osmanlı kuvvetine mukavemet edemeyeceğini anlıyarak, Şam Paşası ile uzlaşmak üzere oğlu Ali'yi yerine bırakarak kendisi bir fransız gemisiyle kaçtı. Önce Malta'ya, sonra Napoli'ye, oradan da Livorno'ya giden Fahreddin, bilâhire Floransa'ya geçerek oranın Büyük Dükası'ndan hüsnükabul gördü. Birkaç hafta Floransa'da kalan Fahreddin, Roma'ya giderek Papa V. Pol tarafından kabûl edilmiştir. Haçlı seferleri hâtıraları ile duygulanan Papa, emîre hürmet ve riâyet göstermiş ve Fahreddin Roma'da tam bir prens hayatı yaşamıştır.

Bilâhıre, altı karı ve elli uşak ile berâber tekrar Floransa'ya dönen Fahreddin, yanında getirdiği 20,000 marktan fazla bir meblağ ile orada beş yıl yaşamıştır. Fahreddin'in bu zamanda hıristiyan olduğu rivâyet edilirse de, onun beş karı ile yaşaması, rivâyetin doğru olmadığını ve kendi iptidaî dini içinde kalmış olduğunu gösterir.

Beş sene sonra, Fahreddin, memleketine dönmek ve hâkimiyeti eline almak üzere Floransa Büyük Dükası ile bir anlaşma yaparak Livorno'dan hareket etti. Berâberinde, istihkâmlarını yapmak ve saraylarını süsletmek için mühendisler, mîmarlar ve türlü zanaat erbâbı bulunuyordu. Avdetinde, bir zaman için meçhul bir adam olarak kaldı, sonra da, oğlunun rızâsı ile idâreyi tekrar eline alarak arap ve türk topraklarına yaptığı akınlarla bâzı yerleri zapt etti. Bir gün de, en büyük düşmanı olan Şam Paşası'nın niyetini anlamak için hareminde gizlenerek ölmüş olduğuna dâir bir rivâyet çıkarttı. Bunun üzerine, Küçük Ahmed Paşa, Emir Ali'ye taarruz etmek üzere askerlerini topladı; fakat hakîkatı anladıktan sonra, Fahreddin'in korkusundan geri çekildi. Emir

Fahreddin de derhal harekete geçerek, hıristiyan mühendislerinin yardımı sayesinde Tarabulus ve Baalbek kale'lerini zapt etti.

Fahreddin, bu muvaffakiyetinden sonra, eski hasımlarından bir arap emîrinin hemşiresiyle evlendi. Maksadı, düşmanını bu sûretle kendisine yaklaştırıp öldürmekti. Maksadına ulaşan Fahreddin, intikam korkusu ile, evlendiği prensesi de geri yolladı. Onun bu fenâ hareketine hiddetlenen Mont-Carmel araplarının reisi Emir Tura Bey, Suriye (Şam); Galilé (Safed?); Samarya (Nablus?) ve Filistin (Kudüs?) paşaları ile ittifak etti ve müştereken Pâdişâh'a mürâcaatla, Fahreddini, müslümanlığı tahkir etmek, câmi'leri kiliseye çevirmek, Toskana Dükası ve Malta şövalyeleri ile irtibat peyda etmek, sâhilleri ve gemileri yağmalayan korsanları barındırmak ve iâşe etmek ve nihayet, Mukaddes toprakları ele geçirmeye niyetlenen hıristiyan prensleriyle anlaşmak suçları ile itham ettiler.

Pâdişâh, yapılan şikâyet ve suç delillerini tahkik ettirdikten sonra, Küçük Ahmed Paşa ile Tarabulus, Halep, Gazze paşaları ve Emir Faruk ve Emir Tura Bey'e müşterek hareketle asker toplamak emrini verdi. Böylece, 30,000 kişilik bir ordu meydana geldi. Kaptan Paşa da onlarla birleşmek üzere 40 kalyonla hareket etti ise de, yolda Sakız adasına buğday götüren iki ingiliz gemisi ile uzun uğraşması ve kendisine iltihak edecek olan Sakız, Rodos ve Kıbrıs kalyonlarını beklemesi yüzünden otuz gün Sakız adasında kalmağa mecbûr oldu.

Emir Fahreddin, Küçük Ahmed Paşa'nın diğer paşalarla birleşmesine vakit bırakmadan, oğlu Emir Ali'yi 12,000 kişilik bir kuvvetle kendisine karşı sevk etti. Şiddetli bir çarpışma neticesinde iki taraftan 8000 kişi öldü. Ertesi gün de, Halep Paşası 8000 askerle yetişince, Küçük Ahmed Paşa, Emir Ali'ye derhal taarruz etti. Evvelkinden daha kanlı bir savaşın sonunda, Ahmed Paşa'nın askerlerinden takrîben bin, Ali'ninkinden de yüzelli kişi ancak sağ kalabildi. Ali firara mecbur oldu, askerleri de kendisini terk ettiler. Kaçışı esnâsında atı yaralanmış olup yere düşen Ali, kendisini tanıyan bir asker tarafından uykusu içinde öldürüldü. Asker, Ali'nin başını keserek, diğer paşa ve emîrlerle beraber çadırında oturmakta olan Küçük Ahmed Paşa'ya götürdü, Paşa da Ali'nin başını yıkattıktan ve tahnit ettirdikten sonra İstanbul'a gönderdi.

Kaptan Paşa kalyonları ile Tarabulus'a vardıktan sonra, Emir Fah-

reddin'e karşı müştereken yapılacak hareket tarzı kararlaştırıldı. Oğlunun ölümünden haberdar olmayan, fakat yenildiğini duyan Fahreddin, Sayda'ya çekilmeğe karar verdi; fakat Kaptan Paşa kendisini tâkîp etti. Fahreddin, ona, yiyecek ve içeceklerle dolu beş kayık ve hediyelerle beraber, Pâdişâh'a kemâl-i hulûsla itâat ettiğini bildiren bir mektup gönderdi. Yapılan müzakere neticesinde, Emîr, Sayda ve Barne (Bâme?) kal'elerini Kaptan Paşa'ya teslim etti. Emîr'in askerleri adı geçen kal'eleri boşaltınca, Kaptan Paşa'nın türk askerleri içeri girdiler. Kaptan Paşa kendisi de Sayda limanına girdi ve karaya çıkan askerler Emîrin güzel yazlık evlerini yağma, bahçeleri tahrib ettiler ve etrafa büyük dehşet saçtılar.

Kaptan Paşa'nın kal'elere ve denize hâkim olduğunu gören Küçük Ahmet Paşa kendisi de şehri karadan çevirdi. İmha edileceklerini anlayan Emir'in tebaası, kendi başlarına türklerle müzâkereye giriştiler. Halkının kendisini terk ettiğini gören Fahreddin, zamanla vaziyetin düzeleceği ümidiyle dağlara çekildi; fakat efendilerinin şerefsiz bir hâle geldiğini gören sâdık adamları da Şam Paşası'na teslim oldular ve Emîr böylece temâmiyle yalnız kaldı.

Emir'in oğulları da birer birer tutulup öldürüldüler. Büyük oğlu Ali, esâsen, Safed muhârebesinde öldürülmüştü. İkinci oğlu Hasan, tutulup, o esnâda sefere çıkmış olan Sadrâzam'ın yanına götürüldü. Emir Mansur İstanbul'a gönderildi. Sur'da ikamet eden kardeşi Emir Yûnus (Youmes) tutularak, bir zeytin ağacına bağlanıp kurşuna dizildi, karısı ve kızı ise, dağlara kaçarak Dürzîlere sığındılar.

Emir Fahreddin'in dağılan adamlarından yalnız baş-nâzır olan Ebu-Nâdir şehirde kalarak mukavemete devam ettiyse de, uzun muhâsara esnâsında adamlarının öldüklerini ve şehrin de düşmek üzere olduğunu görünce, halka; türklerle müzâkere etmeyi tavsiye ederek kendisi de şehirden kaçtı, bir hıristiyan gemisine atlıyarak Malta'ya gitti ve oğlu Abu-Kasım'ı Emir Fakreddin'e tevdi ettikten sonra orada öldü.

Şehri teslim alan türkler mûtedil hareket ederek, mühim bir müstahkem mevki olup diğer mevkilerin emniyet altında tutulmasında büyük bir âmil olacağı ve pâdişâh hazinesine büyük meblağlar temin eden yerli ticaretin bu suretle himaye edileceği mülâhazasiyle Sayda'yı aynen muhafaza ettiler.

Kaptan Paşa İstanbul'a dönerek hükûmeti olan bitenden haberdar

ettikten sonra, Emir Fahreddin'in temâmiyle imhâsı için alınan tedbirleri bildirdi. Fakat Emir, dâvâsını kat'î olarak terk etmemiş olup dağlara çekilmiş ve elinde kalan dört kal'e de mücâdeleye devâm ediyordu. Şam Paşası, bunlardan Niha denilen kaleyi üç ay muhâsara etti, şiddetli hücumlar yaptırdı; fakat zapt edemeyip büyük bir zayiat verdikten sonra muhâsarayı kaldırmağa mecbur oldu.

Bu işin sona ermesini isteyen Pâdişah, ertesi sene, Câfer Paşa'nın kumandası altında 46 kalyon sevk etti. Pâdişah, Câfer Paşa'nın vâsıtasiyle, Emîre tam emniyet vaad ederek onu İstanbul'a dâvet ediyordu. Uzun müzâkerelerden sonra, Emir kanî' oldu ve vezirleri kazanmak maksadiyle, kırk katır yükü altın ve gümüş para ve diğer kıymetli eşyâyı hâmilen, iki torunu ile berâber yola çıktı. Sâlimen İstanbul'a vâsıl olan Emir, Pâdişâh tarafından hüsnükabul gördü ve onbeş gün kendisine iyi muâmele yapıldı. Nihayet, dâvâsı görülmek üzere Divân'a götürüldü ve îdâma mahkûm edildi [1]. Emir, ölüme hazırlanmak için birkaç dakika müsâade isteyerek, hıristiyanların âdetine göre Şarka dönmüş vaziyette duâsını yaptı. Emir îdam edildikten sonra soyulduğu vakit, göğsünde bir haç bulundu ki bu, onun hakîkaten hıristiyan olduğunu isbât etti. Nâşı saray meydanında teşhir edildi, başı da kesilerek üzerine "kâfir ve pâdişâha isyân eden Emir Fahreddin'in başı" ibâresi yazılı olduğu hâlde bir mızrağın ucuna geçirildi. Böylelikle, 1633 yılında, 70 yaşında olduğu halde öldürülen Emir Fahreddin'le berâber meşhur Maanoğlu hanedanı ortadan kalkmış oldu. Fahreddin'in, Emir Hasan adındaki büyük torunu bir torbaya konularak denize atıldı. Henüz çok küçük yaşta olan diğer torunu ise saraya alınarak tahsil ve terbiye edildi. Çocuk bilâhire büyük bir servet sâhibi oldu, fakat atalarının topraklarına dönmedi. (*Mémoires*, I, 365-378).

1. Maanoğlu'larından sitayişle bahseden muasır ermeni müellifi Kemahlı Grigor'a nazaran: Maanoğluna muarız olan Şam paşası Ahmed Paşa, Padişah'ı kandırarak Maanoğlu'na karşı harb etmek emrini elde etmiş ve büyük bir ordu ile yürüyerek Maanoğlunu kal'enin içinde öldürmüş, ihtiyar babasını da 1635 senesinin şubat ayının 5'inci günü İstanbul'a getirmiştir. Pâdişah, tebdil-i kıyafet ederek onu görmeğe gitmiş ve uzun bir soruşturmada bulunmuştur. Birkaç gün sonra da, İran seferine çıkıldığı vakit, Ahmed Paşa, Maanoğlu'nun yalanlarına inanmamasına dair Pâdişah'ı kandırmış, o da Bayram Paşa'ya, Maanoğlu'nu bütün ailesiyle beraber imha etmek emrini yollamıştır. (*Vekayinâme*, s. 566-567).

VII

A N K A R A

A. de La Motray'den :

Türkiye'de uğradığım yerlerden en çok Ankara'da nâdir mermerden yapılmış sütûn, kaide, kemer ve bilhassa üç günümü işgal eden grekçe ve lâtince dikkate şâyan kitâbelere rastladım.

Üç kat surla çevrili olup bulunduğu yüksek tepeden bütün şehre hâkim bulunan Ankara kal'esi müteaddid büyük toplarla mücehhez idi. Kal'enin içinde, üzerlerinde arap yazılariyle birkaç ufak top ihtiva eden bir nevi silahhâne ve muhtelif odalarda 1401 muharebesinde Timur'un Bayezid'den iğtinam ettiği rivayet olunan çeşitli türk ve tatar silâhları vardı. Gerek kal'e ve gerek şehir surları, eski eserlerden kalmış sütûn ve sütûn başlıkları, beyaz ve kırmızı geniş mermer parçalarının karışık bir halitasıyle yapılmıştır. Bu taşlar îtinalı ve muntazam bir sûrette kullanılmış olsaydı, surlar muhteşem bir manzara arz ederdi. Müsavî mesâfelerde olan kare şekilli ve kapılı kulelerde ve bilhassa İzmir ve Kayseri kapılarında bâzı tam ve eksik grekçe kitâbeleri hâvi kalıntı parçaları vardır. Şöyle ki, Kayseri Kapısı'nın üzerinde, bozulmuş Mermer Arslanlar'ın yakınında, Καιρε Παροξιτα; altında da, tamamiyle bozulmuş bir kabartma başı takiben, ΜΑΡΚΕΛΛΟC CTPATONEIKH ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ YN... ΜΝΗΜΗC ΚΑΡΗΝ ; iyice muhafaza edilmiş üç Arslanla süslü İzmir Kapısı'nın üzerinde de ΒΑΣΤΩ ΕΥΣΕΒΕΙ ΕΥΤΥ kitâbeleri vardır.

Ankara'da gördüğüm birçok kitabelerden çoğunun esasen neşredilmiş olduğunu duydumsa da, bâzı kelime hatâları ile iktibas edilen aşağıdaki kitâbeleri, buraya aynen derc etmeyi fâideli buluyorum.

I. Hayvanlara yalak olarak kullanılmak üzere yontulmuş bir sütûn kaidesinin üzerinde, Ankaralı bir rum papazının yardımı ile kopya ettiğim şu kitâbe vardır:

ΔΙΙ ΗΛΙΩ ΜΕΓΑΛΩ ΣΑΡΑΠΙΔΙ ΤΟΙΣ ΣΥΜΜΑΧΟΙΣ ΘΕΟΙΣ ΤΟΙΣ ΣΩΤΗΡΑΣΙ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΣΟΤΙΡΙΑΣ ΚΑΙ ΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΙΩΝΙΟΙΣ ΔΑΙΜ .... ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΑΝΤΟΝΕΙΝΟΥ ΚΑΙ Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΚΟΜΜΟΔΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΠΑΝΤΟΣ ΑΥΤΩΝ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΠΕΡ ΒΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΓΚΥΡΑΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ.

Kitâbenin ifâdesine göre: Apollonius oğlu Apollonius, bu âbideyi, İmparator Marcus Aurelius Antonius, Marcus Aurelius Commodus ve âileleri, Senato ve Ancyra Metropolisi halkının sıhhat ve zaferlerini te'min için, Güneş ilâhı Jupiter (Zeus), büyük Serapis, Jupiter'in çocukları olan koruyucu Castor ve Pollux ve ebedî âile ilâhları şerefine dikmiştir.

II. İmparator Münkir Julien şerefine yazılmış ve kısmen bozulmuş lâtince bir kitabe:

DOMİNO TOTIUS ORBIS.
IVLIANO AVGVSTO EX OCEANO BRITANNICO VI...
PER BARBAR... GENTES STRAGE RESISTENT...
V. PATEFACT...

III. ΦΛΑΟΥΙΩ ΣΑΒΕΙΝΩ ΤΩ ΓΕΝΕΙ .... ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔ$\overline{\text{ΙΩ}}$ΗΣ ΘΥΓΑΤΗΡ ΤΗΝ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΝ ΜΝΕΙΑΣ ΚΑΡΙΝ ΟΣΑΝ Δ' ΕΣΚΥΛΕΥ ΤΟ ΜΝΗ ΜΑ ΔΩΣΕΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΦΙΣΚΟΝ Β. Φ.

Stilimnea kızı tarafından, bir Nicomedia yerlisi olan Flavius'un hâtırasına dikilmiş âbidenin bu kitâbesinde, "bu kabri ihlâl eden cezâ olarak ikibin beşyüz penni ödeyecektir" denilmektedir.

Muhafaza edilmiş kadim Ankara eserlerinden en çok dikkate şâyan olanı Augustus Âbidesi ile kısmen câmi'lerde bulunan bâzı sütûnlar ve bunların arasında Kız-minâre denilen sütûndur. Sütûnların en güzeli tahrib edilmiş olup yalnız kare şeklinde bir medhal ve nefis malzeme ile yapılmış duvar parçaları kalmıştır. Bu kalıntının iki tarafında, üç sütûn üzerinde, okunması gayr-i kabil bâzı grekçe ve lâtince kitâbe parçaları görünür.

Nüfusunun çoğu türk olan Ankara rumlarının sayısı, başka şehirlere nisbeten azdır. Başlarında bir baş-piskopos bulunan rumların şehir içinde iki, kal'ede de bir kiliseleri vardır. Şehirde, rumlardan daha geniş mikyasda ticâretle meşgul olan ermenilerin de beş altı kiliseleri vardır. Ermeni kiliselerinin dikkate şâyan bir hususiyeti yoksa da, şehre

iki mil mesâfede bulunup ermeni baş-piskoposunun makamı olan ve bizzat ziyaret ettiğim Meryem-Ana namındaki manastırları, memlekette gördüklerimden en güzeli idi. Manastırda rastladığım fransızca bilen Sinop'lu bir ermeni tâcirin refakatı ile manastır civarını gezerek kalıntıları temâşa ettim ve yukarıda yazılı kitâbelerin bir kısmını orada istinsah ettim. (*Travels through Europe, Asia and Africa,* I. 226-228, 404).

BİBLİOGRAFYA

AKİNİAN, N., *Polonyalı Simeon ve Seyahatnâmesi* (ermenice),Viyana 1936.

ALİŞAN, L., *Hay - Vened* (ermenice), Venedik, 1896.
Sisuan (ermenice), Venedik, 1885.

ARVIEUX, Chevalier d', *Mémoires,* c. IV, Paris, 1735.

ÇAMİÇYAN, M., *Ermeni Tarihi,* (ermenice), Venedik, 1784.

FRESNE-CANAY, Philippe de, *Le Voyage du Levant,* Paris, 1897.

KOVANNESYAN, A., *Kudüs Tarihi,* (ermenice), Kudüs, 1890.

İNCİCİYAN, L., *Coğrafya* (ermenice), c. I ve VI, Venedik, 1804.

KEMAHLI GRİGOR, *Vekayinâme,* (ermenice), Kudüs, 1915.

LA MOTRAY,A. de, *Travels,* c. I, London, 1732.

LUCAS, P., *Voyage,* Paris, 1704.

NIKOLAI, N. de, *Les Navigations,* Anvers, 1577.

ORMANYAN, M., *Azkabadum* (ermenice), İstanbul, 1912.

TAVERNIER, *Les Six voyages en Turquie,* Paris 1682.

THEVENOT, *The Travels,* London, 1686.

VALLÉ, Pietro della, *Voyage,* Paris, 1670.

İNDEKS

I

Şahıs adları :

Abdal, Kudüs'de bir ermeni 143, 146, 157.
Abgar, Tokatlı, erm. matbaacısı (XVI asır) 70.
Ahmed Paşa, Küçük, keza bk. Şam paşası 182, 183, 185.
Akinian, N. müellif, 88, 133, 135, 153.
Alican, uşak, 157.
Ali, Maanoğlu 182, 183.
Ali Paşa 171.
Alişan, L. müellif, 29, 47, 158.
Andre, havari, 61.
Andreas, Kudüs erm. patriği (1551-1583), 134.
Arianos, rafızi patrik, 21.
Aristo 67.
Aron, peygamber Musa'nın kardeşi, 64.
Arvieux, Chevalier d', müellif (XVII asır) 6, 12, 20, 104, 105, 120, 121, 122, 126, 128, 131, 132, 137, 141, 149, 150, 151, 152, 167, 168, 169, 171, 182.
Atanakine, aziz, 94.
Avak, Ankara'da manastır reisi, 162.
Azarya, Sis katolikosu (1584-1601), 16, 86, 90.

Baronder, pisk. Grigor, Kudüs patriği (1613-1645), 124, 125, 131, 132, 136, 137, 138, 140-143, 145.
Barseğ, Diyarbakır'da erm. rahibi, 99, 141.
Bartuğimeos, Tokatlı, Roma'da erm. katolik rahibi, 47.
Basilianos, aziz, 21.
Bayezid, Yıldırım, 186.
Bayram Paşa 185.
Bazil II, imperator, 88.
Bazil, aziz, 56.
Bedik, koca, Halebli, 153, 155, 156.
Bedros, havari, bk. Petrus.
Bedros, Kargurlu, Venedik'te katolik rahibi, 29.
Bedros, uşak, 157.
Belon, müellif (XVI asır), 113.
Berberoğlu, Sivaslı bir türk, 87.
Bizantya 18.
Bizas, Bizantyon'un kurucusu, 18.
Boğos, havari, bk. Paulus.
Boğos, S. Karabet manastırında rahib, 93.
Brigitte de Suède, azize, 59.

Cafer Paşa, kaptan-ı derya, 185.
Clément VIII, papa (1592-1605), 47.
Cuhar, müellifin hemşiresi, 83.

Çamiçyan, M., erm. tarihcisi (XVIII asır) 149.
Çirah, müellifin hemşerisi, 83.

David IV, erm. katolikosu (1590-1629), 49.
David, Sivaslı bir ermeni, 87.

David II, Kudüs erm. patriği (1583-1613), 134.
Davud, peygamber, 23.
Dayı Sefer 103.
Deli Voyvoda 181.
Diokletianus, imparator (284-305), 63.
Diyonesius, aziz, 59.

Ebu-Nâdir, Maanoğlu veziri, 184.
Eğia, Tokat'ta erm. rahibi, 87.
Emirgün Han 49.
Eremya Çelebi, müellif (XVII asır), 4.
Esad Efendi, Kudüs müftüsü, 137, 138.
Eş'iya, peygamber, 35.
Ezekiel, peygamber, bk. Hizkıl.

Fahreddin, emir, bk. Maanoğlu.
Faruk, emir, 183.
Fatih, bk. Mehmed IV, 173.
Ferhad Olduran, Urfalı, Venedik'te bir erm kadını, 43.
Filip, Makedonya kıralı, 24.
Fresn-Canay, Philippe, müellif (XVI asır) 20, 24, 171.

Georg, aziz, 32.
Greguar, Teoloğos 5, 6, 161.
Grigor, Akrakonlu, aziz, 62.
Grigor, Kayserili, İst. erm. patriği (1601-1610, 1612-1621), 4.
Grigor, Kemahlı, müellif (XVII asır) 81, 143, 154, 185.
Grigor Lusavoriç, erm. Kilisesinin kurucusu (IV asır), 5, 21, 48, 55, 94, 95, 159, 160.
Grigor II, erm. katolikosu (1066-1105), 114.
Grigorios, Mısır ermenileri piskoposu (XII asır), 114.
Ğugas, Kudüs'de erm. piskoposu, 124, 125, 144, 156.

Hacı Bektaş 54.
Haçadur, Halep'de erm. piskoposu 154.
Haçik, Avramoğlu, hazine götürücüsü, 2.
Hagop, Furnuzlu, Manisa'da erm. piskoposu, 18.
Hagop, Zeytunlu piskopos, 20.
Hagop, Meğabard, erm. matbaacısı (XVI asır), 70.
Hagop, Erivanlı piskopos, 87.
Hagop, Amidli, Roma'da tercüman, 47.
Halil İbrahim, enbiya, bk. İbrahim, 116, 128.
Halil Paşa, kaptan-ı derya, 103.
Ham, Nuh'un oğlu, 117.
Hamid I, sultan 2.
Hasan, Maanoğlu, 184, 185.
Helen, imparatoriçe, 10, 58, 60, 61, 83, 156.
Heraklius, imparator (610-641), 149.
Herod, Filistin kıralı, 113, 147.
Hizkıl, peygamber Ezekiel, 32, 57.
Hovannes, Seçova'da erm. piskoposu 1.
Hovannes, hazine götürücüsü, 2.
Hovannes, Yaycı, Venedik'te erm. katolik rahibi, 29.
Hovannes, Sis katolikosu (1602-1621), 129, 140, 145, 146, 154.
Hovannes, Urfalı, Haleb'de erm. rahibi, 154.
Hovannesyan, piskop. A.D., müellif, 123.
Husrev Paşa, sadrazam, 153.
Hüdaverdi, Kudüs'de erm. tercümanı, 125.

İbrahim, enbiyâ, bk. Halil İbrahim, 147, 149.
İbrahimşah, koca, Kahire'de kuyumcubaşı, 108, 112, 118, 120.
İgnatios, aziz, 63.
İlya, peygamber, 155.
İnciciyan, L., müellif (XVIII asır) 1, 2, 3, 12, 20, 21, 24, 87, 88, 89, 92, 95, 98, 99, 157, 158, 159, 160, 161, 172, 176, 180.
İoannes Hırisostomos, 6, 8, 10, 87, 176.
İoannes, İncilci, 16, 32, 56.
İoannes, havari, 19, 41, 148.
İoannes, Vaftizci, 56, 146.
İsa 7, 10, 14, 30, 57, 61, 67, 75, 78, 113, 127, 130, 132, 133, 144, 147, 148, 152, 179.
İshak, enbiyâ, 147, 149.

İskender, Büyük, 24, 104, 112.
İstefan, Boğdan beyi, 2.
İustinianus, imparator (527-565), 77, 177.

Jinacek, müellif, 171.
Jule II, papa (1503-1513), 51.
Julianus, imparator (361-363), 63, 160, 169.
Justiniane, azize, 59.

Kandil, Halepli ermeni koca, 154.
Karagöz ailesi, 153.
Kara Yazıcı, celâli, 88.
Kasım, Ermenistan'da arap emiri (VIII asır), 149.
Kâtib Çelebi, müellif, 89.
Kayafa, kâhin-i azam, 137.
Keronentz, hazine götürücüsü, 2.
Khazar, Ercişli, Venedik'te erm. katolik rahibi, 29.
Kiragos, Tireli zengin bir ermeni, 84.
Kiragos, Trabzonlu, Kudüs'de papaz, 135.
Kiriskantos, müfteri papaz, 62.
Kirkor, Merzifun'da erm. papazı, 86.
Kirkor, Kayseri'de rahib, 159.
Konstantin, Büyük, imparator (324-337), 5, 6, 10, 31, 56, 57, 58, 60, 63, 83, 131, 179.
Kostantin, Boğdan beyi, 2.
Kostas, imparator, 10.
Köprülü Mehmed Paşa, sadrazam, 85.

Lazar, İsa'nın dirilttiği adam, 130, 132.
Levontius, Kayseri patriği (IV asır), 159, 160.
Lucas, Paul, müellif (XVII asır), 17.
Luka, İncilci, 32.

Maanoğlu, emir Fahreddin 152, 153, 182-185.
Magistros, Grigor, erm. prensi ve müellif (XI asır), 114.
Mağakya, Mısır'da erm. rahibi, 113.
Mağakya, Tokat ve Diyarbakır'da erm. rahibi, 87, 101, 106.
Maksimianus, imparator (286-305), 63.
Malaz, Deli, Kayseri'de piskopos, 161.
Mansur, Maanoğlu, 184.
Mardiros, Venedik'te katolik erm. rahibi, 29.
Mardiros, Muş'da S. Karabet manastırı reisi, 96.
Markarius, Kayseri'de aziz, 159, 160.
Markus, İncilci, 30, 32, 41, 57, 180.
Mateo, İncilci, 32.
Mateos, Urfalı, müellif (XII asır), 114.
Mathias, Alman imparatoru (1612-1619), 67.
Maurice, imparator (582-602), 45.
Mehmed IV, sultan, 15, 165.
Mehmed Paşa 24.
Mehmed Paşa, Sivas valisi, 88.
Melkiset, Sivas'da erm. rahibi, 88.
Melkiset, gayrı meşru katolikos, 49, 81.
Melkon, hükemadan, 33.
Meyrem-Ana 41, 113.
Meyrem, Mecdelli, 147.
Mesrop, Seçov'da erm. rahibi, 1.
Mesrop, ermeni harflerinin kâşifi (V asır), 55, 92.
Mıgırdiç, Hizanlı, Seçov'da erm. rahibi, 1, 22.
Mıgırdiç, Harputlu, erm. rahibi, 16, 90.
Mıgırdiç, Culfalı papaz, 143.
Mihail, Süryani patrik, müellif (XIII asır), 83.
Molla Hünkâr, 54.
Motray, A. de La, müellif (XVIII asır) 16, 17, 22, 121, 172, 186
Movses, Culfalı, İstanbul'da erm. rahibi, 4.
Muhammed, Peygamber 14, 26, 111, 115, 133.
Murad I, Sultan, 173.
Murad III, Sultan 173.
Murad IV, Sultan 22, 161, 173, 176.
Murad Bey 20.
Murad, Markaroğlu, Harputlu zengin bir ermeni, 90.
Murad Paşa, Kuyucu, 97.
Musa, Peygamber 7, 64, 92.
Mustafa Paşa, kaymakam, 166.
Müstansır-Billâh, Mısır hükümdarı (XI asır) 114.

Nasreddin Hoca 162.
Nasuh Paşa 163.
Nero, imparator (54-68), 17, 61, 63.
Nerses, erm. katolikosu (353-373) 22, 159.
Nesimi, evliya 155.
Nestor, rafızi patrik, 21.
Nikolai, N. de, müellif (XVI asır) 20.
Nikolayos, aziz 19.

Orhan Bey 17, 20.
Ormanyan, M., patrik ve müellif 101.

Ömer, Halife (717-720) 149.

Paul V, papa (1605-1621) 48, 51, 57, 182.
Paulus, havari 6, 23, 31, 49, 58, 59, 60, 63, 149, 162.
Petrus, havari 6, 23, 41, 49, 58, 59, 61, 63, 64, 75, 95, 148.
Pilatus, Filistin Roma valisi 63.
Porfir 67.
Prokhoron, aziz, 16, 19.
Purkez, kardinal 48, 60.

Raşel, enbiyâ Yakub'un karısı 131, 147.
Rüstem Paşa 21, 171.

Sahak, erm. katolikosu (387-436) 55.
Salahaddin Eyyubî 123.
Samuil, Peygamber 122.
Sanos, koca, Halepli 153, 154.
Sapinos, müfteri papaz 62.
Sargis, Kudüs'de piskopos 135.
Selim I, Yavuz Sultan 124, 173.
Selim III, Sultan 173.
Senekerim, erm. Ardzruni kıralı (1003-1021) 88.
Serapion, erm. katolikosu (?) 98.
Simon, sihirbaz 6.
Sisianus, müellif 88
Sixte-Quint, papa (1585-1590) 56.
Stefanos, Zeytunlu piskopos 157.
Süleyman I, Kanunî 3, 173.
Süleyman Paşa 20.
Süleyman Ağa, Mısır haznedarı 118.

Şahroz, Kudüs'de bir ermeni 142.
Şam paşası, bk. Ahmed Paşa 182, 185.

Tavernier, müellif (XVII asır) 22, 85, 86, 154, 155, 156, 163, 170, 174, 179, 180.
Thevenot, müellif (XVII asır) 147.
Thököly, Macar prensi 22.
Tırdat III, erm. kıralı (287-330) 123, 131.
Tiberius, imparator (14-37) 77.
Tigran, erm. kıralı (M.Ö. I asır) 98.
Timur Leng 100, 186.
Toma Ardzruni, müellif (X asır) 83.
Toma, Medzoflu, müellif (XIV asır) 100.
Tumacan, Amidli koca 135.
Tura Bey, emir 183.

Uğida, Kudüs'de bir erm. kadın 143.
Urbain VIII, papa (1623-1644) 51.

Vahan, Goğtınlı, erm. şehidi 149.
Valens, imparator (364-378) 22.
Vallé, Pietro della, müellif (XVII asır) 104, 106, 112, 113, 115, 116, 119, 120, 121, 126, 140, 146, 147, 148, 149, 151, 153.
Vardan, Polonyalı, müstensih 153.
Vardan, Kayseri'de rahib 160.
Vardan, erm. müverrihi (XIII asır) 92.
Vardapet, bk. Zakarya 48, 49, 65, 82.
Vespasianos, imparator (69-79) 77.
Vırtanes, erm. katolikosu (333-341) 21.

Yakub, enbiyâ 147, 149.
Yakub, havari 148.
Yengi, Amidli koca 135, 136.
Yuda, havari 67, 76.
Yunus, Maanoğlu 184.
Yusuf, enbiyâ Yakub'un oğlu 112, 113, 148.
Yusuf, Meryem-Ana'nın kocası 113.

Zakarya, Vanlı, erm. rahibi 23, 41, 47, 48, 49, 65, 81, 82.
Zamotza şehri, Lehistan'da 83.
Zani, Markus, Venedikli asilzade 29.
Zarphanelyan K., müellif 29, 47.
Zekerya, peygamber, bk. Hızkıl 57.
Zepetya, havari İoannes'in babası 148.

II

Yer, Cami, Kilise, Tarihî binalar adları, Millet ve unvanlar.

Abduher köyü, Harput'ta 90.
Abrud köyü, Suriye'de 151.
Absuri köyü, Malatya'da 89.
Abusi köyü, Harput'ta 90.
Acıpınar köyü, Sivas'da 88.
Adapazarı 22.
Adrianopolis, bk. Edirne 171.
Afyonkarahisar 162, 163.
Ağaç-denizi (Bolu ormanları) 85.
Ağaç koyunlu köyü, Maraş'da 157.
Ağaçpazarı, Edirne'de 173.
Ağalar 15.
Ağar köyü, Maraş'da 157.
Ahır-köy, Harput'da 90.
Ak-ağa 165.
Akdeniz 2, 11, 83.
Akrakon 62.
Akşehir 161.
Aktarma (katolik ermenileri) 29, 43, 131.
Alay köşkü, Edirne'de 173.
Alı-dağı, Kayseri'de 159, 160.
Alıncak köyü, Harput'ta 90.
Alıpaşa pazarı, Edirne'de 10, 98, 149, 173.
Alişyam kötü, Harput'ta 90.
Alman imparatoru 39, 66.
Almanya 40.
Altın-saray, Diyarbakır'da 181.
Amasya 86, 177.
Amid; keza bk. Diyarbekir 68, 91, 96, 97, 98, 100, 119, 126.
Amidliler 154.
Anadolu 20, 82, 91.
Ankara 23, 27, 44, 85, 99, 102, 119, 161, 162, 177, 186 - 188.
Ankara kal'esi 186.
Ankona 41.
Ankuna (Ankona banisi) 41.
Arabistan 54, 104, 138.
Araplar 79, 93, 105, 107, 121, 133, 147, 150, 152, 155.
Ararat dağı 49.
Arevortîk, keza bk. Şemsîler 100, 101.
Arianoscular 21.
Armıcan köyü, Palu'da 92.
Arpavud köyü, Harput'da 90.
Arslanhane, İstanbul'da 7.
Arşakuni (ermeni sülalesi) 55.
Artıhan köyü, Palu'da 92.
Artuk ovası 87, 89.
Aşağı-kal'e, Sivas'da 88.
Aşağı-kal'e, Diyarbakır'da 181.
Aşhane, İstanbul'da 12.
Atina 67.
Atmeydanı, İstanbul'da 7, 50.
Atpazarı kapısı, Kayseri'de 158.
Atpazarı, Kahire'de 111.
Avios köyü, Harput'ta 90.
Avrad-pazarı, İstanbul'da 10, 63.
Avrupa 20, 120, 152.
Avrupalılar 169.
Avşar köyü, Maraş'da 157.
Aya-payas, Suriye'de 153.
Ayasofya, bk. CAMİLER
Aydın 177.
Aydos 3.
Ayintucar, Suriye'de kal'e 147.
Ayn' et-tuccar, bk. Ayintucar.

Baalbek 183.
Baba-cafer, İstanbul hapishanesi 70.
Bagratuniler (ermeni sülalesi) 55
Bağdad 98, 154, 175, 176.
Balat 4, 11, 84.
Balıca köyü, Harput'ta 90.
Balıkesir 18.
Balios 12, 104, 154, 155.
Balkanlar 3.
Bandırma 18.
Battal-Gazi, Kayseri'de 161.
Bedesten, İstanbul'da 8, 9.
Bedesten, Bursa'da 17.
Bedesten, Kahire'de 109.
Bedesten, Şam'da 149.
Bedesten, Edirne'de 171, 172.
Beleren köyü, Maras'da 157.
Belgesi köyü, Kayseri'de 158, 160, 161.
Belgrad 39.
Bendos köyü, Ankara'da 162.
Berlad 2.
Betanya, Filistin'de 130.
Betlem, bk. Beytüllahım 59.
Betpake, Filistin'de 130.
Betsaida, bk. Said 152.
Beypazarı 119, 162, 163.
Beypınar köyü, Sivas'da 88.
Beyrut 150.
Beytüllahim, Filistin'de 131, 135, 144.
Beytüllahim kapısı, Kudüs'de 129.
Beytülmalcı 84.
Bingöl, Sivas'da 88.
Bitinya 16.
Bitlis 95, 180.
Bitpazarı, Edirne'de 173.
Bizimşen köyü, Harput'ta 90.
Boğaz (Çanakkale) 20.
Boğaz-Hisar, Çanakkale'de 20, 80.
Boğazkesen köyü, Sivas'da 88.
Boğdan 1, 2, 4.
Bolu 85.
Bonsignore (katolik yüksek ruhaniler) 52, 65, 66, 71.
Borborit (eski bir tarikat) 101.
Bosna 26, 39.
Bosnalılar 26.
Bosna-saray 25, 26.
Botolya 3.
Boyacı kapısı, Kayseri'de 158.
Bulak, Mısır'da 106, 108.
Bulduk, Mısır'da 108.
Bulgaristan 39.
Bulgarlar 3, 24, 171.
Bunsuz köyü, Maraş'da 157.
Bursa 10, 16, 17, 62, 85, 149, 159.

CAMİLER
Alipaşa c. Tokat'ta 177.
Ayasofya 5, 6, 7, 14, 42, 63, 64, 83, 126.
Darülhadis c. Bursa'da 173.
Eski c. Edirne'de 172, 173.
Kefeli c. İstanbul'da 11, 102.
Meydan c. Tokat'ta 177.
Selimiye c. Edirne'de 165, 171, 172, 173.
Sultan Hasan c. Kahire'de 113.
Süleyman Mabedi, Kudüs'de 122, 125.
Ulu cami, Maras'da 157.
Ulu cami, Tokat'ta 177.
Yeni cami, Edirne'de 172,
Yeşil cami, Şam'da 149.
Yeşil Mescid, Kahire'de 111, 115.

Casa degli Armeni, bk. Ermeni evi 29.
Cebehane, St. İren kilisesi 8.
Cebehane, Roma'da 49.
Cebrail, melek 33, 77.
Celâliler 4, 17, 45, 87, 88, 93, 106, 134, 158, 159, 162, 163.
Celceta, Kudüs'de 126, 127, 132, 144.
Cenkciler 103, 115.
Cenova 40.
Cenovalılar 40, 161.
Cephane kapısı, Edirne'de 173.
Cetsemane, Kudüs'de 127.
Ceyhan 158.
Cırlavuh köyü, Kayseri'de 161.
Cihrin köyü, Sivas'da 88.
Cincin köyü, Sivas'da 88.
Cindi kasabası 147.
Cincin, bk. Cindi.
Cip köyü, Harput'ta 90.
Cizvitler 38, 56, 154, 169.
Culfa 27, 143.
Culfalılar 154.

Çan-kulesi, Venedik'te 31.
Çapağçur 92.
Çarner, Kudüs'de mezarlık 144.
Çatladı kapı 11.
Çavuşbaşı 15, 80.
Çavuşlar 8, 15, 165.
Çayırağzı, Sivas'da 88.
Çalebiler köyü, Sivas'da 88.
Çengi, Rumeli'de 3.
Çerkesler 112.
Çeşmeli köyü, Suriye'de 145.
Çeşmigir 161.
Çet köyü, Palu'da 92.
Çifte han, Diyarbakır'da 98.
Çinik-İznik, bk. İznik 21.
Çok-göz köprüsü, Kayseri'de 161.
Çokran köyü, Maraş'da 157.
Çorbacılar 15, 80, 165, 166.
Çorkeğ köyü, Harput'ta 90.
Çoteli köyü, Harput'ta 90.

Dadahic köyü, Harput'ta 90.
Dağ-kapısı, Diyarbakır'da 180.
Daldik köyü, Harput'ta 90.
Damas kapısı, Kudüs'de 129.
Damaskus, bk. Şam.
Darbhane, Venedik'te 32, 37.
Darsah köyü, Kayseri'de 161.
Decer köyü, Sivas'da 88.
Defterdar 166.
Deli-orman 3.
Derevenk köyü, Kayseri'de 158, 161.
Derpincuk köyü, Sivas'da 88.
Dervişler 179.
Dessarakondi eklisie, bk. Kırkkilise 3
Deve-geçidi 98.
Develi, Kayseri'de 159.
Devotza köyü, Sivas'da 88.
Deyr-i Mesih, Malatya'da 89.
Didaç köyü, Sivas'da 88.
Dicle 179, 180.
Divanhane, bk. Kubbealtı 8.
Diyarbekir, keza bk. Amid 175, 176, 177, 179-181.
Dokuz-pınar, Müş'da 94.
Döngele köyü, Maraş'da 157.
Düka, Venedik Docu 32, 38, 39, 41, 82.
Düka sarayı, Venedik'te 31.
Dürziler 184.

Eçmiadzin, Ermeni kilisesi Merkezi 49, 99.
Edincik 18.
Edirne 10, 14, 15, 23, 24, 25, 27, 149, 160, 165, 171 - 173.
Edirne kapısı 11, 102.
Edremid köyü, Harput'ta 90.
Efesos 16.
Eğrikapu köyü, Sivas'da 88.
Ege 16.
Ekanîm-i Selâse 6, 14.
Elçi 12.
Emir sultan 54.
Emissa, bk. Humus.
Enderlik köyü, Kayseri'de 161.
Engel köyü, Sivas'da 88.
Erciyas dağı 17, 159.
Erciyas kapısı, Kayseri'de 158.
Ergani 97, 98, 99.
Eriko şehri, Filistin'de 130.
Erivan 101.
Erkapısı köyü, Ankara'da 162.
Erkilet köyü, Kayseri'de 161.
Ermeni evi, bk. Casa degli Armeni 29.
Ermeni kilisesi, Roma'da, 47, 48.
Ermeniler 1-4, 9, 11, 12, 16-22, 24, 29, 36, 41, 43, 44, 55, 68-70, 84-90, 92, 93, 97, 98, 101, 106, 108, 114, 120, 121, 123, 126, 128, 131, 132, 138, 140, 150, 153, 154, 157-163, 169, 170, 174, 176, 177, 179, 187.
Ermeni manastırı, Venedik'te, bk. KİLİSELER, Surp Georg.
Ermeni matbaası, Roma ve Venedik'te 70.
Ermeni Şpitali 43, 47, 48.
Ertımnik köyü, Harput'ta 90.
Erzincan 22.
Erzurum 85, 100, 153, 175, 177.
Erzurum kapısı, Diyarbakır'da 180.
Esir-pazarı, İstanbul'da 9.
Evraka köyü, Kayseri'de 158, 161.

Fellahlar 105, 107, 110, 117.

Fırat 89, 92, 101.
Filibe 24, 26.
Floransa 80, 182.
Floransa Dükü 80, 182.
Fransa 12, 39, 42.
Fransızlar 155, 169, 170, 175.
Frenk deresi, Kayseri'de 160.
Frenkler 11, 19, 26, 36, 39, 43, 48, 52, 79, 103, 104, 126, 128, 131, 132, 133, 146, 150, 154.
Frenk memleketi 33, 40, 42, 78, 79.
Furnuz 157, 158.

Gafar, keza bk. Kafar 93, 118.
Galata 4, 11, 12, 36.
Gamenitz (Kamaniçe) 49.
Garmiri köyü, Harput'ta 90.
Gatnağpür, Tokat'ta 177.
Gatya 120, 121.
Gazze 120, 183.
Gelibolu 20, 102, 103.
Gelincik, Bursa'da 10, 98.
Generaller, Papa mümessilleri 54.
Gerede 85.
Germe kapısı, Edirne'de 173.
Germir köyü, Kayseri'de 161.
Gesi köyü, Kayseri'de 161.
Girid 83.
Gomeç köyü, Kayseri'de 161.
Gork köyü, Merzifon'da 86.
Govdun köyü, Sivas'da 88.
Gökçekale köyü, Harput'ta 90.
Göksu köyü, Tokat'ta 177.
Gölcük 97.
Göl-şatosu 97.
Grekler 3.
Gümüş köy 85, 86.
Güne köyü, Harput'ta 90.
Güng köyü, Harput'ta 90.
Gürcü hanı, Sivas-Malatya'da 89.
Görcüler 112, 126, 128, 141.
Güzel-Hisar 19, 84.

Habeşler 33, 126, 138.
Hacari köyü, Harput'ta 90.
Hacı-Mirza köyü, Sivas'da 88.
Haçlılar 120.
Haç yortusu 93.
Hahamlar 78.
Hakan 111.
Haleb 66, 99, 100, 109, 111, 126, 135, 137, 138, 143, 146, 151, 153 - 156, 183.
Halife 15, 84.
Halil hanı, Kahire'de 108, 109.
Halilpaşa hanı, Edirne'de 173.
Haluba, bk. Filibe 24.
Hama 151, 152, 153.
Hambaşayh köyü, Palu'da 92.
Harac 134.
Haramîler 25, 91.
Harasas köyü, Harput'ta 90.
Harkin köyü, Sivas'da 88.
Harput 89 - 90, 91, 92, 97.
Harput ovası 160.
Hartlar köyü, Maraş'da 157.
Hasanpaşa hanı, Diyarbakır'da 98.
Hasova 87.
Havhav köyü, Palu'da 92.
Havtaser köyü, Harput'ta 90.
Hazinedar 15.
Hèbre, bk. Meriç 24.
Hekimhane, bk. Şpital 36.
Hermon dağı, Filistin'de 146.
Hıristiyanlar 12, 75, 91, 133, 149, 156, 177, 179.
Hilas köyü, Mısır'da 119.
Hindistan 54, 154, 175, 178.
Hindliler 155.
Hogi köy, Harput'ta 90.
Hollandalılar 155, 169, 170.
Horasani köyü, Kayseri'de 161.
Hoş köy, Harput'ta 90.
Hoşkadem köyü, Sivas'da 88.
Hoşmat köyü, Palu'da 92.
Hoşme köyü, Harput'ta 90.
Hovdu köyü, Maraş'da 157.
Hozekdek köyü, Harput'ta 90.
Humus 151, 155.
Huylu köy, Harput'ta 90.
Hükümdar 78.
Hünkâr 1, 14, 26, 39, 115, 118, 138, 139, 152, 163.
Hüsnik köyü, Harput'ta 90.
İçme köyü, Harput'ta 90.

İç-oğlanlar 167.
İğneciler kapısı, Edirne'de 173.
İmrahor 166.
İnebahti muharebesi 126, 132.
İngilizler 155, 168, 169, 170.
İngiltere 12.
İran 54, 100, 133, 170, 175, 178, 180.
İranlılar 3, 111, 155, 175, 181.
İsfahan 143, 154.
İskenderiye 103, 104, 107.
İskopi köyü, Kayseri'de 161.
İspanya 29, 39, 42, 56, 79, 121.
İspanya kıralı 40, 66, 70, 78.
İspanyollar 79.
İstanbul 1, 3, 4 - 15, 16, 18 - 23, 27, 35, 38, 39, 47, 63, 66, 67, 78 - 81, 83 - 85, 91, 97, 98, 99, 101, 102, 106, 109, 110, 119, 124, 126, 141, 149, 155, 159, 164, 171, 172, 175, 177, 183, 184, 185.
İstanbul Efendisi 12.
İstanbul kapısı, Edirne'de 173.
İstanbul Konsili 10.
İşhanı köyü, Sivas'da 88.
İtalyanlar 155, 169.
İzmir 19, 20, 84, 168 - 170, 175, 177, 186.
İzmir kapısı, Ankara'da 186.
İzmit 22, 162, 164.
İznik 21, 22.

Kabak tepesi, Zeytun'da 157, 158.
Kadırga limanı 11.
Kafar, bk. Gafar 118, 121, 130, 138, 146, 147.
Kafarnahum, bk. Sıfat 152.
Kafes kapısı, Edirne'de 173.
Kahire 104, 105, 106 - 117, 118.
Kahlu köy, Harput'ta 90.
Kâhya Bey 125, 165.
Kalas 2.
Kaldın köyü, Sivas'da 88.
Kanglı kapısı, Kayseri'de 158.
Kapıcı 166.
Kaplıcalar, Bursa'da 17, 26.
Kapuçam köyü, Maraş'da 157.
Kapusinler 53,154, 169, 179.
Karaborg köyü, Palu'da 92.
Karadağ köyü, Maraş'da 157.
Karadeniz 2, 83.
Karadere köyü, Maraş'da 157.
Karafenk köyü, Maraş'da 157.
Karahu köyü, Kayseri'de 161.
Karalar, Suriye'de 151.
Karaman 14.
Karamursel 21.
Karapınar köyü, Maraş'da 157.
Karasu, Rumeli'de 2.
Karaşar köyü, Sivas'da 88.
Kardinaller 65, 66, 71, 75.
Karmelitler 154.
Karnaval yortusu 74.
Kartalcılar 166.
Kasımköy, Palu'da 92.
Kastel Pizaro, Kudüs'te 129
Kaş-dağı, Tokat'ta 177.
Katolikler 154.
Kavaflar çarşısı, Edirne'de 173.
Kayseri 37, 62, 111, 158 - 161, 177, 186.
Kayseri emirleri 54.
Kayseri kapısı, Sivas'da 87.
Kayseri kapısı, Ankara'da 186.
Kazancılar kapısı, Edirne'de 173.
Kazasker 15, 167.
Keçeciler kapısı, Edirne'de 173.
Keenfik köyü, Harput'ta 90.
Keğuank köyü, Harput'ta 90.
Kemah 21.
Kenedariç köyü, Harput'ta 90.
Kerkek köyü, Harput'ta 90.
Kesik köyü, Harput'ta 90.
Keşiş-dağı 16, 17, 159.
Khuzova köyü, Harput'ta 90.
Kıbrıs 39, 103, 183.
Kıdırlık ırmağı 177.
Kılhudeğ köyü, Sivas'da 88.
Kına hanı, Kahire'de 109.
Kıptiler 104, 106, 107, 114, 126,128,132,155.
Kırım 11.
Kırkkilise 3.
Kırkşehid, Sivas'da 88.
Kısmet mersimi, Venedik'te 82.
Kızık köyü, Kayseri'de 161.
Kızılbaşlar 22, 94.
Kızıl-deniz 114.
Kızıl elma 39, 57.

Kızılırmak 25, 47, 86, 87, 161, 162.
Kızlamazoğlu hanı Kayseri'de 159.
Kızlarağası 15.
Kız-minare, Ankara'da 187.
Kiçi kapısı, Kayseri'de 158.
Kilikya 29.
Kilikya kıralları 123.
Kilis 26.

KİLİSELER, MANASTIRLAR
Abdülmesih, Harput'ta 90
Ağper, Sasun'da 96
Aleksianos,Roma'da 62.
Anardzat, Tokat'ta 87.
Andon, Tokat'ta 87.
Annonciation, Roma'da 60.
Antonius, Kahire'de 114.
Arakyal, Sasun'da 96.
Arakyal, Kudüs'de 123, 136, 144.
Arçu kerezman, Muş'da 95.
Armaş manastırı 22.
Asduadzadzin, Kumkapı'da 4.
Asduadzadzin, Merzifon'da 86.
Asduadzadzin, Sivas'da 87, 88.
Asduadzadzin, Palu'da 92.
Asduadzadzin, Halep'de 153, 154.
Asduadzadzin, Kayseri'de 158, 161.
Asduadzadzin, Tokat'ta 177.

Barbe, Kahire'de 112.
Barsam, Tokat'ta 177.
Bartelemios, Roma'da 64.
Bazil, Kayseri'de 159.
Boğaz evliası, bk. Vılas 87.
Boğos-Bedros, Kayseri'de 161.

Ciovanni in Laterano, Roma'da 56, 57.
Confession, Roma'da 50.
Croce, Roma'da 60.
Çanlı kilise, bk. S. Karabet manastırı, Müş 95.
Çiçilya, Roma'da 63.
Çorehankist, Muş'da 95.

Danyal, Muş'da 160, 161.
Dominik, Galata'da 12.

Garmir, Harput'ta 90.
Georg, Filibe'de 24.
Georg, Samatya'da 4, 10, 84.
Georg (Giorgio), Venedik'te 36.
Georg, Merzifon'da 86.
Georg, Harput'ta 90.
Georg, Palu'da 92.
Georg, Kahire'de 112.
Georg, rum, Haleb'de 154.
Georg, Maraş'da 157.
Georg, Tokat'ta 177.
Giuseppe, Roma'da 61.
Grigor Lusavoriç, Malatya'da 89.
Grigor, Kayseri'de 161.

Haç, Venedik'de 29, 36.
Haç, Kayseri'de 161.
Haçavank, Kudüs'de 128.
Hagop, Harput'ta 89
Hagop, Erm. manastırı, Kudüs 123, 124, 129, 131, 132, 136, 141, 142.
Halaskâr, bk. Pırgiç, Kudüs'de 127, 136, 137, 143, 144.
Havarriyun, Muş'da 94.
Havarriyun, bk. Arakyal, Kudüs.
Hıreşdagabet, Balat'ta 84.
Hıreşdagabet, Sivas'da 88.
Hıreşdagabet, Kudüs'de 136, 143, 144.

İoannes, İncilci, Maraş'da 158.
İlya, Marunî, Halep'te 154.
lya, cizvit, Kayseri'de 161.
İren, İstanbul, bk. Cebehane 8.

Jacques, Ankona'da 43.
Jean, Gazze'de 120.

Kabos, Erzincan'da 22.
Kamame, Kudüs'de 59, 61, 64, 122, 124 - 129, 131 - 133, 135, 138, 139, 141, 144.
Karabet Manastırı, Muş'da 85, 93, 94, 160.
Karabet, Sivas'da 88.
Karsunk (Kırk-şehid), Halep'te 153, 154.
Karsunk, Maraş'da 157.

Karsunk, Tokat'ta 177.
Katerin, İskenderiye'de 104.
Kiragos, Palu'da 92.
Kiragos, Diyarbakır'da 98, 99.
Kula-vank, Harput'ta 90.

Lorenzo, Roma'da 60.
Lusavoriç, Galata'da 12.

Madnavank, Muş'da 95.
Madonna de Loret, Ankona'da 41, 42.
Makar, Kahire'de 114.
Maria Ejipçiska, Roma'da 63.
Maria Maggiore, Roma'da 57.
Mark, İskenderiye'de 104.
Markarios, Kayseri'de 159.
Marko, Venedik'de 29, 30, 35, 40, 59.
Mekhitarist, Venedik'de 29.
Melek-i Kebir, Kudüs'de 127.
Mermer kilise, Tokat'ta 177.
Meryem-Ana, Süryani, Şam'da 151, 154.
Meryem-Ana, Süryanî, Diyarbakır'da 120.
Meryem-Ana, erm. manastırı, Ankara'da 188.
Milad, Roma'da 57.
Milad, Kudüs'de 59, 131.
Minas, Sivas'da 87.
Minas, Kahire'de 114.
Minas, Tokat'ta 177.

Nikoğayos, Langa'da 4, 102.
Nikoğayos, bk. Kefeli camii 11, 102.
Nişan, Sivas'da 88.
Nişan, Gölcük'de 97.
Nişan, Ankara'da 102.

Panaia, Kayseri'de 160.
Panaia, Ankara'da 162.
Paolo le Mura, Roma'da 58.
Paolo tre fontane, Roma'da 59.
Petro, Roma'da 35, 47, 49, 50, 58, 65, 67, 71, 75, 77, 132.
Pırgiç, Kudüs'de, bk. Halaskâr.
Pietro in Vincoli, Roma'da 62.

Quo Vadis, Roma'da 61.

Rûhülkuds, Roma'da 51.

Sahak, Palu'da 92.
Sarkis, Langa'da 4, 102.
Sarkis, Sivas'da 87.
Sarkis, Malatya'da 89.
Sarkis, Diyarbakır'da 98.
Sarkis, Kahire'de 113.
Sarkis, Kudüs'de 136.
Sarkis, Maraş'da 157.
Sarkis, Kayseri'de 158.
Sava, İskenderiye'de 104.
Stepanos, Malatya'da 89.
Stepanos, Maraş'da 157.
Stepanos, Tokat'ta 177.

Toros, Kudüs'de 123, 136.
Toros, Edirne'de 173.
Trinita, Roma'da 53, 78.

Uruc-ı İsa, Kudüs'de 137.
Vılas, Sivas'da 87.

Yahya, Remle'de 120.
Yakub, Roma'da 77.
Yanar-taş, Kayseri'de 161.
Yoannis Prodromos, Kayseri'de 161.
Yohanna, Filistin'de 130.
Yorgi, Sivas'da 87.
Yuce Meryem-Ana, Ergani'de 97.

Zakarya, bk. Yeşil cami, Şam'da.

Koloseum, Roma'da 63.
Komana 87.
Komk köyü, Harput'ta 90.
Komnenoslar 171.
Konsolos, bk. Bailos 104, 169.
Konstantinopolis, bk. İstanbul 6, 18.
Konstantin sarayı, İstanbul'da 11.
Konya 162, 163.
Koramaz köyü, Kayseri'de 161.
Korazin, Suriye'de 152.
Korfu 83.
Köfdulu köyü, Maraş'da 157.

Körpe köy, Harput'ta 90.
Kuars, kürd köyü 93.
Kubbealtı, bk. Divanhane.
Kudüs 3, 26, 41, 58 - 61, 64, 80, 83, 102, 109, 111, 116, 118, 119, 120, 122, 123 - 144, 145, 146, 183.
Kule kapısı, Edirne'de 173.
Kurşunlu han, Edirne'de 173.
Kuşadası 169.
Kuyumcu hanı, Diyarbakır'da 98.
Kürdeminik köyü, Harput'ta 90.
Kürdistan 91.
Kürdler 92, 93, 107, 111.

Lakisa 146.
Langa 4, 102
Lâtinler 2, 126.
Legat, Papa mümessili 54.
Lehistan 36, 42, 69, 79, 85, 86, 93, 94, 99, 101, 107, 110, 124, 125, 133, 136, 143, 144, 145.
Lehistanlılar 1, 126.
Lemberg, bk. Lvov.
Lepanto 20.
Levendler 19, 24, 162.
Livorno 182.
Luben, Suriye'de 146.
Lubya köyü, Suriye'de 147.
Lvov 1, 145.

Mağrib 39.
Mağribiler 79.
Malatya 89.
Malimeyitci 85.
Malta 56, 62, 103, 182, 184.
Malta Dükü 80.
Malta şövalyeleri 183.
Mamuza köyü, Sivas'da 88.
Manisa 18, 19.
Mankerman, Lehistan'da 160.
Manuşkud kal'esi, Çabağçur yakınında 93.
Maraş 157, 158.
Maraş, Tatar pazarcık'ta pazar 24.
Mardin kapısı, Diyarbakır'da 100, 180.
Marmara 16.
Maruniler 126, 153, 154, 155.
Matarya, Mısır'da 113.
Medine 79.
Medrese 12.
Mekke 26, 79, 115, 116, 150.
Memek-sarayı, Edirne'de 173.
Memluklar 106.
Menderes 163.
Mengesin köyü, Maraş'da 157.
Merhamet-kapısı, Roma'da 50.
Meriç 24.
Merzifon 85, 86, 100.
Meryem Ana ikonu, Venedik'te 37.
Meryem-Ana kabrı, Kudüs'de 144.
Mesih 122, 152.
Meydan-kapısı, Kayseri'de 157.
Meylun, Suriye'de 151.
Meyve-kapısı, Edirne'de 173.
Mezbele-kapısı, Kudüs'de 129.
Mezzocristiano 79.
Mıhaliç 17, 18.
Mısır 12, 20, 39, 75, 82, 100 - 117, 119, 120, 121, 126, 133, 138, 163.
Mısır hazinesi 118.
Mısır kuli 114.
Mıs'r, bk. Kahire 105, 106 - 117.
Midilli 20, 83.
Mihal köpürüs, Edirne'de 173.
Minyas kapısı, Edirne'de 173.
Misafirhane 12.
Molla köyü, Harput'ta 90.
Molu köyü, Kayseri'de 161.
Mont-Carmel 183.
Monte Kaval, Papa'nın yazlığı 71.
Mora, Venedik'te ada 36.
Morenik köyü, Harput'ta 90.
Mudanya 16.
Mugi köyü, Harput'ta 90.
Muhammed ordusu 75.
Muhtesib değişimi, Kahire'de bayram 115, 116.
Muncusun köyü, Kayseri'de 158, 161.
Murad çayı 92, 95.
Musahib 166.
Mustafapaşa hanı, Edirne'de 173.
Musul 98, 176, 177, 178.
Müftü 15.
Müslümanlar 10, 12, 13, 45, 49, 54, 55,

57, 69, 75, 89, 122, 133, 137, 151, 155, 156.
Muş 16, 22, 23, 82, 85, 93, 95, 97.
Muş ovası 94.
Muş Sultanı, bk. S. Karabet Manastırı.
Müteferrika 165.

Nablus 146, 147, 183.
Nahçivan 136.
Nalkıran dağı 98.
Napoli 112, 182.
Nasıra, Filistin'de 41, 147.
Nasihatcılar, bir keşiş sınıfı 54.
Nayin, Filistin'de 147.
Nazia köyü, Kayseri'de 161.
Nekri köyü, Palu'da 92.
Nesturiler 179.
Nezaret, karantina 26, 27, 28.
Niha kal'esi, Suriye'de 185.
Nikya, bk. İznik 6, 21.
Nil 104, 105, 108, 112, 113, 119, 138.
Nil feyezanı bk. Su-kesimi 116.
Nirze köyü, Kayseri'de 158, 161.
Nişancı 166.
Noel yortusu 33, 65.
Norkeğ köyü, Palu'da 92.

Obzervantinler, bir katolik tarikatı 169.
Oğrun kapısı, Diyarbakır'da 181.
Okca zinni köyü, Maraş'da 157.
Olkos dağı, bk. Keşiş dağı 17.
Orta, Rumeli'de bir köy 2.
Ortodokslar 21.
Osmancık 85, 86, 92, 162.
Osmanlı İmparatorluğu 149, 150.
Osmanlılar 17.
Ozeman, bk. Osmancık.
Ozrin kapısı, Edirne'de 173.

Önsen köyü, Maraş'da 157.
Övkere köyü, Kayseri'de 161.
Özu eyaleti, Rumeli'de 3.

Padişah 15.
Pahlav, Ermeni hanedanı 55.
Palin köyü, Palu'da 92.
Palu 92.
Pantheon, Roma'da 62.
Papa 38, 39, 41, 47, 49, 50, 51, 54, 57, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 80, 81, 152, 154.
Paranç köyü, Harput'ta 90.
Paris 12, 168.
Paskalya yortusu 33, 76, 125, 126, 129, 132, 133, 135, 139.
Paşa hamamı, Maraş'da 157.
Paşalar 15.
Patmos adası 19.
Patrikhane, ermeni 10.
Pavlikyanlar, eski bir tarikat 101.
Payzenler 18, 38, 80.
Pazarcık 2.
Pazarcık, Tokat'ta 177.
Pazar hamamı, Maraş'da 157.
Perhiz devresi 1, 4.
Peykler 15, 166.
Pırknik köyü, Sivas'da 88.
Piza 29.
Pizalılar 129.
Polonya, bk. Lehistan 157.
Polonyalı, bk. Lehistanlılar 162.
Pontus denizi, bk. Karadeniz 84.
Poyraz köy, Harput'ta 90.
Pravadi 2, 3.
Protestanlar 2.
Prusa, bk. Bursa 16.
Prut 2.

Raguza 24, 171.
Ramazan 13.
Raramaraş köyü, Maraş'da 157.
Rayberi köyü, Maraş'da 157.
Raytal, bk. Rialto.
Reisülküttâb 165.
Remle 120, 121, 122, 144.
Remle kapısı, Kudüs'de 129.
Reşid, Mısır'da 105.
Rialto, Venedik'te 37, 161.
Rodos 39, 103, 183.
Roma 6, 29, 41, 43, 47-81, 82, 87, 95, 106, 153, 182.
Romalılar 49, 58, 76.
Rumeli 4, 20, 24, 25, 39, 45, 94.
Rumeli gazileri 26.

Rumkal'e 146.
Rum-kapısı, Diyarbakır'da 180.
Rumlar 3, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 68, 83, 84, 85, 87, 90, 98, 99, 104, 120, 121, 126, 128, 132, 141, 153, 154, 158, 169, 171, 174, 177, 187.
Rüstempaşa hanı, Edirne'de 173.
Ruzufa, Suriye'de 149.

Saat-kulesi, Venedik'te 32.
Safed 184.
Said, bk. Betsaida 152.
Sakarya köyü 22.
Sakız adası 19, 84, 169, 183.
Sakrat köyü, Bolu'da 92.
Salahaddin köyü, Mısır'da 119.
Salerno 29.
Salır köyü, Kayseri'de 16.
Samaralı 147, 152.
Samarya 147.
Samatya 11, 84.
Samsun 177.
San Marko meydanı, Venedik'te 38, 45, 82.
Sapi yakub köyü, Harput'ta 90.
Saraçhane 12.
Saray, Topkapı 7.
Sarıcapaşa, Edirne'de 173.
Sarılar 163.
Sarpulu köyü, Harput'ta 90.
Sarmısaklı köy, Kayseri'de 161.
Sasun 95, 96.
Sayda 148, 150.
Seçov 1, 2.
Sehuk köyü, Sivas'da 88.
Selamlık merasimi 14, 165-167.
Selanik 39, 106.
Seloam çeşmesi, Kudüs'de 144.
Seret çayı 2.
Seydi Musa, Kudüs'de 130.
Sıfat, bk. Kefernahum 152.
Sığam köyü, Palu'da 92.
Sırblar 128.
Sır-köyü, Maraş'da 157.
Silâhdar 167.
Silâhhane, Venedik'te 35.
Silistre 39.
Sina dağı 92, 114.
Sinatin 1.
Sina yortusu 132.
Sinop 175.
Sion kapısı, Kudüs'de 129.
Sipahiler 38, 55, 80, 91, 105, 153.
Sis 89, 153, 158.
Sivas 87 - 88, 89, 90, 91, 98, 99, 101, 102, 175.
Sivas kapısı, Kayseri'de 158.
Sivrihisar 162.
Softalar 25, 55, 76.
Sofya 44.
Solaklar 15, 166, 167.
Söğütlü hanı, Diyarbakırda 98.
Spilit, Spalato kal'esi 26.
Stanos, Ankara'da 162.
Stefan (St.) kapısı, Kudüs'de 129.
Stüdentler, Roma softaları 76.
Subaşı 93, 125, 134, 139.
Suçov, bk. Seçov 2.
Su-kesimi, Mısır'da bayram 75, 82, 115, 116.
Sultan-sarayı, Diyarbakır'da 181.
Sulumanastır, Samatya 4, 9.
Sur 148.
Suriye 120, 149 - 156.
Susurlu köyü, Harput'ta 90.
Süryâniler 13, 89, 90, 98, 99, 126, 132, 151, 154, 155.
Süryani patriği 68.

Şahbel köyü, Sivas'da 88.
Şam 111, 121, 126, 137, 147, 149 - 151, 152, 183.
Şam-kapısı, Kudüs'de 129.
Şamkulu 115.
Şamuşi köyü, Harput'ta 90.
Şarklıköy, Tokat'ta 175, 176.
Şatır 166.
Şat-kapısı, Diyarbakır'da 180.
Şekerlu, Çabakçur civarında 93.
Şelim nehri 35.
Şemsîler 100.
Şeyh-hacı köyü, Harput'ta 90.
Şeyhler 4, 5, 54, 55, 125, 132, 137, 139.

Şeyhülislâm 165, 167.
Şintil köyü, Harput'ta 90.
Şpitaller, Roma'da 41, 52, 67, 70.

Taberiye gölü 148.
Tabor köyü, Filistin'de 146.
Tadim köyü, Harput'ta 90.
Taht el-kal'e, Edirne'de 173.
Taht el-kal'e, Tokat'ta 177.
Tahtut köyü, Sivas'da 88.
Talas 158, 161.
Talas-kapısı, Kayseri'de 158.
Tapor dağı 146.
Taşhan, Gelibolu'da 20.
Taş merdiven, Tokat'ta 177.
Tatar Hanı 165, 167.
Tatar pazarı 24.
Tatasun köyü, Kayseri'de 161.
Tavrusun köyü, Kayseri'de 161.
Tavukhanı, İstanbul'da 10.
Tavuk-kapısı, Edirne'de 173.
Tedeochi, bk. Tudaş 69.
Tekgöz köprüsü, bk. Yalnızgöz 37.
Tekirdağ 20, 21.
Tekyeşin hamamı, Maraş'da 157.
Tembelhane 12.
Tepecik köyü, Harput'ta 90.
Tımarhane, Tokat'ta 177.
Tigranakert (Silvan) 98.
Tilanzid köyü, Harput'ta 90.
Til köyü, Palu'da 92.
Tire 19, 84.
Tokat 86, 87, 91, 100, 174 - 178.
Tomarza köyü, Kayseri'de 161.
Tontraglılar, eski bir tarikat 101.
Tophane, Roma'da 49.
Tophane, Edirne'de 173.
Topkapısı, Edirne'de 173.
Toros dağı 160.
Toskana dükası 183.
Tosya 44, 85.
Tuzlu dağ, Muş civarında 93.
Trabulus 150, 152, 153, 183.
Trabzon 83.
Trapistler, lâtin tarikatı 53.
Tudaş, Papa mümessili 69.
Tuğgasar köyü, Sivas'da 88.
Tuma hanı, Suriye'de 153.
Tuna 2.
Tunca 172, 173.
Türabek 146.
Türkiye 20, 79, 99, 110, 133, 148, 175, 177, 186.
Türkler 2, 3, 12, 17, 19, 20, 22, 24, 26, 40, 48, 80, 84, 87, 88, 89, 104, 108, 111, 155, 157, 158, 161, 168, 169, 172, 174, 184.
Türkmenler 148, 162.

Ulah 1.
Urfa 176.
Urûc-ı İsa yortusu 82.
Uruc-ı Meryem yortusu 2, 41, 102, 159.
Usbudun köyü, Kayseri'de 161.
Uzak Asya 178.
Uzun-çarşı 53, 110.

Üçağaç köyü, Harput'ta 90.
Üç-pınar, Roma'da 59.
Ürdün nehri 130, 148.
Üsküdar 4.
Üsküb 24, 25.

Vakıf 12.
Van 95.
Varak-haçı yortusu 125.
Vartavar yortusu 95.
Varteli köyü, Harput'ta 90.
Vaslov 2.
Vaspuragan 88.
Venedik 12, 19, 23, 28, 29 - 40, 41, 43, 44, 47, 59, 70, 82, 83, 110, 161.
Venedikliler 38, 39.
Vezir 15.
Vezir hanı, Kayseri'de 159.
Vezir-i âzam 15.
Viran-kal'e, Diyarbakır'da 181.
Vlanga bostanı, bk. Langa 12.
Voyvoda hanı, Tokat'ta 177.

Yahudiler 3, 12, 13, 20, 22, 24, 57, 69, 76, 78, 79, 98, 99, 106, 107, 121, 122, 145, 152, 169, 171, 172, 174.
Yakubiler 179.
Yakub köprüsü, Filistin'de 148.

Yaldızlı kapı, Kudüs'de 129.
Yalnız-göz köprüsü 161.
Yanartaş, Ayasofya'da 5.
Yarı-yarıya, İslâm-Hıristiyan karışımı 146, 152.
Yasakcı 14, 78, 100, 113, 127, 133, 139, 153.
Yassı ada 22.
Yaşcabel köyü, Sivas'da 88.
Yaşpazar 1, 2.
Yayabaşılar 15.
Yedi-genç mağarası, Efes'de 17.
Yedikule 9, 11.
Yeni Culfa 102.
Yeniçeri ağası 166
Yeniçeriler 14, 15, 38, 55, 80, 89, 90, 91, 105, 153, 168 169.
Yeni-kapı, Diyarbakır'da 180.
Yeni-pazar, Rumeli'de 25.
Yenikgöy (Yeniköy), Rumeli'de 3.
Yeşil dere köyü, Maraş'da 154.
Yeşilırmak 177.
Yezidîler 101.
Yosafat vadisi, Filistin'de 131.
Yukarı kal'e, Sivas'da 88.
Yukarı kal'e, Diyarbakır'da 181.

Zadra adası 28, 83, 84.
Zaimler 8, 11, 15, 38, 80.
Zanta 83.
Zaptiye 14.
Zara köyü, Sivas'da 88.
Zekât 13.
Zerteril köyü, Harput'ta 90.
Zeytin-dağı, Kudüs'de 127, 132, 144.
Zeytun 157, 158.
Zilifdar 15.
Zinci-dere köyü, Kayseri'de 161.